

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Сузана М. Ђорђевић Пејовић

**ЕПСКА БИОГРАФИЈА РЕЉЕ КРИЛАТИЦЕ
(ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ КОНТЕКСТ)**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Suzana M. Đorđević Pejović

**EPIC BIOGRAPHY OF RELJA KRILATICA
(THE SOUTH SLAVIC CONTEXT)**

Doctoral Dissertation

Belgrade 2024.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Сузана М. Джорджевич Пейович

**ЭПИЧЕСКАЯ БИОГРАФИЯ РЕЛИ КРИЛАТИЦЫ
(ЮЖНОСЛАВЯНСКИЙ КОНТЕКСТ)**

Докторская диссертация

Белград, 2024

Ментор: др Бошко Сувајцић, редовни професор, Филолошки факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

Датум одбране:

Свесрдно захваљујем на помоћи и стрпљењу ментору, професору др Бошку Сувајцићу, породици и пријатељима.

ЕПСКА БИОГРАФИЈА РЕЉЕ КРИЛАТИЦЕ (ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ КОНТЕКСТ)

САЖЕТАК

Рад приказује резултате истраживања које је засновано на корпусу народне епске поезије са простора Балкана, тј. српске и јужнословенске епске традиције, у којој је опеван јунак Реља Крилатица (Реља Бошњанин, Реља од Пазара, Реља Шестокрили, итд.). На тај начин корпус обухвата усмену традицију, која је из различитих периода настајања: најстарији записи епских песама, који су обухваћени истраживањем, датирају из 18. века, потом записи из 19. века и записи до средине 20. века. Поред усмене епике, обухваћена су предања, лирска народна песма, утврђени су могући начини интеракције. На темељу доступног корпуса јунак се потом посматра кроз животне етапе и односе: порекло, именовање, одрастање и прво јунаштво, коњ, оружје, породични контекст, мегдани, непријатељи, смрт. У овим чиниоцима епске биографије уочавамо и значајан уплив митског наслеђа и посматрамо јунака у контексту змајевитих јунака, типа јунака које карактеришу архаичне представе о змају као чувару и медијатору, што активира и одређени спектар интернационалних мотива, сукоба и заштите, који јунака стављају у одређене позиције и дејства, те се отвара питање односа јунака и сижеа. У анализираном корпусу уочене су тематске целине у којима је јунак Реља Крилатица присутан (змајеборство, спасавање јунака; Филип Мацарин; женидба; риста риба; убиство „другог“; косовски јунаци, забрана певања кроз гору, мегдани). Примећене су заједничке карактеристике на јужнословенском културном простору и истакнуте су разлике између западног и источног ареала. Посматрајући грађу кроз дијахронијску вертикалу уочено је да се певање о јунаку у значајној мери развија у последњој етапи бележења, у тзв. новијем певању.

Кључне речи: Реља Крилатица, Реља од Пазара, епска поезија, змајевити јунак, књижевност

Научна област: Књижевност

Ужа научна област: Фолклористика, народна књижевност

УДК:

EPIC BIOGRAPHY OF RELJA KRILATICA (THE SOUTH SLAVIC CONTEXT)

ABSTRACT

The thesis presents the results of research based on the corpus of epic poetry from the Balkans: Serbian and South Slavic epic tradition in which Relja Krilatica (Relja the Bosnian, Relja of Pazar, Relja the Six-winged) is sung about. In this way the corpus includes oral tradition which spans different periods of creation: the oldest writings of epic poems which are covered by the research date to 18th century, then writings from 19th century and those from the middle of 20th century, which are the most numerous. In addition to oral epic poems the thesis includes tradition and a lyric traditional poem. We define the relationship towards the hero and we determine the possible ways of interaction. Based on the available corpus we then observe the hero in different life stages and relationships: origin, naming, growing up and the first heroic act, the horse, his weapon, family context and relations, duels, enemies, death. In these segments of the epic biography we also notice an influence of the mythical heritage and we see the hero in the context of dragon heroes, the type of hero as a guardian and a mediator, which activates a spectrum of international motifs, conflicts and protection, which put the hero in certain positions and roles. In the analyzed corpus we observe thematic segments in which the hero Relja Krilatica is present (dragon fighting, rescuing; Philip Madzarin; getting married, the risa fish; murder of the "other", Kosovo heroes, the forest singing ban, duels). We notice common characteristics in the South Slavic cultural area and we highlight the differences between areals where possible to compare. Observing the corpus through a diachronic vertical we notice that the narration of the hero develops in the last segment of recording, in the new narration.

Keywords: Relja Krilatica, Relja of Pazar, epic poetry, dragon hero, literature

Scientific field: Literature

Scientific subfield: Folkloristics, Oral literature

UDC number:

Садржај:

Увод	1
Корпус.....	4
Методолошки приступ и типологија јунака.....	21
Могући историјски прототип(ови).....	24
Историјска и културно-историјска предања	33
Елементи епске биографије	43
❖ Име и атрибуција	43
❖ Порекло јунака	51
▪ Змајевитост и испољавање змајевитости	56
▪ Кретање и граница	63
▪ Трикстерска природа јунака	67
❖ Одрастање и прво јунаштво	70
❖ Љуба.....	74
❖ Породични односи	75
▪ Ујак/учитељ и сестрић/ученик.....	75
▪ Браћа	77
▪ Деца.....	78
▪ Посестриме и побратими – духовно сродство	78
❖ Оружје	84
❖ Коњ	85
❖ Противници	90
❖ Смрт	94
Сижеи	98
❖ Змајеборство	99
❖ Спасовање јунака из невоље	104
▪ Јунаци у тамници	107
❖ Филип Маџарин – хвалисавац	120
❖ Женидба	128
❖ Риса риба и змија младожења	145
❖ Убиство „другог“	147
❖ Косовски јунаци.....	149
❖ Певање кроз гору.....	153
❖ Мегдани	171
Закључак	180
Литература	182
Биографија ауторке	199

УВОД

Овај рад настао је као резултат интересовања за јунаке српске усмене епике који се издвајају по присуству фантастичних својстава и који су обликовани као змајевити јунаци. Они су често носиоци дубљих и знатно старијих слојева традиције, који у различитим формама усменог преношења долазе до нас и који су били подстицајни за откривање различитих односа, утицаја, прожимања и културно–историјских дијалога. Сматрали смо важним да допринесемо дубљем сагледавању епске биографије Реље Крилатице, као и његове усмене карактеризације у времену, на основу обликовања аналитичког модела кроз чији филтер ће бити пропуштени мотиви, атрибути, функције и односи у контексту жанровске специфике усменог епског певања у јужнословенском етнокултурном контексту.

Номенклатура и атрибуција

Сам рад испитује чиниоце који су важни за настанак епског лика, који има своје основе у народној традицији, али и у историји (разматрамо као могући историјски прототип – прото-сеста и ћесара Хрељу из 14. века). Прегледом забележених песама и предања на јужно-словенској територији, потом, историјским околностима, сведочењима и споменицима, даје се увид у комплексност обликовања епског јунака, Реље Крилатице, познатог још и као Реља од Пазара, Реља Бошњанин, Реља од Будима, Реља Шестокрили, Реља Шестокрилец, итд.

У раду се пореди грађа која је подељена територијално (источни и западни ареал) и хронолошки (старије певање, средње и новије). Обухваћени су сви записи до којих смо дошли са српског и јужнословенског подручја. Полазиште за прикупљање грађе био је *Indeks Motiva narodnih pesama balkanskih Slovena* Бранислава Крстића (1984) и записи који су пронађени под одредницама које одговарају имену јунака, али и грађа која је пронађена током самог истраживачког процеса. Рад је сачињен из поглавља у којима се сваки од наведених чинилаца разматра, а окосницу могуће епске биографије овог јунака представљамо од рођења (питања порекла и имена), атрибута, женидбе, сукоба и смрти, допуњујући смернице које је дао још Ватрослав Јагић у 19. веку (1882)¹ и следећи матрицу које је понудила Снежана Самарџија (2008а).² Као једна од доминантних епских црта јунака јавља се змајевитост, те се овом питању приступа и кроз анализу наведених елемената епске биографије и у засебном поглављу, како би се размотрили и они аспекти змајевитости који нису били обухваћени првобитном призмом. Даје се и осврт на интернационалне мотиве (катавасис, привремена смрт, забрана певања, забрана окретања, змајеборство). Издвајају се сужејни модели у којима је Реља Крилатица заступљен било као носилац, било као споредни лик: змајеборство; спасавање јунака и ослобађање (карактеристично за оба ареала, али у оквиру источног ареала учавамо специфичност која се огледа у избављивању из тамнице Арватке девојке, док у западном углавном имамо учешће јунака у спасавању других јунака или срећемо ситуацију у којој је он тај који треба бити спасен); група песама о хвалисавцу, најчешће, Филипу Мацарину, који жели да погуби тријаду јунака (при чему Рељина улога унутар тријаде варира; у овом моделу учавамо постојање везе са претходно описаним сужејима у виду спасавања јунака, као суже који је заједнички и западном и источном ареалу); потом женидба (која обухвата учешће у каталогу сватова, али и женидбу самог јунака); нереализована женидба (у оквиру које имамо и круг песама о сестри Леке Капетана, у коме је Реља један од одбијених просаца); одустајање од женидбе (у источном ареалу Реља је присутан уместо краља Вукашина); круг песама о ризи риби и чудесном зачећу (карактеристично за западни ареал); о убиству „другог” (које обликује у источном ареалу); песме о косовским јунацима – најчешће о тројници епских ликова који су у функцији оклеветаних јунака, што је заступљено у западном ареалу; о тријади која се

¹ Јагић, Ватрослав. „Marko Kraljević u narodnim umotvorinama.“ *Archiv fur slawische Philologie*, Berlin, V, 1881, 421 – 451, *Slovinac*, Dubrovnik, V, 1882. 370 – 376, 421 – 451.

² Самарџија, Снежана. *Биографије епских јунака*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 2008.

сукобљава са царевом војском, а о којој приповеда заробљени јунак („два стара епска мотива“, проф. Р. Пешић), што је заступљено у оба етнокултурна ареала; забрана певања кроз гору (у оквиру које се присутни двојаки исходи: женидба, а некада и смрт јунака, у склопу западног ареала); и на крају модели супротстављања – двобоји и мегдани.

Такође, Реља Крилатица се посматра и из аспекта припадника чувене епске тријаде, групе сачињене од три знаменита јунака једне усмене традиције (Марко – Реља – Милош), при чему степен његове активности варира у зависности од сижеа, функција других припадника тријаде, међусобних односа, међузависности њихових имена и особености епске усмене карактеризације, што уочавамо као инваријантну појаву у разматраним етнокултурним ареалима. Наиме, примећена су алтернирања са познатим именима јужнословенске епске традиције различитих епоха (Сибинанин Јанко, Секула, Бановић Страхиња, итд.). У засебном поглављу се анализирају модалитети испољавања змајевитости (његов физички изглед, који је задржао неке традиционалне представе о змају и змајевитом јунаку: крила, злато, наочита појава); потом функције оваквог бића које су често у вези са метеоролошким појавама (обезбеђивање кише), а што се рефлектује на неке његове особине представљене у епским песмама; на крају, нестабилност и извесна амбивалентност у приказивању елемената змајевитости; присуство одређених елемената негативне карактеризације; фокус је посебно на модалитетима овладавања епским пространством (начин кретања јунака и способности условљене тиме).

Циљ овог истраживања је да се што подробније сагледа епски лик чувеног јунака српске усмене традиције у јужнословенском контексту, што се постиже разматрањем односа историје и усмене поезије; формирањем критеријума за обликовање типологије епских јунака; анализом удела реалистичких и фантастичних елемената у склопу обликовања епске биографије јунака; описа атрибута и функција који утичу на типолошко одређивање змајевитог јунака; указивањем на реверзибилни утицај усмене традиције на друштвени живот и социјалне односе у позном средњем веку у Дубровнику (фалсификат грбовника породице Охмућевић) у разматрању односа историје и епске традиције и др. Посебно су инспиративни сижејни модели који јунака постављају у средиште јужнословенског певања и доводе га у везу са најпознатијим епским јунацима у различитим епохама и епским ареалима (Марко Краљевић, Милош Обилић). На основу ексцерпираних примера и целокупног корпуса дајемо карактеризацију лика Реље Крилатице сагледану кроз призму односа историје и епске стилизације, и поступке утврђивања елемената који обликују тип змајевитог јунака у српској и јужнословенској традицији (у нашој епизи издвајају се као змајевити јунаци још и: Змај Огњени Вук, Секула Дракуловић, Бановић Секула и др.). Феномен змајевитости у усменој епској традицији поставља пред истраживача низ поетичких дилема, међу којима је једна од најважнијих, може ли ова особина бити кључна за обликовање целовите епске представе о јунаку?! Који елементи епске биографије змајевитих јунака су посебно обликовани у традицији? Који епски ареали погодују развоју овакве епске слике?!

У студији о биографији епског јунака Снежана Самарџија издваја бројне елементе који утичу на развијеност епске слике о јунаку: „Развијеност епског живота сведочи и о континуитету интересовања, независно од тога да ли је лик омиљен или је омражен. Степен оформљености биографије открива и бројност (интернационалних) мотива, груписаних око појединих имена [...] спајајући на особене начине митске представе, архаичне обреде, сећања на националну повесницу, религију, неписани етички кодекс...” (Самарџија 2008а: 34)

Када је реч о историји истраживања порекла, епских атрибута и функција лика Реље Крилатице у српској и јужнословенској усменој поезији, могли бисмо рећи да она започиње у 19. веку када у часопису *Отаџбина* (од 1. 1. 1881. год.) професор Димитрије Јовановић пише један критички текст о односу историје, епске традиције и пореклу породице Охмућевић, при чему повезује историјског ћесара Хрељу са епским Рељом Крилатицом. Фридрих Краус (1908)

помиње Рељу Крилатицу у фусноти као једног од „орфејских“ јунака јер у збирци, која је обухваћена нашом анализом, доноси круг песама о певању кроз гору у којој Реља својим гласом очарава природу, али и изазива виле. Томислав Маретић (1909) помиње Рељу Крилатицу и начин на који умире под бедемима града, устрељен од стране девојке, а удео овог мотивског комплекса види као резултат утицаја епске карактеризације лика Марка Краљевића (143); посебно се бави етимолошким тумачењима порекла Рељиног имена и анализом главног атрибута – његових крила (163). Срета Стојковић пише о Марковим побратимима, о „три највећа јунака српска“ (1922: 351–352). О Рељи Крилатици читамо у листу „Политика“, на страни бр. 6, од 10. октобра 1930. године, у тексту који потписује Ст. Станојевић и који запажа како је чудно да је мало података о Рељи присутно у народној традицији, иако се у традицији са изразитим симпатијама говори о њему; поред тога, аутор даје и кратке информације о историјски посведоченом ћесару Хрељи, као и фотографију Хрељине куле у Рилском манастиру. Драгутин Костић (1933) је такође писао о вези епског јунака и историјског ћесара Хреље и изнео запажање да је ћесар вероватно био и за живота слављен и вољен, о чему сведочи и епитаф у Рили, за који сматра да је песма, и то римована (Ибид, 56). Никола Банашевић (1935) је из компаративне перспективе разматрао могуће порекло имена једне од централних Рељиних противница у бугарској епизици – Арватке девојке. Такође, са упоредног становишта, бавио се и везом између Арватке и Костурске девојке, те проналажењем паралела које се намећу када је реч о оваквим противницама и заједничким својствима са ликовима француско-италијанске књижевности (1935: 148–149). Веселин Чајкановић (1959) помиње Рељу у контексту јунака који су укључени у мотив „катавасиса“ у нашој епизици (Чајкановић 1959: 89), тако да можемо рећи да је орфејска природа јунака снажно истакнута у радовима упоредне, митолошко-религиозне провенијенције. Михајло Динић (1966) је посветио врло занимљив рад о Рељи Крилатици или Рељи од Пазара из аспекта односа историје и традиције, наводећи историјске податке које имамо о ћесару Хрељи, али и о историјским предањима која су о овом јунаку распрострањена у јужнословенском контексту. Војислав Ђурић (1976) посвећује запажену студију Рељи Крилатици. Ненад Љубинковић (1987, 85–104) проблематизује моралне аспекте понашања јунака класичне песме Старца Милије „Сестра Леке капетана“ (СНП II, бр. 40), посебно акцентујући чин кажњавања охولة девојке Роксанде. Александар Лома (1997) и (2002) пише врло надахнуто о истој песми, износећи веома занимљиву тврдњу о тријади, њеним архаичним основама и функцијама унутар ње. Срђан Рудић (2006) и Александар Палавестра (2005) бавили су се из хералдичког аспекта „Грбовником“ и породицом Охмућевић, која је тврдила да води порекло од Реље Крилатице, са становишта расветљавања односа историје и традиције. Минуциозно књижевнотеоријско изучавање законитости обликовања биографија епских јунака дала је Снежана Самарџија (2008а) у монографији *Биографије епских јунака*, (2008а), у којој је предочила и значајне смернице за сагледавање елемената који чине потенцијалну епску биографију Реље Крилатице. Бошко Сувајџић у књизи *Певач и традиција* (2010а) износи занимљиву претпоставку да се „сиже Милијине песме о Марку и Роси наслојава на митску матрицу сукоба културног хероја са циновском дивљом девојком“. Данијела Петковић (2014а) даје исцрпан преглед песама у којима је заступљена чувена тријада српске усмене епике Марко – Милош – Реља. Радове у којима је обухваћена грађа са најширег јужнословенског простора, али и новији записи, до средине 20. века, о мотивима женидбе и смрти Реље Крилатице, објавила је Сузана Ђорђевић Пејовић (2017).

Књижевноисторијска рецепција усменог певања о Рељи од најстаријих записа до данас није пропорционална његовом епском значају и имену. Петар Драганов, сакупљач народних песама у Македонији, доноси нам у белешкама идентификацију Реље из песама и историјског ћесара Хреље 1894. године (Драганов 2009: 168). Такође и Иван Бурин идентификује на тај начин Хрељу/Стефана Хрељу Драговољу као Рељу Крилатицу/Шестокрилог у бугарској епизици (Бурин БНТ 1961: 668). Пламен Бочков (2012) пише о јунацима и њиховом сукобу са необичном девојком као о епском рефлексу дубљих, архетипских цивилизацијских слојева код Јужних Словена. Реч је о једној од најкомплекснијих епских фигура у традиционалној култури

код Јужних Словена (узимајући у обзир епске песме, историјска предања, усмену генеалогiju, однос историје и усмене историје те типологију епских сижеа).

За наш рад значајна је монографија Љиљане Пешикан Љуштановић (2002) *Змај деспот Вук – мит, историја, песма* будући да у фокусу има змајевитог јунака, дакле реч је о истоветном типу јунака, при чему се, поред односа митске и историјске парадигме, врло систематично износе елементи епске биографије, карактеризација лика, његове сижејне функције и модалитети усмене карактеризације. Ту су још и монографије *Епска биографија Марка Краљевића* Ивана Златковића (2006), *Териоморфни јунаци словенске епике* Драгољуба Перића (2008), као и докторска дисертација Славице Лукић (2016а) на тему: *Епска биографија Бановић Секуле у јужнословенском контексту*, у коме читамо биографију једног „змајевића“ у контексту који је релевантан и за наш рад.

Као епски херој Реља Крилатица је присутан у српској усменој традицији, у историји, историјским предањима и епским народним песмама. Но он је и један од значајних јужнословенских јунака, који је у одређеној мери обележио усмену културу и историјско памћење и код других народа на Балкану. Отуда је јужнословенски контекст неопходан оквир у коме се може осветлити епско певање о овом јунаку, у различитим етнокултурним ареалима и епохама. У том настојању уочили смо да биографија Реље Крилатице садржи мериторне елементе неопходне за (ре)конституисање епске биографије као теоријски конструкт: порекло, стицање епских атрибута, номенклатура, породични односи, женидба, смрт; особине епског јунака – позитивне и негативне, укључујући змајевитост као доминантну карактеристику; друштвене односе (мегдани, бојеви, епски подвизи), епске побратиме (пријатеље) и противнике; интернационалне сижејне обрасце, као и односе који се заснивају на дијалогу митолошког подтекста и епске стилизације, али и (прото)историјских чињеница и усмене епике. Сви ови чиниоци у одређеној мери варирају, тачније нису једнако заступљени у свим ареалима и епохама.

Овако обликован, као фасцинантан и фантазмагоричан епски херој, послужио је као инспирација и делима из савремене српске књижевности, па је тако присутан и у једном циклусу песама „Служба Рељи Крилатици“ у збирци *Месечев камен* Милорада Павића (1971), у којој су неки фрагменти историјске биографије Хреље Драговоље и епске биографије Реље Крилатице нашли одјека.³ Такође се Реља Крилатица нашао и као јунак прича заснованих на поетици усмених жанрова у књижевности за децу (*Долина јоргована*, чији је аутор Тиодор Росић, 1991). Наш познати романсијер и есејиста Милисав Савић (2017) је у свом капиталном књижевно-есејистичком и путописном делу *Епска Србија* врло надахнуто писао о нашем јунаку.

КОРПУС

У раду смо анализирали све записе који су током истраживачког процеса били доступни. Као полазна основа послужио је *Индекс мотива народних песама балканских Словена* (*Indeks motiva narodnih pesama balkanskih Slovena*) Бранислава Крстића (Krstić 1984: 536–537), као и индекси мотива до којих се могло доћи са територије Бугарске (СБНУ LIII, стр. 450). Напомињемо да су нумерације у Крстићевом попису песама понекад другачије од данашњих, те на оним местима на којима је било потребно, унели смо оба записа (видети табелу 1). Потом смо грађу разврстали на главне тематско–мотивске групе и издвојили препознатљиве сижејне

³ У овом циклусу постоји и „Прошлошко житије“ у ком читамо: „Душан је узео Хрељину земљу и градове око Стримона, а Хрељи није остало друго, него да се вине до небеских острва. Народ га је виђао како лети овамо и онамо између грчког и српског табора, како тражи неимаре, зидце и мраморнике, и дао му је име Реља Крилатица. На дан кад цветају воде и када су цареви мислили да им је дошао страшни суд [...], Хреља је покушао да прелети реку Стримон, надајући се да ће му бар сенка потонути у воду и измаћи казни.“ (Павић 1971: 35)

моделе чији је протагониста Реља Крилатица. Према критеријуму времена бележења грађе, корпус смо поделили у три основне групе:

1. Старији записи – 18. век
2. Записи средњег периода (записи Вука Караџића и његових савременика) – до средине 19. века
3. Новији записи – друга половина 19. века, до шездесетих година 20. века

1. Старији записи

Прва група, у којој су старији записи, из 18. века, није обимна, у њој смо пронашли свега три песме: у *Ерлангенском рукопису старих српскохрватских песама*,⁴ (даље у тексту: EP) Герхарда Геземана (1925) пронашли смо песму под бројем 188: „Када се жени цер'новић Иво” (EP, 188).

Из зборника *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа* (даље у тексту: Богишић) Валтазара Богишића (1878) ексцерпирани смо две песме у којима се појављује јунак Реља Крилатица, и то: под бројем 88: „Мегдан Краљевића Марка са Сибињанин Јанком”, и под бројем 101: „Пјесна цара Сулеимана”. Обе песме потичу из Дубровачког рукописа, једног од најважнијих извора Богишићевог зборника, који се чувао у манастирској библиотеци франевачког реда Мале браће у Дубровнику, бр. 24: *Попјевке словинске скупљене г. 1758. у Дубровнику*⁵ и за које приређивач каже: „Од стране 94–212 [...] записане су песме о којима главни писац рукописа каже, да су сабране са различних страна.” (Богишић 1878: 131)

2. Записи средњег периода (записи Вука Караџића и његових савременика) – до средине 19. века

У записима Вука Стефановића Караџића пронашли смо петнаест песама у збиркама које је објавио током живота и шест у рукописној заоставштини, а у којима је присутан јунак Реља Крилатица.

У *Српским народним пјесмама књ. II* (СНП II)⁶ читамо песму о подизању задужбине кнеза Лазара и скривању Југовића у „старом Пазару“ код јунака Реље, под бројем 36. „Опет зидање Раванице”, „Записана од непознатог сељака из Рудничке нахије“, а коју је сам Вук забележио „до 1823. године“ (Петровић 2010а: 353); потом песму о сукобу јунака (Марко, Милош и Реља) са Љутицом Богданом због ломљења винограда, под бројем 39. „Марко

⁴ Герхард Геземан у Уводу даје значајне податке о пореклу, старости и могућој територији на којој је ова збирка настала. Сам рукопис „налази се под бр. Ms. 2107 у Универзитетској библиотеци у Ерлангену.” (Геземан 1925: 1). Претпоставља се да је у питању прва половина 18. века: „коричар употребио макулаторне листове старих црквених календара на немачком језику из 1733. године.” (Геземан 1925, 4) Настао је на простору „Сисак – Сава – Градишка – Вировитица – Крижевци – Сисак.” (Геземан 1925, Увод, стр. XLII): *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских песама*, Герхарда Геземана, проф. универ. у Прагу, Сремски Карловци, 1925.

⁵ Валтазар Богишић даје коментар о песмама из тзв. „треће групе” Дубровачког рукописа и каже да је првих седамнаест писано истом руком као и песме за које у рукопису стоји да их је сакупио Ђуро Матеи Дубровчанин и Јозо Бетондић. Детаљније о томе видети: Богишић 1878: 131.

⁶ Сабрана дела Вука Караџића. Књ. V. Прир. Радмила Пешић. Издање о стогодишњици смрти Вука Стефановића Караџића 1864–1964, Београд: Просвета, 1988.

Краљевић и Љутица Богдан“ (песму је забележио од Тешана Подруговића⁷ 1815. и први пут већ тада објавио под бројем 7 међу „јуначким песмама“ у Бечу у *Народној србској песнарици*); песму о просидби девојке, која све просце (Марка, Милоша и Рељу) исмева и одбија, под бројем 40: „Сестра Леке Капетана“ (забележена од Старца Милије⁸ у Крагујевцу 1822. године, први пут је објављена 1823. год. у Лајпцигу, *Народне српске пјесме II*, 13); песму о женидби у којој је јунак Реља у каталогу сватова и уместо кума Старине Новака извршава задатак који је тазбина поставила, под бројем 79: „Женидба Ђурђа Смедеревца“ (Тешан Подруговић); потом песму о женидби јунака у којој је јунак Реља један од сватова, и то онај који предаје дарове цину Латинину, под бројем 87: „Женидба Поповића Стојана“ (Тешан Подруговић).

У *Српским народним пјесмама књ. III* (СНП III) јунак Реља Крилатовић је поменут заједно са славним српским војводама, под бројем 10: „Маргита дјевојка и Рајко војвода“ (Старац Рашко⁹).

У *Српским народним пјесмама књ. IV* (СНП IV), у песми под бројем 6: „Пипери и Тахир-паша“ (Ђура Милутиновић), јунак се само помиње уз Марка Краљевића као узор младом јунаку.

У *Српским народним пјесмама 1-9* (СНП, VI) уочили смо песму под бројем 24: „Женидба Марка Краљевића“, (Тешан Подруговић); под бројем 34: „Женидба бан-војводе Јанка“; под бројем 36: „Женидба Ивана Црнојевића“; под бројем 37: „Женидба од Леђана бана“; под бројем 38: „Кад се препануо Марко“; под бројем 39: „Опет то исто“; и под бројем 42: „Женидба Јањића Комнена“. У: *Српским народним пјесмама 1–9* (СНП, IX) под бројем 15: „Бој на Граховцу (1858)“ (Срдановић Ђуко).

У рукописној заоставштини, у *Српским народним пјесмама из необјављених рукописа Вука Стефановића Караџића. Књ. I-V*. (даље у тексту: СНПр САНУ, II),¹⁰ налазе се песме: под бројем 55: „Раде Облачић и Арапин“; под бројем 56: „Марко Краљевић и Филип Драгиловић“; под бројем 69: „Бановац Секуле“; под бројем 84: „Женидба Станимира бана“; под бројем 85: „Облачић Раде и Ђерђелез Алија“; и под бројем 81: „Женидба Шћепана Јакшића“.

У записима др Јована Стеића,¹¹ у *Сабору истине и науке*, књизи која је изазвала оштре полемике када се појавила 1832. године, објављена је једна песма у којој је јунак Реља у сватовима и у којој добија на дар златну синију са змијом, под бројем 2: „Женитба Кралџвића Марка или Чудный догађај“.

У збирци Симе Милутиновића Сарајлије – *Певания црногорска и херцеговачка*, ПЦХ (СМ)¹² из 1837. године публиковано је пет песама у којима се помиње јунак Реља Крилатица; а сам записивач нам даје информације о певачима, њиховом имену, некада племену или селу у Црној Гори: под бројем 74: „Деспот Ђуро“ („Од истога Луке Шћепанова Ровчанина“); 79: „Опет Секуљ и Герзелез“ („Од Ива Јанковића Морачанина из Ђурђевине села“); песму о смрти цара Уроша и одбрани његовог права на царску круну, под бројем 156: „О смрти младог цар’-Уроша“ („Од Радована Милошева Ровчанина“); две песме о сукобу Марка Краљевића и

⁷ Вук о Тешану Подруговићу: „Он је био родом однекуд између Босне и Херцеговине (...) и као хајдук 1807. године пребјегне у Србију.“ (Стефановић Караџић 1964:97)

⁸ Вук о пореклу певача Милије: „(...) Родом из Херцеговине од Колашина, па за Кара - Ђорђија времена добежао у Србију и наместио се у нахији пожешкој (...)“ (Стефановић Караџић 1964: 137)

⁹ Вук о пореклу певача Рашка: „(...) родом из Колашина, па још у почетку српске буне на дахије добежао у Србију и наместио се у нахији јагодинској у селу Сабанти.“ (Стефановић Караџић 1964:139)

¹⁰ Караџић, Вук Стефановић. Београд, 1973-1974.

¹¹ Стеић Јован: *Сабор истине и науке*. Београд у Књајеско - Србској Книгопечатњи, 1832.

¹² ПЦХ (СМ): сабрана Чубромљ Чойковићемљ Црногорцемљ, у Лајпцигу, печатано код Берн. Таухница јуниора, 1837.

Филипа Маџарина, под бројем 91: „Марко и Филип” („Одъ Стоянчића Ясеновчета“); и под бројем 94: „Опетъ Марко и Филип” („Одъ овчара Драгоя Дрекаловића съ Пилопаћа у Морачи д.“).

У периодици прве половине 19. века регистровано је пет песама:

- једна песма у *Зори Далматинској* (*Zora Dalmatinska, godina druga, br. 24; Zadar, 1845. „Relja junak nad junakom”* („Iz iz ustih puka u Slavonii“)), која тематизује стицање јунаштва;
- две песме у *Србско – далматинском магазину*¹³ (даље у тексту: СД, Матицки): у год. XIV, 1849. „Женидба Јакшић Димитрија” у којој Реља, као један од сватова, успева да избегне сурову подвалу тазбине и упозори Марка; у год. XVI, 1851. „Ивановић из Доброте и Хаџи Ибраим”, у којој је Реља Бошњанин само поменуто као један од знаменитих јунака (у СД, Матицки, прва песма је под бр. 80, на стр. 136 - 150; друга песма је под бр. 91, на стр. 212 - 216. гуслар: Јован Кољибабић, Неретва, запис Јована Сундечића: „Ову ми е песну у Неретви 1846 валяњй Гусларь Јовань Кољибабић казивао. (...)Јов(ань) Сундечић.“ (СД, Матицки 2010:309);
- две песме у *Летопису Матице српске*¹⁴: бр. 6 „Бој Срба с Грцима” (сакупљач: Јаков Игњатовић), бр. 13 „Марко Краљевић и Филип Маџарин” (сакупљач: Максим Ивановић) у периоду 1826–1859. год.

3. Новији записи – друга половина 19. века и до шездесетих година 20. века

У *Црногорским гулама или народним песмама, причама, подскочицама и напјалицама*, (даље у тексту: ЦГ)¹⁵ из 1858. године, публиковане су две песме, под бројем 1 (*Диванъ чини Отмановићъ царе...*), у којој султан тражи јунака који би му довео жива Марка, а јавља се Мисирлија Цано, који каже да би тројицу јунака (Марка, Милоша и Рељу) успео да зароби; под бројем 18 (*Кулу гради Филипъ Маџарине...*), у којој Филипу Маџарину недостају још три главе изузетних противника (Маркова, Милошева и Рељина) да њима окити врата, па се хвали како ће и до њих доћи.

У записима које је објавила Матица хрватска о Рељи Крилатици за наш рад релевантне су четири песме у првом делу прве књиге и осам песама у другом делу прве књиге са информацијама о певачима и месту записивања. У Хрватским народним пјесмама (*Hrvatske narodne pjesme* (МН I/1) под бројем 3: „Zmija mladoženja” („Od Rada Šiševića iz Trnove kraj Stona“), под бројем 62: „Smrt Relje od Budima” („Iz Gornje Krajine u Hrvatskoj“), под бројем 65: „Ženidba Đura Smederevca” („Od Kate Ćurlin iz Blata na Korčuli“), под бројем 78: „Smrt Sekulina”. У другом делу прве књиге Хрватских народних пјесмама (*Hrvatske narodne pjesme* (МН I/2)) под бројем 3: „Vila strijelja Markova pobratima” („Od Marije Njirić iz Orašca kod Dubrovnika“), под бројем 29: „Marko Kraljević ustrijeli ljubicu ne znajući” („Od Anice Perin iz Luke na Šipanu“), под бројем 45: „Marko Kraljević i Ljutica Bogdan” („Od Petra Kojmića iz Prišca, kod Oriorca u Slavoniji“), под бројем 46: „Marko Kraljević i Hrelja Bošnjanić” („Od Anice Begin iz Luke na Šipanu“), под бројем 49: „Marko Kraljević i Džidovka djevojka” (Iz Gornje Krajine u Hrvatskoj),

¹³ *Народне песме у Српско - далматинском магазину*, Милорад Радевић, Мидраг Матицки, Нови Сад, Београд, Матица српска, ИКУМ, 2010.

¹⁴ *Народне умотворине у Летопису Матице српске*, прир. Миодраг Матицки, Матица српска, Нови Сад, Београд, 2003.

¹⁵ *Црногорске гусле или народне песме, приче, подскочице и напјалице*, издао Стефанъ Поповић, у Београду, у Књигопечатњи Княжевства Србскогъ 1858.

под бројем 51: „Marko Kraljević na svadbi Sibirjanin Janka” („Iz Dalmacije“), под бројем 53: „Mejdan Marka Kraljevića sa Sibirjanin Jankom” („Rukopis iz Dubrovnika od god. 1758.“),¹⁶ под бројем 62: „Marka Kraljevića oslobađa Sibirjanin Janko i Relja Krilatnik” („Od Gusta Agacija u Dubrovniku“).

У збирци *Narodna pjesmarica*. Zadar, 1879. објављена је песма са интернационалним мотивом „виле љубовце“: „Ženitba Relje Bošnjana vilom“ (даље у тексту: Matica Dalmatinska), која је веома блиска једном запису из Петрановићеве друге књиге (БП II, 23).

Олинко Делорко (Delorko), истраживач и сакупљач песама из Хрватске,¹⁷ доноси песму о Рељи Крилатици који убија змаја напасника у другој књизи епских песама, под бројем 5: „Relja Krilatnik i Zmaj od Jastreba”; такође такав запис налазимо у коментарима и сазнајемо да је са острва Шипан у: МН 1/1, str. 570 – 571. („Glavić, br. 31, iz Luke na Šipanu od Gusta Agačića“).

У *Prinosima za hrvatski pravno-povjestni rječnik* Vladimira Mažuranića (1908) публикован је запис на страни 588. за који аутор каже да је поскочица о јунацима које избавља Хреља, „малени“ јунак.

Занимљив је и запис из Хрватске код Стјепана Грчића у коме Реља, Милош Обилић, Милан Топлица и мали Радојица желе отмицом да задобију невесту за Милана Топлицу: „Ženidba Toplice Milana od Glamoškog Alije” (Grčić, Kotarske narodne pjesme, II, Šibenik, 1930: 28)

У објављеним записима Богољуба Петрановића из Босне и Херцеговине за нашу тему релевантно је пет песама у другој књизи и девет песама у трећој књизи. Такође, овај сакупљач је оставио и необјављене записе (дванаест) у Етнографској збирци САНУ (Е 64), видети табелу број 1.

У другој књизи Петрановићеве: *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, Књ. II* Прир. Новак Килибарда, Свјетлост, Сарајево, 1989. (даље у тексту: БП II) о Рељи говоре песме под бројем 21: „Опет то”; 23: „Женидба Реље Бошњанина с вилом”; песма о смрти јунака под бројем 24: „Смрт Реље од Пазара”; 30 „Женидба Љутице Богдана с вилом” (из Сарајева); 33: „Женидба Сибињанин Јанка” (из Херцеговине).

У трећој књизи Петрановић, Богољуб, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине, књ. III*, прир. Новак Килибарда, Свјетлост, Сарајево, 1989 (даље у тексту: БП III) објављена је песма у којој је Реља Бошњанин присутан у каталогу сватова краља Милутина заједно са Љутицом Богданом, Сибињанин Јанком, Смедеревац Ђуром, Марком Краљевићем, Милошем Обилићем, Бановић Секулом, Змај Огњеним Вуком, Бановић Страхилом и Косовац Иваном, и са којима брани краља и невесту под бројем 6: „Женидба краља Милутина“; потом песма о пореклу знаменитих јунака: Милоша Обилића, Реље Бошњанина, Змај Огњеног Вука, Бановић Секуле, Бановић Страшила, Љутице Богдана, Марка Краљевића, под бројем 24: „Милош Обилић змајски син“; за нашу тему релевантне су и песме бр. 30: „Милош Обилић и троглав Арапин“; бр. 34: „Женидба Бојиновић Мића“; бр. 35: „Реља Бошњанин и лавица“; бр. 36: „Женидба Леке Капетана“; бр. 41: „Ропство Бановић Михаила“; бр. 43: „Женидба краља Мирчете“; бр. 54: „Женидба са Змијања Рајка“.

У записима Николе Беговића, у *Народним пјесмама из Лике и Баније*, (Загреб, 1885) објављена је једна песма о нерелизованом женидби под бројем 30: „Ђевојка и цар”.

¹⁶ Видети: Богишић, 88

¹⁷ Delorko, Olinko. *Epske narodne pjesme*, knj.2, Pet stoleća hrvatske književnosti, 1964. br. 5

У збирци Фридриха Крауса из Босне и Херцеговине (Krauss, *Schlavische Volksforschungen*, Leipzig) из 1908. публиковане су четири песме: на страни 297. песма у којој је Реља од Пазара у сватовима заједно са Марком и Милошем и у којој дарују Старину Новака и сина Грујана како би им се придружили, а који их касније избављају из невоље: „Кад се жени од Јанока бане“ („Kad se ženi od Janoka bane“); песму је забележио од Милована Илије Црљића Мартиновића: „Das Lied sang am 24. Oktober 1885 mein Diener und Reisebegleiter Milovan Piija Crljić Martinović aus Gornji Rgovi in Bosnien vor.“ (Krauss 1908:303); затим на страни број 373: „Погибија виле загоркиње“ („Pogibija vile zagorkinje“); гуслар: Тешо Богићевић, староверни сељак из села Угљевик, из племена Шаренци: „Dieses Lied habe Ich vom Guslaren Teso Bogičević, einem altgläubigen Bauern aus Ugljevik in Bosnien. Seine Sippschaft von alters her Šarenci. Teso Bemerkte zum Schlauss auf meine bezugliche Frage: Ovu sam pjesmu čuo od Vuka majstora iz Osata isporad Srebrenice, ima trijes ipet godina.“ (Krauss 1908: 375); песма о Рељи Крилатици као јунаку који крши забрану певања у гори, на стр. 376 „Седам вила у волујак гори“, („Sedam vila u Volujak gori“); песму је испевао гуслар Мићо/Мишо Косовић: „Das Lied ist vom Guslaren Mičo oder Miso Kosović.“ (Krauss 1908: 380)); на страни 381. песма: „Погибија Јање виле од Прилипа“ („Pogibija Janje vile ot Prilipa“); гуслар: Кузман Бјелетић, братанац свештеника Алексе Бјелетића из села Бјелетић: „Ich bin der Brudersohn des Popen Vjeletic Alexa aus Vjeletic.“ (Krauss 1908: 383).

У збирци Татомира Вукановића, *Српске народне епске песме* (Врање, 1972) публикована је песма која говори о змајском пореклу јунака, под редним бројем 1: „Змај Никодин и књегиња Милица“ (такође у: Бован, 5); потом песма под бројем 3: „Јунаштво до три побратима“); ове песме су са Косова и Метохије од гуслара Ђорђа Томашевића. Татомир Вукановић је о гуслару Ђорђу Томашевићу оставио сведочење: „Рођен је 1864. год. у селу Сувом Грлу – Метохијски подгор, по занимању земљорадник, неписмен. Веома ошртоуман и отресит сељак, крепак и радан. Уживао је глас разборитог човека и сеоског првака. Важио је у своме крају за доброг гуслара и песмопојца. [...] Све сам ове песме записао у раздобљу од 18. августа до 20. септембра 1934. године, како приликом гуслања и певања уз гусле, тако и путем певачког рецитовања у његовој кући или на имању где је обављао пољопривредне радове. [...] Све ове песме певач зна још од свог раног детињства, а запамтио их је од разних народних гуслара свога краја.“ (Вукановић 1972: 353) Такође, јунак је само споменут у песми под бројем 2: „Гусле памте Милош' Обилића“ у каталогу јунака о којима се пева, у контексту уводних формула; сам сакупљач је ову песму сврстао на почетак збирке са песмама које су „Гусларски припеви на почетку песме“ (Вукановић 1972: 363).

У антологији коју су приредили Милан Лукић и Иван Златковић: *Антологија народних песама о Марку Краљевићу*, бр. 61, „Марко Краљевић и Алиманда Ћосо“ (Шаулић I, 29).

У периодници друге половине 19. века (последња деценија) и почетком 20. века највише записа публиковано је у часопису *Босанска вила* (БВ): песма у којој су Реља Крилатица и Реља Бошњанин два јунака у сватовима: „Женидба Радуловић Стоја“ (1891, VI, 14), Миливој Србинић; „Марко, Милош и Реља траже прибојишта од српског цар – Стевана“ (1895, X, 253), Горња Крајина; „Арап проси Јелисавку цар Лазара“ (1905, XX, 214), Јово Мутић, сакупљач.

У часопису *Браство* (1892, књ. 15, стр. 112), као трећу песму из Славоније, сакупљача Милана Обрадовића, читамо песму [„Састале се три јуначке мајке“], о Рељином подвигу и смрти. Затим у истом броју, на страни 214 песма „Бан Вукашин“, испевана од дечака Ђорђа Ристића у околини Скопља, по речима аутора прилога, Јована Васиљевића.

У часопису *Прилози проучавању народне поезије* (1938, год. V, стр. 102), „Косовска песма“, певач Саљо Угљанин: Шмаус истиче да је песму чуо „новопазарски гуслар Саљо Угљанин (72 године) пре више од 55 година у свом родном месту Углу од колашинског слепца гуслара Ђор-Хуса Хусовића“ (даље у тексту: ППНП, из 1938. стр. 106-107).

У *Новопазарском зборнику*, (даље у тексту НПЗ), Хоџић Ибрахим шаље прилог 1979. у коме на 102. стр. читамо песму „Смрт Хреље од Пазара” из Жепе.

Део Етнографске збирке САНУ и Архива Србије (видети табелу 1).

У Северној Македонији неки од најистакнутијих сакупљача и културних делатника из 19. века бележе народне песме у којима се појављује наш јунак. У студији Деспота Бацовића, чији је рад био значајан на пољу образовања, пореклом из племена Мијаци у Македонији, *Којој словенској грани припадају Словени у горњој Албанији и Македонији* из 1878. (у тексту даље: Бацовић), забележена је песма из околине Битоља о јунацима (Марко, Реља, Секула и Милош, стр. 9), који, када им нестане вина, нападају трговца у гори: („Слуга служи Марко Краљевиће...“); како сам сакупљач каже: „Ову ми је песму казала Ђурђа Вељанова из Смиљева у битолском округу.“ (Бацовић 1878: 10)

У студији Спиридона Гопчевића *Стара Србија и Македонија* из 1890. године публикован је фрагмент песме из околине Прилепа о Марку Краљевићу и Филипу Маџарину (стр. 344). Овај фрагмент се у већој мери поклапа са записом Думбе Лазара „Краљ Марко и Филип Маџарина“ (Е 225, 14; видети табелу 1).

У записима Петра Драганова, руског филолога, у књизи: *Македонија и Македонците, Македонскословенски зборник, I*, из 1894. године (у тексту даље: Драганов) пронашли смо песму под бројем 28: „Вешта Вида Охриг’анка, Дете Србијанче, Марко К. и Реља Шестокрилец и деветсрцест” („Запишана од ученикот од III клас на Бугарск. воденска егзархиска прогимназија Хр. Саракинов“; Драганов 2009), и под бројем 29: „Рело Шестокрило и мома Ангелина” („Запишана од ученикот од IV клас на Бугарската скопска прогимназија Авксентија Георгиев според кажувањето на Димитрија Илиев, од г. Куманово“). Запис под бројем 28 је из Водена (данас Едеса у Грчкој), а други запис је из Куманова (данас Северна Македонија).

Марко Цепенков, један од најзначајнијих сакупљача народних умотворина у Македонији, бележи песме у области око Прилепа и у *Првој књизи* из едиције *Македонски народни умотворби во десет книги* (у тексту даље: Цепенков) објављује под бројем 10 песму о Марку како препознаје оца Вукашина, након што му је поломио кости буздованом на свадби Реље Шестокрилог: „Марко и трите наречници“, такође присутна и у бугарским зборницима: у зборнику Арнаудова М. *Български народни песни. II. Епос*. Отбор и характеристика от проф. М. Арнаудов. Второ издание. Софија: Хемус, 1942. „Крали Марко и три наречници”; такође у СБНУ XVI–XVII (Софија 1900. г.), стр. 177, под бројем 2: „Марко, според нарочбата, пречупва костит на баца си“ („Слушана от Р. Прџана“).

Стефан Верковић, сакупљач народних умотворина, бележи песму у Серској области (данас Грчка) о Филипу Маџарину, а овај запис се чува у Архиву САНУ под бројем: Е 282-57 бр. 32: „Марко Краљевић и Филип Маџарин” (видети Табелу 1).

Најстарији записи бугарске епике у којима се помиње јунак Реља Крилатица потичу од Владимира Качановског, руског филолога, затим бугарског писца Љубена Каравелова и Кузмана Шапкарева (учитеља и сакупљача народних умотворина, пореклом из Македоније) и датирају с краја 19. века. Познији записи на подручју Бугарске потичу из 20. века.

У збирци Вл. Качановског налази се песма о Рељи Крилатици као противнику војводе Момчила (Качановский, В. *Памятники болгарского народного творчества*. Вып. I. Сборник западноболгарских песен. СПб., 1882.), под бројем 183: „Жена Момчила спозналасе с Релей Крылатицей, который, с ее помощью убивает юнака Момчила”.

У избору Божана Ангелова и Христа Вакарелског објављена је песма о хвалисавцу који жели да погуби знамените јунаке, међу којима и Рељу, под бројем 22: „Крали Марко и Филип Маджарина” у: *Трем на българската народна историческа епика*. От Момчила и Крали Марка

до Караджата и Хаджи Димитра. Съст. Божан Ангелов и Христо Вакарелски. София, 1939; в. у: Каравелов-Лавров, бр. 72 – „Марко и Филип Маджарин” у: *Болгарскія народныя песни, собранныя Любеном Каравеловым*, изданныя под наблюдением П. А. Лаврова. Москва, 1905;

У првом тому едиције коју је приредио Иван Бурин о бугарском народном стваралаштву, у даљем тексту: БНТ – Бурин (*Българско народно творчество в дванадесет тома*, Български писател, София, 1961. Т. 1), приређивач је унео песму о ослобађању из тамнице Арватке девојке: „Крали Марко и Арватка девојка” (стр. 431); в у: СБНУ X, из 1894. године, на стр. 80: И. Велев, с. Рељово, Самоковска област; потом песму о јунаку који турском цару приповеда о јунацима међу којима је и Реља Шестокрила, а који су се истакли у борби: „Султан Мурад и Бановик Петър” (стр. 541); в. у: СБНУ XLIII, из 1942. г. на стр. 259 из Железнице у Софијској области; песму о хвалисавцу који жели да погуби знамените јунаке, међу којима је и Реља Шестокрилац: „Марко Кралевити и Филип Маджарина” (стр. 329); в. у: Каравелов-Лавров, стр. 55.

У зборнику СБНУ II, из 1890. године, читамо запис Кузмана Шапкарева из села Јарлова у Самоковској области о Русанти девојци која затвара јунаке: Марка, Рељу и Момчила, а коју Реља на крају кажњава и убија: „Русалка или Русанта дџвојка и тројца јунаци“ („Испена от баба Митра Стаева, от суштето село, през 1885. год.“; стр. 107); такође у: Шапкарев књ. 1, бр. 2 (Шапкарев, К. *Сборник от български народни умотворения*. Т. 1-6 (в 9 кн.). София, 1891-1892 (2 изд. – В 4 тома. София, 1968-1973)) и у: *Българско народно творчество в дванадесет тома*. Т. IV. Митически песни. Отбрал и редактирал Михаил Арнаудов. София, 1961. бр. 32.

У зборнику СБНУ V, из 1901. године, публикован је запис Ватјова из села Бистрица, у Софијској области, од Богдана Крушкина: „Марко и жълта чафутина“ /бр. 1, стр. 88), у коме Реља Крилатица помаже Марку Краљевићу да савлада непријатеља који се хвали да ће похарати Свету Гору и „Илиндар“ манастир.

У зборнику СБНУ XIII, из 1896. године (бр. 6), објављена је песма о младој Ресулици која након смрти мужа жели да да ожени синове и позива шесторицу краљева да јој помогну: то су Марко, Реља („Рело Шесто-крило“), Милош, Јанкула војвода, болани Дојчин и Дука Шемшоик, али након што Марко успешно обави овај задатак, Корун кесеција убија њене синове и снахе: „Корун кеседжија убива синове и снахите на крал Ресула“ (запис Марка Цепенкова из Прилепа, од Стојана Леништанеца).

У зборнику СБНУ XVI–XVII из 1900. године (бр. 8) публикована је песма о смрти Реље Крилатице: „Марко убива Рељо Крилатица и обџва Гуне будалина” („испџяль Игнатъ Младеновъ отъ с. Казичане“); затим песма у којој је Рила Шестокрила затворен на превару од стране Риле Шарколије, па га љуба ослобађа, а Нок Дембелак се свети: „Рила Шарколия и Рила Шестокрила” (запис Петра Кузева, Пазардржик, слушана од Марије Симонове; бр. 2, стр. 174).

У зборнику СБНУ XLIII, из 1942. године објављена је

- песма о сукобу са Златом од Арвата: „Марко Кралевич, Злата от Арвата и Дете Докадинче” (бр. 5), у којој Реља Крилатица кроз разбијене прозоре износи јунаке крилима, а Марко Краљевић се сукобљава са Дететом Дукадинчетом, које га на крају проклиње; песма је из Суходола, у области Софије, испевана од стране Жота Илкова;

- две песме о хвалисавцу Филипу Маџарину и његовом сукобу са Марком Краљевићем, под бројем 14: „Марко Кралевичъ и Филипъ Маджарина – I”, у којој Марко мајци најпре приповеда о јунаштву Реље Шестокрилог и о избављивању из тамнице војводе варадинског, а затим следи поход и сукоб са Филипом; испевана је од Димче Стоицова из области Софије; и под бројем 15: „Марко Кралевичъ и Филипъ Маджарина – II”, у којој Марко одмах креће у свој поход, али пре тога сам Филип износи у свом хваљењу разлоге због којих су му војводе

преостале, а то су њихове чудесне карактеристике; песма је из Суходола, од певача Жота Илкова;

- песме о просидби лепе сестре Леке капетана: под бројем 22: „Марко Кралевич и Роксанда девојка, сестра на Леко капетана – I”, у којој сви јунаци, упркос свом богатом руху, буду одбијени из разлога које сама девојка неустрашиво износи; претпоставка је да је песма из Трнске области, како стоји у напомени на крају песме, као и да је непотпуна; и под бројем 23: „Марко Кралевич и Роксанда девојка, сестра на Леко капетана – II”, у којој јунаци (Марко, Реља и Јанко) одлазе у Призрен у просидбу; након одбијања, Марко кажњава девојку; песма је испевана од стране Д. Нешова из Трнске области;

- песма под бројем 51: „Марко Кралевич и Черенџ арапинџ“, у којој је Реља један од заробљених јунака, заједно са Дебелим Новаком, Јанком од Косова, Момчилом од Охрида и Дететом Дукадинчетом, и у којој их све Секула избавља; песма је испевана од стране В. Ангелкова из Врбнице у области Софије;

- песма о јунаку (Бановић Петру) који приповеда турском цару о истакнутим јунацима у борби на Косову (Марко, Реља и Бановић Петар), под бројем 53: „Султанџ Мурадџ, Марко Кралевичџ, Релџу Крилатица, Баневичџ Петџрџ и Али бегџ войвода”, која је испевана од стране В. Ангелкова у Софијској области;

- песма о смрти Реље Шестокрилца од стране Детета Ненаданог које се свети због убиства браће, под бројем 104: „Релџо Шестокрилеџ и Дете Ненадано”, која је испевана од стране Ж. Илкова из Суходола.

У зборнику СБНУ XLIV из 1949. године налази се песма о сукобу са Арватком девојком под бројем 43: „Марко и Арватка девојка”, испевана од стране Митре Тескове из Сливнице.

У зборнику СБНУ XLIX из 1958. године, песма у којој је Реља позван писмом у сватове; Реља није делатан јунак; песма се завршава тако што Марко због снахине лепоте убија сина, под бројем 2: „Марко убива сина си в деня на сватбата му заради невястата”; затим песма у којој Реља у сватовима има функцију кума, који ипак предаје дарове, под бројем 23: „Марко погубва Арап, който пречаква сватове”; под бројем 26: „Марко погубва Арватска девојка”.

У капиталном зборнику *Български юнашки епос*, СБНУ LIII, из 1971. године (ур. Цветна Романска), који даје пресек синхроног стања савременог епског певања у Бугарској у 20. веку, забележено је више песама о Рељи Крилатици:

- под бројем 81: „Марко погубва арапин и премахва забарните наложени от него“ у којој Марко успева да свалада уз помоћ Реље Шестокрилог Арапина који је поставио намет;
- под бројем 93: „Марко Кралевичи погубва Арапка девојка, която е избавила него и побратимите му Релџо Крилатица и Секула детенце от зандани“, у којој је Марко заробљен са Рељом и Секулом три године, на превару се ослобођају (Софија);
- варијанте сижеа о сукобу са Арватком девојком под бројевима: 109, „Марко погубва с хитрост Арватка девојка, която потиска народа, забранява младите да се женят и затваря него и другарите му в зандани – I“ из Краљевог дола у области Перника; под бројем 110: „Марко погубва с хитрост Арватка девојка, която потиска народа, забранява младите да се женят и затваря него и другарите му в зандани – II“ (Петрч, Софија), под бројем 111: „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма – I“ (Бусманци, Софија), под бројем 112: „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма – II“; под бројем 113: „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма

- III“ и под бројем 114: „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма – IV“ (Горња Дикања, Радомирска област; инф. рођ. у Боснеку, Пернишка област), под бројем 115: „Марко погубва Арватка девока която забранява младите да се женят и е пленила три синджира роби, а тя го проклина от него гроб да няма“ (Краљев дол, област Перника);
- под бројем 311: „Косевка девојка иска за либе Марко, който е подигнал китката и“, у којој тројица јунака (Марко, Реља и Муса Кесеџија) покушавају да подигну китку, а само Марко успева, док двојицу погуби;
- песма о одбијеним просцима лепе Росанде, под бројем 319: „Марко погубва Росанда девока кото се присмива нему и на другарите му“ (Сливница, Софијска област, 1961. г. Р. Ангелова);
- под бројем 384: „Марко девер на Иве Черногорче спасава Дулулка девојка от триглава хала“;
- под бројем 587: „Марко избава побратима си Милоша от бесило и погубав латински цар“ (Трнска област, 1962. Цанка Милошева Рангелова, рођ. 1907).

Архив БАН¹⁸

Међу архивским записима Бугарске академије наука открили смо записе који углавном тематизују ослобађање јунака из тамнице Арватке девојке и сукоба са њом (четири записа), али има и песама о женидби јунака након даривања и пресуде кадије (два записа), као и један запис о борби Марка и Јеврејина. Поред информација о области, на материјалу учавачамо и податке о казивачима или певачима, години рођења и образовању.

У запису Д. Вучеве, под бројем ЕИМ инв 57-II, 25-27: „Хрватска девојка“ од казивача Христа Клашенкова (85 г. у том тренутку), поред тих информација у запису стоје само још објашњења појединих речи, песма има 114 стихова. У овој песми је јунак именован као „Релџо криле птица“ и заједно са Марком, Секулом детенцетом, Јанкулом војводом и Ђуром тамничарем креће у арватску земљу.

Затим песма под инвентарним бројем: ЕИМ инв. 287-II, 58-64 „Марко и Хрватка девојка“, у којој шест јунака (Реља Крилатица, Грујица војвода, Марко пијаница, Шекерли Илија и Грујо дете) западају тамнице, а Реља их све износи и ослобађа, након чега Марко девојку савладава; запис Р. Ангелове из села Г. Дикања у Самоковској области, 1962. г. од казивачице Катерине Николове Глбове (рођ. 1890, неписмене), песма има 201 стих.

У запису под бројем ЕИМ 287 II 428-429 „Прстенот е половин венчане“ тројица јунака (Рељо, Вељо и Момчило) исту девојку дарују, али само Момчило даје бурму, након тога солунски кадија суди да је девојка Момчилова. Запис је из 1961. године из села Бистрица у Софијској области, од Ђуре Манолове Куртешке, неписмене казивачице од 74. године.

У запису Цв. Романске под бројем ЕИМ инв. 284-II, 65-66: „Марко с помош на Релџо шестокрило убива жљото Еврејче“, песма је забележена у селу Владаја у Софијској области, 1961. године од Љубе Симонове, у песми је Марко принуђен да зове Релџу у помоћ, након чега савлада натприродног непријатеља.

Записи С. Стојкове (Ст. Стојкова) ЕИМ инв. 286-II, 146-147; под бројем ЕИМ 286-II, 86-87: „Марко и Арватка девојка“, из села Долни Раковец, у Радомирској области, 1961. год. од казивачице Костадинке Бојанове Свиленове (рођене 1910. г. од образовања 2 разреда), песма садржи 57 стихова и у њој су јунаци само именовани као „петина“, а Марко је

¹⁸ Наведене записе добили смо љубазношћу колегинице др Веселке Тончеве.

најделатнији. Под инвентарним бројем: 286-II, 84-85 песма о томе како су Марко, Реља и Момчило заробљени, Арватка бира Рељу, а Марко је убија: „Марко и Арватка девојка“, запис С. Стојкове из села Јарлова у Самоковској области, 1961. године, од казивачице Симе Тимове Фичерове (рођене 1903. поред године, о њој стоји да је неписмена), песма садржи 34 стиха. У запису из 1935. године, у песми слушаној од Јордана С. Киркова, која има 100 стихова: Ђ. Ђосифов ЕИМ инв. 69-II, 405-408 „Дели Марко, Рала Ралушњ, Мала Малушњ и Сибинка девојка“, у њој је јунак именован другачије од уобичајеног, али претпостављамо да је варијација имена Реља, будући да је реч о варијанти у којој тројица јунака дарују девојку, а потом кадија пресуђује да ће девојка припасти ономе ко је даривао бурму, те да је Реља већ присутан у овом тематском кругу.

Дајемо и табеларни приказ извора, певача/сакупљача, просторног ареала и времена записивања варијаната из Етнографске збирке САНУ:

Табела 1: Етнографска збирка САНУ и Архив Србије

Сакупљач	Песме	Време/напомене	Место
Дена Дебељковић	Е10: Под ознаком: I, 11 [<i>Лов ловише три српске војводе (...)</i>], под ознаком: 28 [<i>Здружише се три добра јунака (...)</i>], под ознаком: 30 [<i>Фалија се Филип Маџарине (...)</i>]	Поп, Липљан 1897. год. <i>Народне песме са Косова</i>	КиМ, Србија
Думба – Јовановић (Думба Лазар, Јовановић Јован)	Е 225: Е 225-1-26 I, 10; „Милош Обилић и Ђурица војвода“; под ознаком: Е 225 -1 II, 14 (друга свеска, бр. 14) „Краљ Марко и Филип Маџарина“	Јован Јовановић је почетком 20. в. доставио писмо и материјал Думбе Лазара, румунског посланика у Македонији, сакупљача песама; песма бр.10 испевана од Славе Станојевића у Крапу	Македонија; село Крап, Кичевски округ
Милеуснић Сима	Е 74: Е 74-1-65 Под бројем: 23 „Три мајке“	Збирка насловљена: <i>Српске народне јуначке пјесме</i> из Славоније Година 1901.	Славонија, Хрватска
Димитријевић Тодор	Е161: Е161-30 под бројем: 6	Збирка насловљена: <i>Српске народне песме из неокупиране Херцеговине, Пријепоља, села Јабуге</i> (10 јуначких песама)	Србија, западна

	„Женидба од Сибиња Јанка”	„Забележио их је од Павла Лазаревића у селу Јабуци.“ (Николић 2019: 73)	
Кирјак Лазар	Е 26: Е 26-1-25 Е 26-16 бр. 16 „Угричић Јанка избавља вила”, бр. 34 „Женидба Цмиљанић Илије”	<i>Народне јуначке песме из Дубровника</i> „С писмом Л. Кирјака, тада богослова год. У Сремским Карловцима од октобра 1896. Академији наука из ког сазнајемо да је збирку сакупио са својим гимназијским другом Јованом Перовићем (сада правником у Бечу) и то од старих Херцеговаца настањених у Дубровнику.“ (Николић 2019:86)	Дубровник, Хрватска
Јован Зорић	Е 42: бр. 2 („Женидба Реље од Пазара”), 3 („Реља Крилатица и бан од Шафрана града”), 21 („Смрт Реље Бошњанина”), 25 („Милош Обилић”)	Богослов и писар, крај 19. и почетак 20. века, сачувана писма упућена Академији 1900, 1901. г. <i>Јуначке пјесме из Босне</i> , 1899, Етнографска збирка САНУ 42.	Сарајево, БиХ
Зорић Драгош – Душан	Е 218: Под бројем: 14 „Женидба Сибињанин Јанка”	<i>Српске народне умотворине. Женске пјесме</i> (Николић 2019:80)	БиХ
Јован Мутић	Е 47: 47/1: Под ознаком: 2 (I) „Женидба Краљевића Марка”, под ознаком: 1 (III) „Женидба Сибињанин Јанка по други пут”, под ознаком: 3 (IV) „Краљевић Марко и Косовац Алија”, под ознаком: 7 (IV) „Марко Краљевић и Туре са стијене“, под ознаком бр. 10 (IV) „Женидба Ришњанин Шћепана“ Е47/2: Под ознаком: IX (I) „Три побратима и вила нагоркиња“; под ознаком: XIII (I) „Три	<i>Српске народне гусларске песме</i> , писмо Академији, крај 19. в. „Три побратима и вила нагоркиња“: „Од Мирка Лаловића из Влахова (Загорје)“ У наведеним песмама јунак је углавном у сватовским поворкама: 47/1/2 (I), 1 (III), 10 (IV)); песме: Е 47/1/3 (IV) и Е47/2/XIII (I) су варијанте о сукобу са Косовац Алијом, док је песма под ознаком: Е47/2/IX (I) са мотивом певања кроз гору.	БиХ

	побратима и Косовац Алија“		
Ђорђевић Тихомир	Е 90: под бројем 91	Пирот, 1900.	Србија
Милан Цветковић и Станко Станојевић	Е 38: Е 38-34 Под бројем:18 „Марко Краљевић и Турци јањичари”	<i>Народне песме из Црне Реке (јуначке и женске), ученици из Алексинца, предговор са језичким особеностима из 1898. год. крај 19. века</i>	Србија, источна
Јован Срећковић	Е 1: Е 1-1-199 Под бројем: 280 „Женидба Илије прекоморца“, „Женидба Купиновца Вука“	Учитељ, 1894, крај 19. века Лоћика, село, Левач	Србија, централна
Мирковић Петар	Е 53: Под бројем: 2 „Марко се препануо и огријешо”, бр. 6 „Тридесет сужања”	Песму бр. 6 добио од Н. Мршића, ученика из Бишће, Мостар, БиХ Песму бр. 2 прибележио у Босни од Саве Р.	БиХ
Миковић Дионисије	Е 28 – 57: Под бројем: 7 „Женидба бана од Будима”	Свештеник у Боки	Бока, Рисан, Црна Гора
Стефан Верковић	Е 282-57: Под бројем: 32 „Марко Краљевић и Филип Мацарин”	<i>Народне песме македонских Бугара</i> „Сереска нахија, село Броди (грчки Врондиј)“	Ανω Βροντοῦ - Грчка
Кашиковић Никола	Е 245: Под бројем: 10 „Вук Бранковић опада војводе”, под бројем: 3 „Женидба дјетета Јована”, под бројем: 7 „Женидба Топлице Милана”, под бројем: 21 „Женидба војводе Драгише”, под бројем: 25 „Јерина удаје шћер за Отмановића”, под бројем: 37 „Опет зидање Раванице”, под бројем: 53 „Југовићи познају Марка”, под бројем: 72 „Вјеридба Милошева с царевом	<i>Српске народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине</i>	БиХ

	<p>Јелисаветом”, под бројем: 85 „Женидба и тавновање Милоша Обилића”, под бројем: 83 „Несуђена женидба Реље од Пазара и Златарића Павла”, под бројем: 104 „Војвода Мирко спрема народ Раваници”</p>		
<p>Петрановић Богољуб</p>	<p>Е 64: Под бројем: 6 „Женидба Михајла од Леђана краља”, под бројем: 7 „Женидба Љутице Богдана с вилом”, под бројем: 11 „Реља Бошњанин и аждаха”, под бројем: 12 „Реља Бошњанин и троглав Арапин”, под бројем: 23 „Прва женидба Марка Краљевића”, под бројем: 24 „Друга Женидба Краљевића Марка”, под бројем: 35 „Смијање Марка Краљевића”, под бројем: 41 „Марко Краљевић и Мемед-ага”, под бројем: 42 „Женидба Окрајичић Ђуре”, под бројем: 54 „Раздвој Сибињанин Јанка”, под бројем: 56 „Ропство Бановић Секуле”, под бројем: 58 „Женидба Петра генерала”.</p>	<p>„испод Јаорине“ (7, 11, 12, 23, 24, 42, 54, 56, 58) „из Сарајева“ (6, 35) „из Романије“ (41)</p>	<p>БиХ</p>
<p>Божовић Крста</p>	<p>Е 197: Под бројем: 5 „Краљевић Марко убио Филипа Маџарина”, под бројем: 10 „Краљевић Марко надмудрио Турке”</p>	<p><i>Гусларске песме</i> из Жупе Крушевачке, 1911. год.</p>	<p>Србија</p>

<p>Андрија Лубурић</p>	<p>Архив Србије:</p> <p>Ф IX: под бројем: 592 „Женидба Реље Крилатице“, под бројем: 607 „Марко Краљевић у Боратској тамници“, под бројем: 609 „Краљевић избавља бана Мијајла“, под бројем: 617 „Марко Краљевић и Алијага Тосо“, под бројем: 622 „Марко Краљевић и Вилип Маџарин“, под бројем: 662 „Женидба Реље Бошњанина из Стамбола“, под бројем: 641 „То исто, али друкчије“, под бројем: 661 „Љубомора кнеза Лазара“, под бројем: 665 „Женидба Сибињанин Јанка“, под бројем: 695 „Марко Краљевић жени Обилића“;</p> <p>Ф X: под бројем: 165 „Кад се Марко препануо“, под бројем: 168 „Женидба Рељина вилор“, под бројем: 202 „Рељино јунаштво“, под бројем: 203 „Опет то, али сасвим дргачије“;</p> <p>Ф XX: под бројем: 226 „Жалосна смрт делије ђевојке“, под бројем: 233 „Вила рањава Рељу“, под бројем: 20 „Погибија Реље од Пазара“, 171 „Царица Милица и Змај од Јастрепца“, под бројем: под бројем: 214 „Марко Краљевић ослобађа ђакончад“, под бројем: 215 „Змај деспот Вук и виле“, под бројем: 240 „Обилић избавља Рељу и Страхину Бановића“, под бројем: 241 „Ништа без Обилића“, под бројем: 238 „Вила и Маркова женидба“, под бројем: 239 „То исто, али друкчије“, под бројем: 76 „Војвода Страиле“.</p> <p>Ф XXI: под бројем: 214 „Марко Краљевић ослобађа ђакончад“</p> <p>*Ознаке Лубурића и Крстића и ознаке Архива Србије у заградама: IX: 40 (607), 43 (609), 54 (617), 61</p>	<p>Почетак 20. века, сакупљач који је оставио податке о појединим певачима: Петар Глоговац, Гацко (Ф IX/592, 665), Мирко Бабић (IX, 617), Владо Мијовић, Дробњаци (IX, 622), Богдан Зоговић из Полимља (X, 202, XX, 241), Глигор Реповић, Невесиње (XX, 239, 240), Глигорије Јовановић (IX, 661), Стево Боднар из Дробњака (XX, 171), Јово Реповић из Невесиња (XX, 233, 214, 215, 226, 233), Радосав Ђалић, Жупа Никшићка (XX, 20), Новица Цвијовић, Пљевља (X, 165), Бјелица из Врбице (IX, 163), Милан Бековић (IX, 110), Вуле Окиљевић из Гацка (XX 238) Авдија Аговић (Е САНУ 355/767), Саљо Климента, Пештер (IX, 641, X, 168)</p> <p>Према подацима из садржаја Лубурићеве збирке у Архиву САНУ (Е - 355/1039) под овим насловом „Погибија Реље од Пазара“ је песма испевана од гуслара Радосава Ђалића из Драговољића, а у препису у Архиву Србије стоји такође ово име гуслара и место: Жупа Никшићка.</p> <p>Песму „Марко и Реља“ Лубурић је забележио (читамо стенографски запис) од гуслара А. Аговића из Сјенице, о ком је оставио занимљиво сведочење на основу ког имамо увид у миграције певача (Е САНУ 355/1010): „Родио се 1878 у Врби у Гацку. Оцу му је било име Амет Мемедов, а мајка му се звала Нура. Била је ћерка неког Сарића из Гацка. Малога га родитељи пренесу у Турску. Становао је по Скопљу, Новом Пазару. Многе песме научио је од чувеног гуслара Садика Шеовића из Косјерића, који је умро у Скопљу. Од њега је слушао и пјесму о Косову, али је не певаше добро. Лепо је казивао песме. Велики је сиромаш, задовољан је са мало части и пажње. Волио је и трудио се да ми каже само оне пјесме где није било много</p>	<p>Црна Гора – Никшић; Жупа Никшићка; Дробњаци, Полимље Србија – Нови Пазар, Сјеница БиХ – Гацко, Невесиње; Херцеговина</p>
------------------------	---	---	---

	<p>(622), 106 (661), 107 (662), 106 (661), 82 (641), 110 (665), 146 (695); X: 168 (714), 202 (739), 203 (740); XX: 226 (10), 233(17), 20 (23), 171 (45), 214 (57), 215 (58), 240 (68), 241 (69), 238 (66), 239 (67).</p> <p>Е САНУ 355/767: „Марко и Реља”. X/202 /E355/153</p>	<p>хришћанске погибије иако сам ја желео да буде обрнуто.“</p> <p>Још један запис о њему у ком потврђује чињенице о певачу је и под сигнатуром: Е САНУ 355/1011), додатно наглашава да је гуслар прешао у Сјеницу 1882. и да је знао много песама и прича.</p> <p>Песму „Рељино јунаштво“ је забележио А. Лубурић од певача Богдана Зоговића у Васојевићима почетком 20. века. Песма се налази као стенографски запис у Архиву САНУ: Етн.зб. бр.355/153. Иста песма је у Архиву Србије X/202, преписана, уз коментар да је муслиманска из горњег Полимља, исти певач се помиње.</p> <p>*Архив Србије и Б. Крстић имају исте ознаке фасцикли, али се бројеви песама не подударају, на самом материјалу се често виде обе ознаке, и оне које даје Крстић (а које су изворно Лубурићеве), и оне под којима су заведене у Архиву. Записи из Етнографске збирке САНУ су често стенографски записи, тако да смо користили преписе из Архива Србије, кад год је то било могуће.</p>	
Петар Бесаровић	<p>Е 12: Под бројем: 4 „Марко Краљевић продаје своју љубу“, под бројем: 5 „Марко Краљевић и Новљанин Алија“</p>	<p>Крај 19.века; <i>Збирка српских народних пјесама из Босне и Херцеговине</i> бр. 4: „Из Босне а из Села Грђњосаваца код Дубице, пјевао и уз гусле слијепец Јевто Добројутро” бр. 5: „Из Херцеговине а из села Брадине. Говорио ми Вуко Куљанин тежак”</p>	БиХ, Дубица, Брадине
Врчевић Вук	<p>Е 62: Под бројем: 4 „Женидба Цмиљанић Илије”, под бројем: 7 „Маркови сватови и вила Мандолина”, под бројем: 8 „Женидба Бановић Секуле”, под</p>	<p>19. век; Трећа и четврта фасцикла</p> <p>Врчевић, Вук, <i>Јуначке херцеговачке пјесме које само Срби турскога закона певају</i> (1864–1869). III, IV. Етнографска збирка САНУ 62.</p>	БиХ

	бројем: 20 „Женидба Мирчете војводе”		
НН сакупљачи	Е 351/І, под бројем: 9 „Слава Смедеревац Ђурђа” Е 351/ІV, под бројем: 2 [Зажени се Иван Црнојев...] и под сигнатуром: Е 351/V - 1 б [Вино пије Краљевићу Марко...]. Е-23-2, под бројем 2: „Јакшић Стефан“	Под сигнатуром: „Е-23-2“ је запис који је веома нечитак, песма тематизује јуначку женидбу и одлазак у Леђан. Јунак се помиње као „Бошњанин“.	НН Е 351 „Хрватска (Банија, Далмација, Лика и Крбава, Славонија)“ према (Николић 2019: 161)

Међу наведеним збиркама има и оних које су упитне са становишта односа усмене аутентичности и односа тзв. „праве и лажне народне песме”, о којима су поједини истраживачи заузели проблемски став, будући да су настале на фону већ постојећих записа или да тематизују неке актуелне догађаје (попут Петрановићевог рада и стваралаштва талентованог гуслара Дивјановића). Неки од истраживача који су се посебно бавили овом темом су: Војислав Јовановић Марамбо,¹⁹ Мирослав Пантић, Новак Килибарда²⁰ и др. Иако то није предмет нашег истраживања, истаћи ћемо да се перцепција овог феномена у савременој фолклористици мења, па тако Саша Кнежевић износи и другачије мишљење, изнова тематизујући однос између Петрановића као сакупљача и Дивјановића као гуслара: „Управо је та неуобичајена Дивјановићева писменост главни камен спотицања у вредновању његових пјесама. Таланат за спјевавање нових пјесама, који му не споре ни највећи критичари, поима се на потпуно други начин због чињенице да на његово стваралаштво осим утицаја усмене традиције свакако постоје и разнолики књишки утицаји.“ (Кнежевић 2021: 11) Аутор примећује и да се Петрановић као сакупљач у том тренутку и на том простору заиста суочио са бројним изазовима: „За разлику од Хермана иза којег стоји аустроугарска управа у БиХ, о чему се спори са Марјановићем, Петрановић свој посао започиње сам у Сарајеву и уз помоћ својих

¹⁹ Поводом Петрановића и Дивјановића Војислав Јовановић каже: „Петрановић лично слаб стихотворац у десетерцу [...]. Али имао изврсног помагача у Дивјановићу: давао му предмете у рад као дактилографски - секретару.” Видети: Необјављени рукопис Војислава Јовановића *Зборник (антологија) лажне народне поезије*, приредио академик Мирослав Пантић, Посебан отисак из књиге *Словенски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума*, Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 101, Београд, 2008, стр. 430.

²⁰ Новак Килибарда наводи речи самог Петрановића о Дивјановићу: „Убрзо по доласку у Босну, Петрановић се упознао с народним гусларом Илијом Дивјановићем, имућним домаћином испод Јахорине. Дивјановић је био писмен човјек који је, према изјави самога Петрановића, боље читао и писао од ондашњих босанских попова. Читао је народне пјесмарице, календаре и, најрадије, црквене књиге. Научио је све своје укућане да читају и пишу и био је цијењен у широј околини као прави народни учитељ. Имао је необично развијено памћење и могао је да запамти, једном кад чује, и најдужу народну пјесму. „Нека му ко само једном ма какав догађај исприча, он је одма готов прелити га у народну пјесму, онако живо и китно, као што други не може” - каже Петрановић. Презвитер Теофил, као човјек који није имао вуковски нерв да просуђује суштину и карактер народне књижевности, закључио је даје наишао на правога ствараоца народних пјесама. Одмах се постарао да обилато искористи Дивјановићеву способност да брзо претвара приче у десетерачке пјесме и да познате пјесме лако препјевава.” (БП I, стр. XII) Видети: Предговор књизи *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине I*, сакупио Богољуб Петрановић, Сарајево: Свјетлост, 1989.

сарадника.“ (Ибид, 21) Такође се позива и на образложење самог Петрановића из којих разлога „не наводи имена свих пјевача“ (Ибид, 19). И поред одређених научних подрозења о усменој аутентичности грађе, овај корпус је ипак обухваћен нашим истраживањем, будући да је у њему очуван, како је то приметила Љиљана Пешикан Љуштановић, „део историјског трајања усмене епске поезије, условљен социјалним, економским, идеолошким контекстом“ (Пешикан Љуштановић 2002: 20). Мишљења смо да је значајно истражити и ове записе јер представљају такође драгоцену културно и књижевно наслеђе, које је настајало у симбиози различитих друштвених, историјских и идеолошких утицаја, а по питању значаја за нашу тему, доприносе обухватној представи и очувању епске слике о јунаку у времену.

Већ на основу летимичног прегледа корпуса види се да је грађа територијално издељена на две основне групе: источни (бугарски и македонски) и западни (српски, хрватски) усмени, али и географски, историјски, етнокултурни простор. Намера нам је да упоредимо ове епски продуктивне просторе, утврдимо варијантност унутар корпуса, уколико је има, те да издвојимо особености сваког од њих и узајамну повезаност епских ареала у јужнословенском контексту. Такође, јунак није у свим записима једнако заступљен, у неким је тек само споменуто његово име, а у неким је знатно присутнији. У складу са тим је и наш фокус усмерен. Песме ћемо посматрати као делове целовитог усменог епског мозаика, који се формира у дијахронијској и синхронијској перспективи, трудећи се да успоставимо што прецизнију и, уколико је то могуће, што обухватнију слику о Рељи Крилатици у усменом епском певању.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП И ТИПОЛОГИЈА ЈУНАКА

Корпус усмене грађе о јунаку Рељи Крилатици уређен је на основу територијалног, хорнолошког и тематско-сижејног критеријума. Уочени су сижејни модели, структурно-типолошке особености лика, елементи типске карактеризације јунака; уочени су и анализирани структурни модели епске фантастике; делотворност формула, варијантност, жанровске особености; дат је осврт на сам лик, његове атрибуте, типолошке карактеристике и функције (било као појединачног јунака, било у тријади или као дела колектива, нпр. у каталогу јунака), као и на митски слој који је уочен у мотивима, али и у изградњи самог лика.

Под типологијом у ширем смислу Путилов подразумева „поновљивост“: „повторяемость в природе и обществе, которая обнаруживает себя в предметах явлениях, в свойствах и отношениях, в элементах и структурах, в процессах и состояниях” (Путилов 1976: 9). Аутор даље наводи да се заједничке карактеристике могу изразити у бројним облицима: „»Общност« может выражаться в сходстве, подобии тождестве, близости (любого элемента системы, либо системы в целом, либо обуславливающих ее данных), в аналогиях параллелях, совпадениях, в единстве закономерностей, признаков и т. д., в соответствиях, взаимосвязях, влияниях, перекличках, реминисценциях.“ (Ибид, 11).

Када је реч о нашем раду, намера нам је да препознамо на које се све начине испољавају особине које Рељу Крилатици могу уврстити у одређени тип јунака. У оквиру такве типологије могу се сагледати појединачне појаве, сличности које произилазе из односа које типови имају. У томе ће нам помоћи критеријуми за класификацију јунака којима су се бавили истраживачи српске усмене епске поезије у јужнословенском и словенском контексту. О актанту као носиоцу радње „i најважнијем чиниоцу u obličavanju strukture bajke govori Vladimir Prop” (Popović 2007: 230). Проп је приметио да се у бајкама може променити име, али се не мења функција, те сматра да су функције ликова заправо најмање тематске јединице: „Za proučavanje bajke važno pitanje je *šta* čine likovi u bajci, dok su pitanja *ko* čini i *kako* čini – samo pitanja za dopunsko

proučavanje. Funkcije likova predstavljaju one sastavne delove kojima se mogu zameniti motivi Veselovskoga ili Bedijeovi elementi.” (Prop 1982: 27) Као што се зна, Проп је 31 функцију ликова сврстао у седам „делокруга“ у бајкама: „protivnika (štetočine)“, „darivaoca (snabdevača), „pomоćnika“, „careve kćeri (traženog lica) i njenog oca“, „pošiljaoca“, „junaka“, „lažnog junaka“. (Ибид, 86-87) Снежана Самарџија делимично примењује Пропов морфолошки модел, али закључује да је, за разлику од бајке као усменог жанра, „име епског јунака семантички набијено скупом знања о његовим особинама и судбини“ (Самарџија 2008а: 34–35). На тај је начин име самог јунака већ знак који има одређени потенцијал у епици. Она истиче значај „епског делокруга“ и бави се односом „епског делокруга“ и „епског јунака“ (Ибид, 296). На тој основи разврстала је епске јунаке најпре према моделима борбе (супротстављања), па тако издваја „главног јунака и противника–непријатеља“, ликове „владара“, „старешине“, „делокруг жртве“, „саветодавца“ и „помоћника“, „гласника“ и „колективних ликова“ (Ибид, 20–21). Епске јунаке Бошко Сувајџић разврстава по елементима функције, делокруга и особина („маске“ као типови), па тако издваја јунаке који су носиоци маске „владара“, „хероја“, „витеза“, „зооморфне“ маске, „демонске“, „соларне“, „лажне“, „аполонске“ и маске „андрогина“. (2005: 253–289). Данијела Петковић је разврстала ликове епских младожења на 13 типова: „делија“, „организатор“, „стрпљив младожења“, „маскирани“, „красни“, „љубавник, „чудесни младожења (луминозни, хтонски)“, „омађијани“, „болесни“, „потцењени, „испрошени“, „младожења у сенци“ и „антијунак“ (Петковић 2008, 104–130). Она је такође разматрала однос заточника према Проповом делокругу помоћника и захтевима епике, те је истакла да су заточници „специфични, аутохтони, епски ликови“ (Петковић 2019: 245).

Одређени тип јунака за себе веже и одређени круг ликова, сижејних модела, каталог помоћника и противника, породични и друштвени миље, модалитете епске карактеризације, типове усмених формула, ланац варијаната, попис сижејних функција. Одлика змајевитости „квалификоваће“ Рељу Крилатицу за тип јунака који се бори са змајем, те се по мотиву змајеворства може довести у везу са епским ликом Змај Огњеног Вука (са којим дели типолошку сличност – змајевитост, која би могла бити и „демонска маска“; или пак у оквиру сижеа о женидби, затећи ћемо га нпр. и као „организатора“, али и као „омађијаног младожењу“ о чему ће бити више речи у засебном поглављу). Александар Лома (2002) је епску тријаду Марко–Милош–Реља у српској усменој епици видео као рефлекс митске поделе функција из праиндоевропске митологије, према трипартитној структури Жоржа Димезила, те их посматра као носиоце појединих сталежа: „војничког“, „сељачког“ и „краљевско-свештеничког“. Пишући о бројним поделама на типове епских јунака, почевши од утицаја В. Пропа у *Морфологији бајки* на схватање ликова у усменој књижевности, потом даљих класификација ликова бајки и предања у руској науци, преко систематизације епских ликова Пламена Бочкова, ставу Е. Мелетинског да ликови, чак и историјски утемељени, репродукују митеме, Бахтиновог схватања о полифонизму текста и др., Соња Петровић закључује да класификације треба да садрже елементе који ће што релевантније приказати одређене ликове: „Парцијалност изложених класификација епских јунака и противречност теоријских полазишта намеће потребу за стварањем синтетичког метода који би ујединио различите критеријуме обухватајући националну грађу у дијахроном пресеку. Он треба да прикаже различите слојеве традиције који улазе у састав епског лика, а да уједно остане универзално применљив (архаични обрасци, сижејни модели, епска идеализација, формулативност, однос теоријског и фиктивног, симболизација, итд.). Категорије сижеа, начина приказивања (нарације) и жанра такође треба да буду заступљене” (Петровић 2004 : 103).²¹ Следећи ову идеју, намера нам је да управо кроз приказ традиције која обухвата и друге облике усменог наслеђа, уочимо на који начин ова прожимања имају удела у обликовању епске биографије, те да прикажемо обрасце који рефлектују остатке још старијег обредно-митолошког наслеђа, потом да сагледамо утицаје

²¹ Петровић, Соња. „О покушајима разврставања ликова у народној епици.“ *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 2002-2003, књ. 68, св. 1–4, Београд (2004): 91-103.

историјских података и увидимо у којој мери је формирање епског јунака слојевит процес, као и у којој мери је он јединствен херој, али и у којој је мери, и у којим случајевима, типски лик.

Према запажањима проучавалаца усменог стваралаштва Реља Крилатица спада у змајевите јунаке. Војислав Ђурић је издвојио крила и окриље као спољашњи знак и материјални доказ змајевитости епског јунака: „Реља Крилатица, Реља од Пазара, Реља Бошњанин – ако се изостави Змајогњани Вук, који је крилат као змај – једини је јунак у нашим народним песмама који има крила и окриље.” (Ђурић 1976:61). Говорећи о Секули као „змајском сину”, Бошко Сувајцић га је упоредио са Рељом Крилатицом (Сувајцић 2012: 97). На основу епских атрибута јунаку је омогућен „приступ“ у сижејне моделе у којима ће његове особине доћи до изражаја. То су сижејни модели и функције које Рељу чине јунаком границе, медијатором, тј. змајем (избављивање јунака из доњих простора помоћу крила и физичке спретности; улога спасиоца; певање кроз гору и привремена смрт). Стога је важно да уочимо изванредан спектар особина и акција јунака које се у одређеном ступњу јављају или не јављају и по којима можемо говорити о његовом припадању одређеној категорији јунака. „Синтетички метод“, који предлаже Соња Петровић (2004), свакако је најпродуктивнији и најадекватније осветљава важне чиниоце у формирању епског јунака. Из свега наведеног произилази и неопходност мултидисциплинарног инструментарија, који би укључио књижевноисторијски приступ (поетика епског певавања, формулативност, варијантност, законитости обликовања епске биографије, типологија јунака, однос функције и сижеа, сижеа и жанра, итд.), историјско-компаративни метод, однос историјске чињенице и епске стилизације, антрополошко-етнолошка метода, проучавања из домена упоредне религије и мита и њихових психолошких тумачења. Нама је најподеснији овакав приступ јер је управо кључ за разумевање вишеслојних аспеката које читамо у пронађеној грађи. Управо због тога, сматрали смо важним да прикажемо и традицијски контекст (који поред епске грађе, укључује и народна предања, али и једну лирску митолошку песму, народна веровања, песме са баладичним елементима), потом историјске изворе, али и да извршимо локализацију и мапирање епске грађе, уз поређење заступљених сижеа и описивање друштвених контаката који се усменом епском комуникацијом остварују. У том погледу значајна су нам и сведочења записивача о гусларима, њиховом радијусу кретања и учењу песама од других гуслара који су пореклом из неког другог места (уколико постоје таква сведочења). Неизоставни су и контакти који се дешавају са писаном књижевношћу, целокупном традицијом и начинима на које се рефлектују у епици. Такође, јунак на одређени начин мора задовољити и очекивања средине, али и бити аутентичан о чему пише Б. Сувајцић: „Јунакова глава је уцењена високом сумом колективних представа. Она се вреднује, у усменој традицији, прецењеном монетом клишеа и општих места из арсенала *естетике истоветности*. [...] Сагледан и појмљен у хоризонту очекивања колектива као типичан, јунак истовремено мора бити и различит до мере до које ће бити распознајљив (...).” (Сувајцић 2005: 254) О „естетици истоветности“ пише Јуриј Лотман,²² који говори о модалитетима њеног испољавања: „Ona se zasniva na punome poistovećivanju prikazivanih životnih pojava sa publici već poznatim modelima–klišeima, koji su ušli u sitem pravila. Kliše i umetnosti, to nije pokuda, nego određen fenomen [...]. Pri tome umetnik svesno odbacuje kao nesuštastveno sve ono što čini individualnu osobenost. To je umetnost identifikovanja. Suočavajući se sa različitim pojavama A, A”, A”” ... Aⁿ ona uporno ponavlja A je A, A” je A, A”” je A... Aⁿ je A.“ (Lotman 2021: 439) Управо на том тлу универзалних слика, на ком на први поглед нема много простора за другачије, долази до специфичних интеракција: „Чиниоци који се налазе на међи *спољашњег* и *унутрашњег*, а које можемо назвати асоцијативним, делују на слушаоце путем естетике истоветности, на којој почива цела народна књижевност. Од њих зависи *радост препознавања*, те се и средњовековни песник и хагиограф морају ослонити на већ постојеће, наслеђене слике – мотиве, који

²² Лотман истиче да се естетика истоветности јавља у многим традицијама света и у различитим епохама: „Folklor svih naroda sveta, srednjovekovna umetnost, koja sobom neminovno predstavlja svetsko - istorijsku etapu, *commedia dell'arte*, klasicizam - to je nepotpun spisak umetničkih sistema koji vrednost dela nisu merili prema narušavanju, nego prema poštovanju određenih pravila.” (Lotman 2021: 438)

су слушаоцима блиски, које они препознају, и који припадају општем фонду њиховог заједничког усменог знања, будући у њима читав један свет...” (Милошевић Ђорђевић 2011: 8) Лотман примећује да ова естетика садржи и нешто сасвим супротно: „Није случајно што најтипичнији облици испољјаванја естетике истоветности, мада на једном полу истичу окаменеле системе личности, сижејних shema и других структурних елемената, на другом полу истичу такву fluidnu i nestalnu formu umetničkog stvaranja као што је импровизација.” (Lotman 2021: 439) На том месту може до изражаја доћи надареност и индивидуалност извођача-ствараоца, али и особености усмене књижевности у одређеној средини/ареалу.

МОГУЋИ ИСТОРИЈСКИ ПРОТОТИП(ОВИ)

Реља Крилатица или Реља од Пазара се најчешће доводи у везу са једном веома занимљивом личношћу из 14. века. То је био протосеваст и ћесар Хреља. Живео је током прве половине 14. века, умро 1342. у манастиру Светог Јована Рилског, био је истакнути српски властелин. О овој историјској личности имамо ограничена сазнања, али изворе имамо већ од његових савременика, Јована Кантакузина²³ и Нићифора Григоре.²⁴ Потом постоје подаци о даривању поседа манастиру Хиландару (Ћирковић 1982), али и о ктиторској делатности, подизању споменика и задужбина, које је сам подигао (Хрељина кула, у манастиру Рила, који је он обновио, Црква Светог Архангела Михаила у Штипу из 1332. године), потом веза са синајским манастиром Свете Катарине на који упућује запис на једном од пронађених рукописа у ком је назван ћесаром Хрељом, као „наручиоцем рукописа“²⁵ (Tarnanidis 1988: 176). Постоји и надгробни споменик на ком читамо „Похвалу ћесару Хрељи“ и натпис на Хрељиној кули у манастиру Рила у Бугарској.

Историјске прилике тог периода осветлио је Михаило Динић (1966) у студији о Хрељи Охмућевићу и изнео занимљиве тврдње, нпр. да се у 16. веку певало о овом истакнутом српском велможи, али и да су многи делови из његовог живота, па чак и начин на који је умро, остали тајна. Динић у тексту наводи како су Хрељу видели савременици, те се потврђује чињеница о угледу ове историјске личности. „О његовој младости и успону не знамо за сад ништа. На историјску позорницу он ступа пред крај владе Стефана Дечанског када се Србија умешала у борбу за византијски престо између Андроника Старијег и Андроника Млађег. Дечански је стао на страну старога цара и послао му крајем 1327. године у помоћ један „не мали“ одред војника од дванаест *тагмата*. Овим је заповедао Хреља, по Кантакузину 'код властеле у Срба први међу свима по храбрости и војничком искуству'.” (Динић 1966: 96) О њему још

²³ Јован Кантакузин сведочи о догађајима у којима је и сам учествовао: „Јован Кантакузин, цар и писац несумњиво представља једну од најзанимљивијих личности дуге и догађајима богате византијске историје. Као сасвим млад човек он је почетком двадесетих година XIV века ступио у политички живот једне особито бурне епохе, остајући скоро пола столећа у средишту спољних и унутрашњих збивања која су одлучивала о даљој судбини царства.“ (ВИИНЈ: 297)

²⁴ Нићифор Григора је значајан за историграфију овог раздобља: „Међу оним свестрано образованим интелектуалцима које је Византија на заласку дала свету био је и Нићифор Григора, сведок о једном изузетно тешком и критичном раздобљу у хиљадугодишњој историји Царства.“ (ВИИНЈ: 145)

²⁵ Реч је о рукописима који су пронађени у 20. веку и које је описао грчки професор Јоанис Тарнанидис. Међу њима је и један чији је наручилац ћесар Хреља: „The information provided by the note, then, is that deacon (...) wrote out the Liturgy of Chrysostomos on the orders of the "caesar" Hrelja. It is a known fact that Hrelja Ohmucevic was a Serbian general, who distinguished himself during the reign of the Serbian rulers Stefan Decanski and Stefan Dusan, who later became tsar.“ (Tarnanidis 1988: 176) Овај рукопис је препознат и означен као „Литургијски свитак (Златоустова литургија, (38/N), 1342. г.“ (Шпадијер 1990: 346) Заједно са осталим рукописима представља важан споменик за историју српског језика и културу и представља још један елемент који упућује на активности ове личности у последњој години живота.

сазнајемо да „за време трећег и последњег рата између деда и унука око византијскога престола, остао је Урош III на страни старог цара. Он је свога искуснога војсковођу Хрељу упутио, са једним одредом војске, присталицама старог цара у Сер. Када је млади Андроник, посред снега, с великим успехом предузео мали смели поход на запад у јануару 1328, није се Хреља дао навести да се пусти у борбу. Млади цар заузео читаву византијску Македонију и Арбанију. Присталице старог Андроника одржали су се само у градовима дуж српске границе, у Прилепу, Просеку, Струмици и Мелнику. Млади цар заузео Прилеп. Многобројни угледни Грци склонили су се преко границе код српскога краља, али се краљ није дао наговорити да отвори офанзиву, него је, по савету Хрељину, остао у положају посматрача. Тада је војсковођа Михаило Асан, у страху од издаје, пустио у тврди Просек српску посаду; ово кршевито гнездо никада више није се вратило у руке Византинаца.“ (Жиречек 1952: 207) Сам Кантакузин пише о Хрељином сведочењу краљу о догађајима у Серу: „Не мислим да би ваљало без невоље упуштати се у борбу против тако у сваком погледу обучене војске коју воде многи и добри заповедници. А сада када је и сва војска са запада, такође многобројна и храбра, прешла на цареву страну, још је тежобније водити рат против њих.“ Када је то рекао Хреља, краљ је послушао као и други заповедници војске, те су већ напустили замисао да ратују против цара, али су остали у истоме табору.“ (Sent. I, p. 277, 10 — 285, 23 овде према ВИИНЈ 1986: 330) Након ових догађаја, млади цар побеђује: „Напоследку, једне ноћи, када беше пун месец у мају 1328, освојише издајом млади Андроник и његов војсковођа Кантакузен и Цариград. Седамдесетогодишњег Андроника II натераше да се покаљуђери 1332.“ (Жиречек 1952:207)

Постоје показатељи и о томе какав је био као војсковођа, али и политичар и каквог је утицаја имао на краља. У овом сукобу Хреља се понашао врло опрезно; познато је да је након повратка у Србију „заступао гледиште да у даљем сукобу између византијских царева Србија треба да остане по страни. И краљ и друге војсковође потпуно су се сложиле са њим“ (Динић 1966: 96). Према Бартусису све што се зна о Хрељи у наредном периоду јесте да је био „велики земљопоседник“ као и: „About all that is known of Chrelja during the next thirteen years is that he became a large landowner with administrative authority over an area of land which Dečanski and Dušan wrested from Byzantine control.“ (Bartusis 1980: 203). У време цара Душана, дешава се његов прелаз на византијску страну: „За време тешке болести српскога краља и великих успеха византијскога цара у Арбанији и Епиру, пристаде уз Грке један од најзнатнијих српских војсковођа на јужној граници из мотива који су нам непознати. Беше то Хреља Хрељс који је служио већ под три краља, Он је носио византијску дворску титулу протосеваста коју му је, вероватно, подарио Андроник II када је по налогу Уроша III, помагао његову странку против унука.“ (Жиречек 1952: 216) Међутим, овај период је очито био изузетно динамичан и прилике су се мењале из часа у час: „Када је Андроник III 15. јуна 1341. г. преминуо, његов син Јован V имао је тек девет година. Као најближи пријатељ и сарадник покојног цара, велики доместик Јован Кантакузин полагао је право на вођење регенства. Међутим, против њега се створила јака опозиција која се окупила око царице – мајке Ане Савојске и патријарха Калекаса. А најопаснији Кантакузинов противник био је његов некадашњи присталица, препредени Алексије Апокавк, који се за време грађанског рата истакао на страни Андроника III и дошао до великих почести и богатства.“ (Острогорски 1993: 475) О савезништву са Јованом Кантакузином сведочи и сам Кантакузин када пише о њиховим заједничким подухватима према Мелнику; такође, он истиче да је са српске на византијску страну Хреља прешао раније: „А на исти начин се и Хреља (Хрељс), који је раније био пребегао од Трибала цару Андронику, предао са 1000 војника и са три града, некада ромејска, које су за време међусобног ратовања двојице царева Андроника Трибали, предајом ромејског становништва, били заузели. А овај Хреља, поседујући силно благо и имајући под собом доста јаку војску, и раније је према цару Кантакузину био веома пријатељски расположен – преко њега је на име и пришао цару Андронику. Сада је и сам послао посланике, објављујући да прелази на његову страну и препоручујући да се више окрене Западу, јер отуда је у изгледу не мала корист.“ (Sent. II, p. 193, 12—23 овде према ВИИНЈ 1986: 364 – 365) Након освајања Мелника, Кантакузин се среће са Хрељом.

У тренутку сусрета у логору Кантакузин описује Хрељу и истиче његову моћ и важност савезништва са њим: „Пошто га је он радосно угостио, тај дан и ноћ проведе са њиме, а сутрадан, водећи и њега са војском, поврати се у логор и стигавши са Хрељом испуни војску силном радошћу. Јер он [Хреља] беше моћан не само оружјем, коњима и благом, него и у ратним стварима изванредно вешт и кадар да пријатељима буде користан а непријатељима погубан. Управо због тога им је ратно савезништво са њим било веома пожељно.“ (Cant. П, р. 232, 3—р. 233, 8 овде према ВИИНЈ 1986: 370)

Према Острогорском тај сусрет у Приштини је задржао Кантакузина, али он не помиње Хрељу, већ великаше: „Кантакузин је дуго остао у Србији. Његови преговори с Душаном и српским великашима довели су до споразума и склапања савеза.“ (Острогорски 1993: 481)

Подаци које износи Нићифор Григора о Хрељи мањег су обима у односу на Кантакузина, али су веома значајни. Григора га назива „Трибалом“ (Србином); каже да се осамосталио од српског краља; седиште му је било у Струмици, „тврђави вишој од облака“ (Greg. П, р. 626, 14 — р. 627, 14 овде према: ВИИНЈ 1986:228); те да је територија Хрељина била „око реке Струме све до Амфиопоља“. (Ибид, 228) Григора потом износи и тврдње о Хрељином користољубљу и амбицијама током грађанског рата у Византији: „... страшан и уистину неухватљив поста Краљу Србије; и гле, користио се приликом у тој мери уживајући у туђим невољама да је осећао велику срећу због несреће ближњих. Шта више, схватајући и сматрајући као сасвим сигурно да ће се Кантакузин убудуће домоћи царске части (ευκλείαν), тврдио је да му је пријатељ и савезник.“ (Greg. П, р. 626, 14 — р. 627, 14 овде према: ВИИНЈ 1986:229) Помоћ Кантакузину се састојала у томе што му је обезбедио „велику војничку силу и да би помогао, колико је могуће, и свакако да би цару учинио лакшим пут у Солун.“ (Ибид, 229) О самом доласку Хрељином у Кантакузинов табор Григора каже следеће: „Док је управо овде одмарао војску [Јован Кантакузин], дође му и Хреља, обећавајући да ће радо чинити све што му је по вољи. А он [Јован Кантакузин] говорио је да жели да га има за пријатеља и да сада зацело има мало користи од овог савеза. Јер, схватио је [Јован Кантакузин] да му он [Хреља] речима обећава пријатељство због садашњег страха од силе [његове], а да је уствари на опрези у мислима и ишчекивању док не види јасан и очигледан исход рата. Зато и сам [Јован Кантакузин], послуживши се речима које обећавају пријатељство према њему [Хрељи] и гостећи га много дана, потом га отпусти, а он је [Хреља] задовољан обећавао да ће убудуће бити добар сусед.“ (Greg. П, р. 632, 2—12, овде према: ВИИНЈ 1986: 230) Константин Јиречек говори и о завршној фази Хрељиног живота на следећи начин: „У пролеће 1343. појавише се краљ Стефан и цар Кантакузен опет пред Сером. Апокавк се зауставио био с флотом од 70 лађа на ушћу Струме, желећи Хрељиним посредништвом да говори с краљем. Но до овога састанка, којом приликом су Срби мислили заробити Апокавка, не дође. Убрзо за тим умре Хреља, пошто се покалуђерио пред смрт као монах Харитон, те га његова жена сахрани у рилском манастиру св. Јована, где још и данас, пред црквеним зидом, леже одломци његова надгробнога камена. Краљ Стефан одмах је посео његову област.“ (Јиречек 1952:219). Занимљиво је да Константин Јиречек датира Рељину смрт у пролеће 1343. године, док се већином историчари слажу да је преминуо крајем 1342. године, што је и податак који се налази на његовој надгробној плочи.

Сматра се да је служио и краља Милутина. Тврдњу да је служио тројицу српских краљева налазимо код Дим. Јовановића у часопису *Отаџбина*: „Још за време владе Милутина беше Хреља на угледном месту војене службе. Онда, док још не беше уређена освојена Маћедонија, Хреља као протосеваст беше управник Штипа.“ (Јовановић 1881: 267) О границама његове области говори и Михајло Динић износећи такође претпоставку да је Штип његов најранији иметак. Територија коју је држао била је уз саму границу са Византијом, прецизније југоисточну границу: „Образовање Хрељине области, чије су главне тачке биле Штип, Струмица и Рила, не може се пратити у свим појединостима. Штип и околина су свакако његови најстарији поседи које је држао већ у време Стефана Дечанског, ако не и пре њега. Крај око

Риле могао је добити после битке код Велбужда, када је проширена српска државна територија на тој страни, Струмицу и њено подручје само од Душана.“ (Динић 1966: 97)

То је била област која је стално била на удару услед бројних политичких превирања и лажних савеза. Овај простор, по свему судећи, запамтио је Хрељу и након његове смрти, будући да је богато даривао манастир Хиландар (Цркву Светих Архангела у Штипу, поседе и неколико села), а колико је био важан његов ауторитет говори и податак о повељама којима се потврђивала аутентичност даривања (Ћирковић 1982: 102-117).²⁶ Наиме, „треба свакако узети у обзир да је језгро хиландарских поседа у томе крају заиста потицало од Хрељиног поклона и да је Хреља у Струмичкој котлини имао више разних поседа. Судећи по ономе што је записано 1375/6, у време цара Душана, веровало се да је Хреља располагао и царским земљама, уступљеним пронијараима за службу. У томе крају најприроднији и најлегалнији начин стицања неког поседа био је путем поклона од стране ћесара Хреље.“ (Ћирковић 1982: 114). Према Јиречековим тумачењима, управо је отуђивање Штипа у једном тренутку и додељивање тог града другима на управљање, онима који су родбински повезани са владарем, могао бити повод за прелазак на византијску страну: „... није немогуће да је одузимање Штипа био узрок да се Хреља одметнуо Византинцима“ (Јиречек 1952: 258). Он потом закључује да су очито у царству били и обласни владари који су имали више права: „У држави је, дакле, било, поред намесника царских, и привилегованих територија поједине властеле, сродника династије.“ (Јиречек 1952: 258).

Оно по чему се истакао и по чему га је историја највише запамтила јесте обнављање манастира Рила,²⁷ који се налази у данашњој Бугарској, и подизање једне од најлепших кула/пиргова и споменика средњовековне уметности. Реља је у овом манастиру и примио монашки постриг и постао монах Харитон. Постоје неки историчари, попут Ћоровића, који у овом чину виде склањање Хреље од самог цара Душана, јер га је издао.²⁸ Ипак, не треба губити из вида чињеницу да је Хреља био између веома моћних људи тог времена и да је пред крај живота можда само решио да се повуче у манастир, који је сада један од најпознатијих православних манастира у Бугарској. На његовом надгробном споменику постоји натпис тзв. „Похвала ћесару Хрељи“, непознатог монаха, на ком читамо и име Хреља Драговоља, за које Шафарик мисли да указује на патроним: „Он се на плочи зове Хрела. драговоља, па основу чега мисли пок. Јанко Шафарик, да се Хрељин отац звао Драговоља.“ (Јовановић 1881: 270)

„Похвала ћесару Хрељи“

„Гроб те садржи сада умртвљена, ћесару,
који јуче с нама говораше.
О чудо страшно, о преславно виђење!
Ти, великоименити, као неко сунце,
јуначни муж који се показа у добру,
лежиш као умрли у гробу малом!
Ох, ох, како безгласан пребиваш,
и унакажен, без виђења,
без духа сасвим!

²⁶ Ћирковић, Сима. „Хрељин поклон хиландару“, *Зборник радова Византолошког института*, књ.21 (1982): 102 – 117.

²⁷ Манастир је посвећен Светом Јовану Рилском, а чувена *Рилска повест*, Владислава Граматика, говори о преносу моштију Светог Јована Рилског из Трнова у манастир.

²⁸ Владимир Ћоровић у делу *Историја српског народа*: „У Македонији, у области српске државе, војвода Хреља, један од најмоћнијих великаша, изневерава Душана и прилази Грцима. Предао им је своја три града, с важном Струмицом и за то добио титулу ћесара. Ћесар Хреља, краљев одметник, нашао је за мудро да се опет поврати свом господару и да му као добитак преда још и град Мелник савладавши у њему посаду састављену од Кантакузенових људи.“ Видети: http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/3_7.html (12.12. 2023.)

Страдаш обострано умртвљењем твојим,
 ћесару преизредни,
 Хвална ћесарица, твоја супружница,
 рида и двоструко страда,
 плаче горко, тугом свеобузета,
 тебе оног истог не видећи пред собом.
 Ово гледајући, браћо, у обличју,
 усрдно мислите о ономе ко лежи,
 толико велики би у обојем,
 у таквом утесни се малом гробу.
 И добро да борави све учините.
 Године 6851 (1342), индикта 11, месеца децембра 27. дана,
 Представи се славни ћесар Стефан Хреља Драговоља,
 у мнишком лику Харитон, ктитор светог храма овог“
 (Ђурић 1976: 64-65)

Заслужни изучавалац наше књижевности, Драгутин Костић, приметио је поетске елементе у овом епитафу: „Писац Хрељина епитафа био је човек књижеван. То се види и по фразама неким, позајмљеним из литургиских књига, из споменутог Плача Богоматере, нарочито из статије треће, на пр. у овим случајевима слагања, вероватно по сећању посталих : из ст. 4 : въ маломъ шбытаеши, Ис се всецарю, гробѣ дньсь ... из ст. 9 : краснѣй добротою паче всѣхъ чловѣкъ како беззрачнь влеть се .. , из ст. 15 : аште и въ гробѣ малѣишемъ заключиль се юси .. , све из прве статије , па из ст. 171 у трећој : шоужаснаго и страннаго видѣнѣита, и др. И ту би утицај народног стиха у „творенију“ књижевника показивао и постојање тако стихованог песништва народног у то време , и снагу његова живота.” (Костић 1933: 58) Војислав Ђурић са друге стране каже за овај натпис и за самог ћесара следеће: „Осим што је великоименит, јуначан, преизредан и велик, а то су особине које имају сви јунаци на свету, нема ничег заједничког са крилатим јунаком из народне песме чије име носи. У тексту Рилског монаха, који је не само без фантастике, него и без религиозности, ћесар Хреља је толико стваран човек, и толико више немоћан мртавац, него значајна личност за живота, да се тешко може замислити као прототип било ког јунака у поезији.” (Ђурић 1976: 65) Чини се да је овај натпис, који на моменте има тужбалички тон, поделио ставове међу проучаваоцима. Не треба губити из вида и да је у питању веома осетљив тренутак, а да је писац овог епитафа очито био замишљен над пролазношћу живота и тиме да се овоземаљски живот, колико год био велики и значајан, завршава у „гробу малом”, што стоји као извесно упозорење свима који то гледају.

Када је реч о бугарским изворима и историчарима, навешћемо радове историчарке Елене Костове (Костова 2010) и Александра Кујумџијева (Кујумџиев 2005), који су се бавили питањем Хрељине улоге у сукобима и односима са странама које су биле укључене. Без икакве сумње Костова говори о Хрељи као српском велможи, док Кујумџијев²⁹ у чињеници да је Рилски манастир обновљен од стране српског велможе и да је подигнута кула тада, види потпуну и недвојбену припадност српској историји и култури. Погранична област којом је Хреља управљао, свакако да је била жељена од стране и Србије и Византије, ипак овај чин Костова објашњава чињеницом да је Хреља располагао великим војним потенцијалом (податак који се среће у више извора³⁰), као и да је имао финансијскоу стабилност (огледала

²⁹ Кујумџијев сматра да је Хреља независност имао свега неколико година и да је мењао стране: „От писмените сведетелства за епохата става јасно, че срѣбскѣят велможа, макар и формално, признава властта на Андроник III и по този начин кѣса врѣзките си със Стефан Душан. Точната дата на Хреловото отмятане от Душан не е јасна. Изследователите го поставят в рамките на две сбѣтия – по времето, когато Андроник III, нѣколко години пред смртта си завладѣва Епир и Тесалия и около болестта на Стефан Душан през 1340 г. В този период Хрело се отдѣля от срѣбската држава и оформя независимото си владение, което успѣва да просѣтѣсува само нѣколко години.“ (Кујумџиев 2005:17)

³⁰ Соулис сматра да је Хреља био кључна војна фигура у ширењу српског царства ка југу, те да је свакако био најмоћнији Душанов војсковођа. Уп. Soulis George Christos, 1984. *The Serbs and Byzantium during the Reign of*

се и у чињеници да је даривао Хиландар). Оно што је свакако утицало на развој догађаја који се тичао Хрелине самосталности јесте избијање грађанског рата у Византији. „От писмените свидетелства за епохата става јасно, че србският велможа, макар и формално, признава властта на Андроник III и по този начин кѝса врѝзките си сѝс Стефан Душан. Точната дата на Хреловото отмятане от Душан не е јасна. Изследователите го поставят в рамките на две сбития – по времето, когато Андроник III, няколко години пред смртта си завладява Епир и Тесалия и около болестта на Стефан Душан през 1340 г. В този период Хрело се отделя от србската држава и оформя независимото си владение, което усп ява да проситесува само няколко години.“ (Костова 2010: 24-25) Она даље наводи да је Хрелѝа током живота имао три титуле: „Първата си титла – протосеваст³¹, Хрелѝо най – веројатно получава от Стефан Дечански“ (Костова 2010: 31); по изворима који бележе његово даровање манастира Хиландара, он добија другу титулу – велики доместик³²: „В дарствена грамота от 1336 г. на сѝция владател, касаеща отново манастира Хиландер, Хрелѝо за пореден път е титулуван като протосеваст.“ (Ибид, 31), потом и титулу ћесара:³³ „Що се отнася до титлата кесар [...] србският властел я получава от Душан, в израз на благодарност [...] титлата кесар не му е дадена от ромеите.“ (Ибид, 31) Она такође износи и другу постојећу претпоставку да је управо од византијске стране стигла ова титула. Костова закључује да је период аутономије овог велможе био одраз велике доминације обласних господара: „Хрелѝо успява да се откѝсне, макар и само за около две години, и да създаде собствено независимо владение.“ (Ибид, 32) Такође, она сматра да је ово био увод у потоње цепање Душановог царства. (Костова 2010: 32)

Анализирајући натписе на Хрелиној кули и на гробу, бугарски историчар Александар Кујумѝиев покушава да изведе закључке којима ће прецизирати време изградње куле као и утврдити датовање Хрелине смрти. Он је довео у питање уобичајене претпоставке о времену смрти, али и недвосмислено потврдио Хрелину припадност српској историји, истакавши да је кула изграђена у време када је Хрелѝа био поново под Душановом влашћу: „И тѝй Хрелѝо е сѝрбин. Васал на стария србски крал, васал и неговия амбициозен син.“ (Кујумѝиев 2005: 32) Поред закључка да је Хрелѝа умро непосредно по завршетку изградње куле, Кујумѝиев расправља и о историјској позицији, територији великаша Хрелѝе, износећи тврдњу да је он био један од најјачих Душанових вазала: „Може само да се предполага, че в този период неговите владения вече са обхващали земите между Мелник, Струмица и Рилския манастир, като трябва да приемем, че те са управлявани от името на србският крал, а Хрелѝо вце още е

Tzar Dušan (1331-1355) and his successors: „The Serbian magnate Stephen Hrelja. One of Dušan’s most powerful military leaders, Hrelja had been a leading force in the Serbs’ southward expansion, and he had participated in the civil war between two Andronici in the 1320s.“ (Soulis 1984:13)

³¹ О овој титули и директној вези са Хрелѝом читамо: „Протосеваст - етимолошки посматрано, протосеваст би требало да буде први међу севастима. У пракси оваква веза између двају достојанстава не може бити установљена. [...] У ранг-листама епохе Палеолога заузима од 13. до 15. места у хијерархији, а његова зелена одећа представља мешавину одеће великог коностава и великог примикрија. Изричито се наводи да нема никаву службу. Очевидно, у питању је титула чији носилац може добијати значајне дужности на двору. У Србији, као и у Бугарској уосталом, другачији је положај познатих протосеваста (Прибо, Никола Митос, Хрелѝа Охмућевић). Сви они јављају се као велика господа чија управа над одређеним областима има елементе приватне власти.“ (Ћирковић, Михаљчић 1999: 599)

³² „Велики слуга – дворско звање у средњовековној Србији. Носили су га Прибац Хребелѝановић и Јован Оливер. [...] Раширено је схватање да велики слуга одговара византијској титули великог доместика.“ (Ћирковић, Михаљчић 1999: 74)

³³ „До краја византијске историје (1453) титула кесара сачувала је своје високо место и додељивана је царским рођацима, угледним великашима, али и страним господарима. Последњи подаци о кесарима потичу из краја XIV века. Због дугог постојања титуле кесара, одећа и други знаци опреме њених носилаца мењали су се током времена. Главни знак титуле био је кесарски венац, док су делови одеће и опрема за коња били сиво-плаве боје. Титулу кесара додељивао је искључиво владајући цар, а она није повезивана са одређеним дужностима у управном и војном апарату Царства. Њих су носиоци титуле добијали као поверљиви људи царске куће.“ (Ћирковић, Михаљчић 1999: 292)

негов верен и нај-силен васал.“ (Куюмджиев 2005: 33), као и да се повукао потпуно 1342. године, годину дана пре тога Андроник III умире, а Хрелји положај постаје веома неповољан: „В края на 1342.г. ситуацијата за Хрелџо е вече сџвсвем различна. [...] Стефан Душан не само оздравява, но оше на следващата година внезапно умира новият му покровител Андроник III (+15 јуни 1341 г.), след чиято смърт положението на Хрелџо става критично.“ (Ибид, 33)

Руски филолог и сакупљач народних умотворина у Македонији П. Драганов о Хрелји каже да се осамосталио из непознатих разлога, али и да је био и у служби краља Милутина и да се пред смрт вратио свом краљу: „Српскиот кнез Хрелја (- 1342), како и неговите претходници кнезовите Стрез и Слав, основал во Македонија независно кнежество со главен град Струмица. Тој Хрелја, или спред народниот изговор Релја (по руски Фрол од Флор), воспеан како еден од јунаците што го придружуваат Стефан Душан, бил при Милутин, при Стефан Урош и при самиот Душан главен судија и командувал со Српскиот одред што бил расположен во Македонија се додека, по непознати причини, се одделил од Душана со 1000 души и три града. По неколку години „Кесарот Хрелја“ пак се помирил со својот крал и умрел во 1342 година.“ (Драганов 2009 : 168)

Историчари и проучаваоци прилика на Балкану у 14. веку се слажу у томе да је по среди српски велможа, који је имао значајне активности и улоге током живота, али и да је у једном тренутку имао тежњу ка аутономији, што је најавило потоње проблеме у српској држави након смрти цара Душана.

Однос епског јунака и историје

Бројни истраживачи велможу Хрелју поистовећују са Релјом Крилатицом, међу њима и Константин Јиречек: „Успомена на 'Релју крилатицу' живи још данас у српским скаскама и песмама.“ (Јиречек 1952: 219) Видели смо најзначајније епизоде из његовог живота, важна сведочења његових савременика, тако да се о овој историјској личности знају врло поуздане чињенице о учешћу у важним догађајима тог времена. Међутим, има и истраживача који проналазе друге прототипове; Љубомир Стојановић у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор* каже да је добио од извесног г. Петра Поповића „снимак гробног натписа који се налази на горњој плочи саркофага у цркви Никољачи код Рашке, некадашњем манастиру Светога Николе у Казковићима, који је подигао Стеван Немања“ (Стојановић 1922: 88). По начину и месту сахрањивања Стојановић закључује да је овај Хрелја био „неки знатан човек“ свога времена: „По томе што је сахрањен у саркофагу, и у цркви, свакојако мора да је овај Хрелја био неки знатан човек, и како је баш он био „од Пазара“, то се јавља као конкурент Хрелји из источне Македоније [...]“ (Стојановић 1922: 88) Блиског начина размишљања је и Мирјана Детелић, која износи снажну сумњу у истоветност Релје од Пазара и Релје, Душановог велможе: „Bliži epici je ipak jedan drugi Hrelja koji je istorijski lociran u oblast Novog Pazara, pa tu je tu nađena i nadgrobna ploča.“ (Detelić 2007: 293) Милисав Савић у књигама *Долина српских краљева* (2014) и *Епска Србија* (2017) износи такође податак о постојању саркофага Релје Крилатице у манастиру Светог Николе у Кончулу, недалеко од Рашке (Савић 2014: 215; 2017: 228), те наводи натпис на плочи на ком стоји да „ту почива раб Божији Стефан, а 'зовуом Хрелја“ (Савић 2014:215). За овај натпис Савић каже да припада другој половини 14. века, као што тврди и Љубомир Стојановић (1922: 88). Бројни топоними у околини Новог Пазара сведоче о присуству Хрелје на овој територији,³⁴ међутим они су се стопили са сликом епског јунака и произвели предања о којима ће касније бити речи.

³⁴ Детаљније о томе видети у: Поповић, Марко, *Тврђава Рас The fortress of Ras*. Београд: Археолошки институт, 1999.

О односу јунака и историјског прототипа пише Борис Путилов на примерима из црногорске епике: „У црногорским пјесмама имамо посла са пјесничким ликовима, типовима, које можемо да схватимо само под условом ако их доведемо у корелацију са умјетничким законитостима епског стваралаштва, са специфичностима епске сижетике, са епским идеалима херојике, са нормама племенског живота, представама о чојству и јунаштву.” (Путилов 1985: 184) Са друге стране прави разлику између јунака који припадају одређеном стадијуму епског развоја, па тако каже: „Епски јунаци у пјесмама класичног типа свој настанак и садржај не дугују конкретним историјским личностима већ трансформацији претходне традиције у новим историјским условима; они су типови, генерализације, за које конкретне личности нијесу биле полазна премиса ни првобитни материјал.” (Ибид, 184)

Драгутин Костић је пишући о старини народног песништва издвојио комплексне процесе који утичу на настанак и обликовање епских песама: „Тим проучавањем утврђено је, најкраће речено, оно што утврђују и савремене и раније песме црногорске, а што се доста јасно види и из података што их даје Вуловић у споменутом чланку свом у Годишњици VII. А то је: 1) да су први творци *историјских* песама народних, односно народских док не постану народне, обично сами *учесници* у борбама о којима се пева, или бар *очевици* или, у најмању руку, *савременици* опеваним догађајима; 2) да је по основном схватању народних или народских, „усмених” књижевника, насупрот схватању оних писмених, стихованом причањуглавна одлика истинитост; 3) да би нове песме о новим догађајима добиле потребне веродостојности, оне се прилагођавају старим опште познатим песмама народним, које су за њих шаблони.” (Костић 1933: 12) Сличног је мишљења и Снежана Самарџија: „Степен историчности, при том, варира у зависности од (просторне и временске) удаљености догађаја о којем се пева и тренутка у којем је варијанта импровизирана.” (Самарџија 2008а: 26–27). На тај начин заиста уочавамо проблем у идентификацији тако удаљене историјске личности и епског јунака. „Епска историја не слиједи директно писану историју, посједује извесну самосталност. У центру пажње су јој дјела славних јунака. око њих су концентрисане најоштрије колизије – социјалне, политичке, моралне. Њиховим подвизима и судбинама обиљежен је ток историје. У њима су оваплоћени народни идеали. Епско стваралаштво не датира животописе јунака нити их доводи у склад са ванепском историјом.” (Путилов 1985: 53) Лидија Делић уочава ипак „два смера епског уобличавања” (Делић 2006: 212) и на тај начин објашњава упливе историјских чињеница на причу о погибији војводе Момчила и обликовање песама о женидби краља Вукашина: „Митизација историје и историзација митске матрице два су комплементарна процеса која одређују живот, динамику и структуру усмене епике.” (Делић 2006: 216)

На тај начин поставља се питање у којој мери су (и да ли су?) поједини делови из живота ћесара Хреље пронашли одјека у епским песмама, уклопили се у постојеће формулативне матрице, као и у каквом је односу епски лик са непознатом личношћу о којој је спомен очуван у Новом Пазару? Такође, поставља се и питање да ли је сам ћесар Хреља раније могао бити тај велможа у области Новог Пазара? На ово упућује претпоставка да је био довољно стар да је могао бити у служби не само цара Душана и његовог оца, већ и његовог деде. Свакако, оно што имамо као полазиште јесу управо сведочења Јована Кантакузина и Нићифора Григоре. Кантакузин је био не само савременик, већ неко ко је дао коментаре и о Хрељиној личности, снази и утицају. Он је схватао да је добро имати га на својој страни, имати га као пријатеља. Чини се да би опет Григорино сведочење дало простора за сагледавање ове личности и из угла јунака границе (висока кула, „виша од облака”, као место његовог становања у заиста пограничној Струмици) и превртљивог („неухватљивог”) јунака, што, видећемо, често и бива у епским песмама. Управо се овакви описи могу уклопити у митске матрице и приписати се једном типу јунака, једном змају, који, поново, као такав, носи проблемско порекло, али и активира функције својствене таквом бићу, које је медијатор, а то је пре свега летеће.

Становиште Војислава Ђурића је да је Реља Крилатица, баш као и Марко Краљевић, један потпуно удаљен јунак од историјске личности: „Чак и ако је дао име народном јунаку, није његов прототип.“ (Ђурић 1976: 65) Намеће се онда питање зашто је баш Хреља остао на тај начин у народу упамћен? Бројни изучаваоци народне традиције поистовећују ипак епског јунака са историјским прототипом. Мишљења смо да је народно предање могло помоћи да се одређена слика о Хрељи сачува и да је управо веза која је настала између ћесара Хреље и породице Охмућевић била преношена кроз векове, те да су у њима често Хреља и Мрњавчевићи били заједно помињани (било као саборци, било као противници), што га је лако могло повезати и са Марком Краљевићем (сином Вукашина Мрњавчевића), а на тај начин се отворио и читав низ тема у којима су њих двојица побратими и скупа с Милошем Обилићем ступају на сцену као веома моћна тријада. Очито да је популарност условила ту посебну епску стилизацију јунака, али уколико бисмо по сваку цену желели да пронађемо неки детаљ из живота Хреље који би био истоветан епској фигури, онда би то могле бити веома уопштене особине, које би се могле приписати било ком јунаку, попут храбрости (о којој сведочи Кантакузин), али и неутралност, која би се могла схватити и као издаја (Хреља је заиста био у једном тренутку самовољан и тежио је аутономији).

ИСТОРИЈСКА И КУЛТУРНО–ИСТОРИЈСКА ПРЕДАЊА

Уобличавању епске биографије овог јунака у одређеној мери су допринела предања о њему. Предања су често била плод покушаја објашњења настанка појединих места, топонима или порекла породица. „Према међународној класификацији Acta Ethnographica, 1964, т. 13, 1-4), предања би се делила на: 1. етиолошка и есхатолошка, 2. историјска и културно-историјска, 3. митолошка (о натприродним бићима и силама) и 4. на легенде и митове о боговима и херојима.“ (Милошевић-Ђорђевић 2006: 173) Једна од доминантних дефиниција овог жанра јесте „*verovanje u istinitost kazivanja ili doživljaja*“ (Samardžija 1987: 243). На тај начин се о Рељи Крилатици размишља као о човеку који је живео баш на одређеном поднебљу, оставио неки траг иза себе, потомке, подигао неку грађевину и слично, те су то неумитни докази о веродостојности самих предања. Међутим, предања као жанр показују и извесну поновљивост, чак и постојање на различитим поднебљима (Делић 2018:147)³⁵, што је и у нашем случају присутно. Имајући све то на уму, предања смо разврстали тематски, територијално и хронолошки. Чини се да је традиција у народним предањима једна карика у низу која је неопходна како би се премостио толики јаз између историјске личности и првих забележених песама.

Да је Вук Карацић имао намеру да публикује историјска предања о Рељи Крилатици посредно нам сведочи то што је у рукопису *Живота и обичаја народа српског* оставио један празан лист о Рељи Крилатици у одељку „Јунаци и коњи њихови“.³⁶ Међутим, предања о овом јунаку бележена су у дугом временском распону и на широком јужнословенском етнокултурном простору, захваљујући чему можемо реконструисати развој епске биографије Реље Крилатице у усменој народној традицији.

Михајло Динић наводи постојање записа за који мислимо да је најстарије предање (Динић сматра да је из прве половине 15. века)³⁷ у ком се помиње Хрелја: *Tabula a Cutheis Degestits civius Spalatinorum*³⁸. У питању је спис очуван у деловима, верује се да је у питању писац из породице Кутеј: „Kutej donosi opise raznolikih prirodnih katastrofa.“ (Ravančić 2004: 12). Из њега читамо предање о Хрелјиној погибији на Марици, где се борио заједно са Мрњавчевићима:

„U to vrijeme uslijedila je sila i mnoštvo **kužnog**³⁹ i divljeg turskog naroda u stranama kraljevstva Servije ili Raške nazvanog 70.000 ili otprilike na broju naoružanih konjanika i pješaka od strana Turaka. I gospodin Vukašin, postavljen umjesto kralja u raškom kraljevstvu, i njegov brat Uglješa, muževan i valjan vitez i k tomu onaj **prehrabri vitez Hrelja** i više raških plemića skupa s kraljem Vukašinom svaki od njih sa svojom naoružanom četom i **dođu na Kosovo** polje otprilike na broju XXX tisuća dobro naoružanih konjanika. I tada su se u bojnom redu na rečenom polju borili s Turcima prsa o prsa. I gore spomenuti Rašani postignu pobjedu i gotovo XXX tisuća Turaka pogube. I Rašani su ih progonili preko rijeke Marice, i tada su se mnogi od Turaka bježeći utopili u Marici. A kad su Turci pobjegli preko rijeke Marice, Turci su ponovo zadobili snage i okrenuli se protiv Rašana i pomiješali se s njima pobivši se muževno se s njima boreći, mnoge, gotovo deset tisuća Rašana, Turci mačem pobiju, a drugi Rašani, natjerani u bijeg, mnogi su se bježeći utopili u rijeci Marici, otprilike V tisuća. **Isto tako je poginuo u boju kralj Vukašin i njegov brat Uglješa i vitez Hrelja te**

³⁵ Delić, Lidija. „Usmena Predanja: Now You See!“. *Od Narativa Do Narativnosti : [Pola Veka Naratologije : Tematski Zbornik Radova]*, (2018): 141–150.

³⁶ Видети: Карацић, Стефановић Вук. *Живот и обичаји народа српског*, 1867. год. стр. 242.

³⁷ Михајло Динић наводи тврдњу Ф. Рачког да је запис настао око половине 15. века (видети: Динић 1966: 113).

³⁸ Видети: *Legende i kronike*, ur. Nikola Disopra, Cvito Fisković, Jure Franičević Pločar, Vedran Gligo, Živko Jeličić, Hrvoje Morović, Vladimir Rismondo (Split: Književni krug – Čakavski sabor, 1977.), str. 191–202. prema prijevodu Vladimira Rismonda.

³⁹ Подвлачења сва С. Ђ. П.

mnogi drugi odlični muževi od Rašana u onom su boju poginuli, kako od mača, tako utopivši se zbog bijega.“ (Fisković 1977: 199–200)⁴⁰

Несумњиво да је посреди анахронизам, који није необична појава у усменој књижевности, потхрањен неким подацима који могу личити на историјске догађаје, попут битке на Велбужду, у којој је могао учествовао кесар Хреља. Примећује се и мешање Маричке и Косовске битке, тако да је овај нанос опстао и у неким народним песмама. Наиме, Хреља је у појединим песмама један од јунака који је оклеветан пред Косовски бој (Лубурић Архив Србије ФИХ/661, 661*106; Кашиковић Е245, 72); мада, невелик је број песама у којима се Реља ставља у улогу учесника битке; у једној од Лубурићевих песама, јунак Реља гине у Косовском боју заједно са многим другим јунацима (Лубурић IX 641).

Ђорђе Бранковић почетком 18. века у *Хроникама славеносрпским* преноси ову тврдњу о погибији „Креле“ на Марици: „(...) Турци паки вративши | се на Сърблѣ суптотивним борением, | и²³⁰³ помесившим се между собою крепку | бран сатворили сум, и многие < о > СѢт Сърбл|ли мачем изморише, падают изгибаю|штеи Сърбл|и до десет тисушти, прочи же | Сърбл|и бегству себе вадаше, ²³⁰⁴ мнози | ва реку Марицу †²³⁰⁵ до петъ тисушта поо|гьлштени бише, Ту ва тому борител|ному брану погибе Вьлкашин крал, | и брат его Углеша деспоот, и велми хра|бри воинь Крела, и мнози ини бл[а]го| ...“ (Бранковић 2008: 384)

Јован Рајић преноси речи грофа Ђорђа Бранковића о Маричкој бици, које се поклапају са записом из Сплита, према коме су Хреља и Мрњавчевићи заједно погинули и на тај начин су многе племићке породице нестале: „У тој крвавој војни погибе Углеша, и Гојко, и храбри Хреља, и многи други од благородна племена људи, тако да су тада како Бранковић говори (у књизи III. на стр. 364.), до седам фамилија истражиле се од кнезова и велмушких властитеља, које су тада српским земљама владале.“⁴¹ (Рајић 2003: 292) Јован Рајић такође пише и да се све дешава на Косову, те се још једном сусрећемо са записом у ком се о (Х)рељи говори као о учеснику ових догађаја.⁴²

Предања на која касније наилазимо, групишу се око неколико доминантних тема:

1. грађевине које подиже;
2. велика физичка снага и спретност;
3. заснивање насеља и породица.

У 18. веку читамо запис о његовој снази и пореклу породице Охмућевић у чувеном спеву фра Андрије Качића Миошића *Разговор угодни народа словинскога (Razgovor ugodni naroda slovinskoga)*:

„Peti porod. Knez Relja, sin Gergura Homutine bi prozvan Homućević. Ovi bi Ban od Kostura grada u Macedoniji, i veliki vojvoda Cesara Stipana Nemanjića, godišta gospodinova 1349, bi toliko hitar, i neizrečeni junak, da bi se mogle od njegovih slavних dilovanjah velike knjige napisati: al' mi ne da vrime i siromaštvo metnut na štampu. **Samo ću od njega ovdі metnuti jedno dilo od njegove hitrosti.** Nahodeći se ovi jedan put s gospodom na polju više Smuzske među reševom i Konjicem blizu Cerкve Padigmanske, učini na noguh **tri**

⁴⁰ Сама хроника се наводи и као извор за сазнања о ширењу куге на просторима Далмације средином 14. века. Упадљиво је да се Турци описани као „кужни“, да им је приписано то својство као непријатељима, а можда и као носиоцима заразе. Сам хроничар настанак заразе описује као Божији гнев, али набраја и многе катастрофе које су претходиле овој епидемији и помору. Више о томе видети: G. Ravančić, „Prilog proučavanju crne smrti u dalmatinskom gradu (1348–1353)“, *Povijesni prilozi* 26, 7–18 (2004)

⁴¹ Рајић, Јован. *Немањићи, Мрњавчевићи, Грбљановићи, Бранковићи*; предговор, Сима Ћирковић, Рајић Јован, Београд: Златоусти, 2003, стр. 292.

⁴² Рајић о сукобу Мрњавчевића и Турака: „Разбојиштем и огледањем српских и Турских сила нашло се да буде широко поље у српској земљи названо Косово, прослављено многим војнама. [...] А Србљи их крепко гонити преко реке Марице, многе Турке у њој потопише. А кад Турци пређоше Марицу (стари Ибар) и Срби их још гонише, Мурат Турке поткрепи својом војском, коју беше сакрио у горама, опет се врати на Србе [...]“ (Рајић 2003: 290–291)

skoka toliko velika, i tolika čudnovita, da svi ostaše izvan sebe, kako govore, da je s mista skočio svaki skok po trideset i dvi stope, tako; da za vikovičnju uspomenu usadiše velike stupove od kamena, od jednoga skoka do drugoga, i na njima upisaše slavnim slovima ove riči: „Ovdi skoči Vitez Relja Homučević“. Ov kako rekoх, bi kapitan General sverhu sve vojske Cesaraa Stipana Nemanića, imade заa ženu vidosavu Baošića. Itd.“ (Kačić 1836: 7–8)

Веома је занимљив детаљ о хиперболисаним скоковима Рељиним, и стенама којима је забележен његов скок и хитрина. Нешто касније ће се слични наводи наћи у околини Новог Пазара. Оно што је једна од основних епских црта овог јунака јесте управо способност хитрине и великих скокова, то срећемо у многим примерима, као одраз усмене формулативности, која се везује за најпопуларније јунаке на јужнословенском продуктивном епском простору: Марко Краљевић, Милош Обилић, Старина Новак, итд. Такође, код Качића читамо и о пореклу осталих војвода, најпре Милоша Обилића, за ког каже да је из Херцеговине, па поново подвлачи везу између Реље и Босне:

„Ко је био Marko Kraljeviću,
ko li vitez Miloš Kobiliću?
Ko bijaše Relja Bošnjanine,
Omućevik junak od starine?“
(Kačić, 328–329)

У 19. веку (1857) руски историчар, Александар Гиљфердинг обилази Босну, Херцеговину и Стару Србију. На путу од Новог Пазара ка манастиру Сопоћани, поред осталог, бележи и топониме који су у вези са Хрељом, као и рушевине за које записује предања из самог народа. Са њим путују један свештеник и капетан, који му приповедају народну традицију у вези са тим местом. Занимљива је прича о женидби Рељином и његовој снази:

„Док смо пролазили из новопазарске долине у кланац, показаше се на брду рушевине некакве грађевине. Овдје је живио Хреља (изгледа за вријеме цара Душана) у народним пјесмама опјевани Реља од Пазара или Реља Крилатица). Рушевине се и данас зову Рељином кулом. Сачувао је један дио чврстог каменог зида. Такође се виде два остатка некакве грађевине од бијелог камена. Вјероватно породична црква Хрељина. На једној од тих рушевина виде се ниска врата, док друга, својим обликом подсећају на олтар. На једном мјесту, с унутрашње стране зида који је, по прилици, припадао цркви, добро се сачувао живопис. На свјетложутој подлози нацртани су, уздужним црним линијама, квадрати и у сваком квадрату израђен, сивкастом (тј. првобитно, вјероватно, плавом) бојом, цртеж сличан оним цртежима љиљана какви се налазе на многим старим српским гробовима. Народна пјесма опева крилатог Хрељу и о његовој снази причају се чуда.

Далеко у пољу, с оне стране Рашке, која протиче испод Хрељиног брда, показаше ми једно дрво. До њега је, кажу, Хреља добацивао свој буздован. Једанпут је пожелио да се ожени. Нашао је младу, дивну дјевојку. Два дана послје свадбе изађе на своју кулу да гостима покаже снагу. Подиже буздован и не добаци га ни за половину раније даљине. „Причекај“, рекоше му гости смијући се, „док још поживиш са женом нећеш буздован добацити ни до Рашке.“ Хреља не одговори ништа, сиђе доле, узне жену у наручје, изађе на кулу и, замахнувши, баци „бабу“ у ријеку. Још су ми много прича испричали док смо сједили на тим рушевинама. Протопоп Рако и мој лични чувар, јузбаша, такмичили су се у причању. У даљини, поред пута, видео сам огроман камен. Одвалили су га из комплекса, и неколико људи (у то доба људи су били снажнији него данас) понијело га је за зидање Хрељине куле. Кад су дошли до Рашке, издалека су им довикнули: „Стој, кула је готова!“ Људи ту бацише камен и до данас га нико није могао помакнути. (...) Када смо се спустили са Хрељина брда, наставили смо пут уз Рашку. На два сата од Новог Пазара наишли смо на мјесто гдје се брежуљци шире и стварају мању, готово заобљену долину заклоњену са свих страна. Долина је препуна камених зидина и комада тесаног камена разбацаног појединачно или у гомилама. Овдје је вјероватно, некада постојао велики град народ назива Пазариштем или Старим Пазаром) и прича како је он припадао Хрељи и како је давно, још прије доласка Турака, разрушен на чудесан начин. Наиме, Рашка се изненада зауставила у клисури Сутјесци при улазу у котлину Пазаришта, стала попут зида који се све више и више подизао, а затим нагло покуљавши напријед – однијела град са лица земље.“ (Гиљфердинг 1972: 111–112)

Очито да су у народу у 19. веку рушевине у околини Новог Пазара, тј. град Рас и Пазариште тумачени као остаци Хрељиних кула. Међутим, није необично да се остаци

појединих грађевина доводе у везу са јунацима: „Многа, по имену незнана, утврђења народ је приписивао косовским јунацима.” (Михаљчић 1989: 31) Тако се рецимо „рушевине Тројановог града на Церу везују се за косовског јунака Милоша Обилића.” (Михаљчић 1989: 30) Такође затичемо и сродна предања о Марку Краљевићу и његовим чудесним скоковима и снази: „У селу Ловрећу у Херцеговини, код Мрњавчеве Градине, имају у равни доста раздалеко неколике гомиле камена, за које се онуда говори да су белеге одакле је докле Марко скакао, и то се зову *Краљевића Скакала*. (...) На разним местима стари покрајина српских и Маркова завичаја, а нарочито у близини Прилепа, показује се велико камење које је Марко бацао и трагови његових стопа куд је пролазио.” (СТИЈОВИЋ 1922: 210) Гиљфердинг је посетио Сопоћане 1850. године и тада забележио ову народну традицију, међутим из Сопоћана је однео један текст који сведочи о томе да је Пазариште опустело у другој половини 18. века: „Када је он око 1850. године посетио Сопоћане он је у Русију однео Сопоћански поменик. У том поменику налази се један запис који говори о дефинитивној пропасти Трговишта (...). (Ковачевић 1977б: 10-11). Он наводи текст тог записа у ком стоји: „и хришћански домови од зулума опустеше (...) 1770 лето месеца декембриа.” (Ковачевић 1977б: 11) Дакле, седамдесет година након пустошења насеља, у народу живи традиција о Хрељи од Пазара као оснивачу града. Није прихватљива претпоставка да је ова традиција настала за тих седамдесет година, тако да сматрамо да је била делатна знатно раније (у Вуковим белешкама Реља се већ именује као Реља од Пазара, а код Богишића као Реља Бошњанин).

Ирби и Мекензи у 19. веку такође бележе предање о Рељиним дворима у околини Новог Пазара, о његовом пореклу, уз кратак запис о народној песми и Рељи Крилатици:

„Једну гомилу камења на обали Рашке народ зове и данас кућом Рељином, а припада оном окриљеном јунаку кога ћете видети у свакој галерији српских јунака. О Рељи Крилатици народ пева да је био побратим Краљевића Марка и један од јунака Лазаревих. Као и Милош Обилић и он је био од незнатне породице па га поносита једна госпођица одби од себе као находче са улица Ново – пазарских. Има једна народна песма која као да је спевана за то да покаже једно према другоме благодет народни владалаца са тиранством туђинских господара; у тој се песми даје Рељи да казни браћу царичину што су закидали плату надничарима царевим. Него у овој песми која је врло стара, Реља не живи у новоме већ у Старом Пазару, којег су нам развалине позније показали. Овај стари Пазар као да неће бити ништа друго већ главно место тако названог „Краљевство Рашке“, једне од жупанија о којој се мисли да је обухватала највећи део данашње старе Србије.” (Мекензи 1868: 235)

Колико је била снажна усмена епска традиција у прошлости сведочи и податак да је чувена дубровачка породица Охмућевић своје генеалогско стабло изводила од Реље Крилатице, како би на тај начин потврдила своје племићко порекло. Овај податак срећемо у више извора, међутим, те тврдње су не једном с разлогом проблематизоване. У часопису *Словинац* (*Slovinac* 1884, бр. 23, стр. 359) читамо непотписан текст: „Grob Ohmućevića u Dominikanskoj crkvi u Dubrovniku”, у ком налазимо предање о Рељи (пореклом из Босне, син Ивелјин, кнез тухељски) као бану касторском и владоцу Македоније, који чува право Душановог сина на престо и тако умире: “Knez Hrelja pogibe g. 1368 od Mrnjavčevića braneći carevića Uroša od razbojnika Mrnje Vukašina i družine. Grgur Ohmućević ne budući u milosti Mrnjavčevića, vrati se u Bosnu gdje vladaše Tvrtko Tvrtković.” У књизи Ђована Ђелчића, историчара и архивисте⁴³, (1890) такође читамо да је Хреља умро бранећи суверена (право Душановог сина на царски престо од браће Мрњавчевић): „muore difendendo il suo sovrano”. (Gelchich 1890:16) Занимљиво је да и Ђелчић говори о томе како су из области Касторије прешли у Босну бежећи од Мрњавчевића. (Gelchich 1890: 17)⁴⁴

⁴³ Више о њему на сајту *Хрватског биографског лексикона* (*Hrvatski bigrafski leksikon*) текст Стјепана Тосића: <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8400> (приступљено: 18. 1. 2023.)

⁴⁴ Упоредити: „Gregorio, poi, figlio di Hrelja, del quale è cenno nel rescritto mercè cui si presume conferito al casato loro il titolo di Duchi di Castoria, vistosi senza padre e senza re, perseguitato dai Mrnjavic, fu costretto di abbandonare i suoi possedimenti d' Albania, ritirandosi in Bosna.” (Gelchich 1890:17)

У часопису *Отаџбина* (1881) наилазимо на један текст „Хреља Охмућевић у народу познати као Реља Крилатица”, који потписује Дим. С. Јовановић и који критички разматра податке изнете у часопису *Словинац* („у 21. броју од прошле године”) и наводе назива народним предањем, а потом се бави и односом историје и традиције. Он доказује неоснованост тврдњи да Охмућевићи воде порекло од Хреље, за чије презиме Драговоља каже да је највероватније „патроним“ (Јовановић 1881: 270). Потом искључује могућности да је Реља учествовао у Маричкој бици и да га је одликовао цар Душан 1349. године: „Тада је била већ шеста година како је Хреља мирно почивао код манастира Рила. По томе Хреља и није могао да се бори уз Уроша против Вукашина.”(Јовановић 1881: 266) Међутим, у *Словинцу* су више пута наводили ову тврдњу, па ће се текст готово поновити четири године касније, а како видимо и сам Ђелчић 1890. године понавља те тврдње. Ипак, занимљиво је да детаљ о одбрани права цара Уроша налазимо у песми „О смрти младог цар Уроша” у збирци Симе Милутиновића (ПЦХ, СМ 156) у којој право Урошево брани Марко, али је уз њега спреман да се бори одмах и Реља:

„Марко скочи од земље на ноге
Поред Марка Реља и Милошу,
Заиста се посећи оћаху.“

Овај детаљ је објаснила Нада Милошевић-Ђорђевић на следећи начин: „Вукашиново потезање сабље на сина, као сукоб два етичка принципа, отелотворен и у броју три, у традицији нераздвојна побратима, Марка, Милоша и Реље, с једне стране, и три брата Мрњавчевића с друге, показује како певач механички користи готова решења из других песама, или непосредне асоцијације из виртуелног фонда традиције.” (Милошевић Ђорђевић 2011: 110) Марко, Милош и Реља су представљени као противници Мрњавчевићима, али као што видимо из бројних предања, постоје и други разлози за то осим устаљене схеме и заједништва ове тројице јунака, које можда и потиче од везе које је успостављена између Реље Крилатице и браће Мрњавчевић.

Андрија Лубурић о Рељи Крилатици

Будући да је реч о необјављеном тексту, сматрамо да је од значаја за тезу да се ова запажања сакупљача Лубурића, који се поред прикупљања поезије бавио и генеалогичком породицом, пренесу у целости (Етн. зб. САНУ бр. 355/544):

„Из једног гробног натписа сазнајемо да је у старије доба становала породица Реље у Новом Пазару. Тај натпис гласи: У селу Х-у код Пљеваља живи породица Реље, која тврди да води порекло од Реље Крилатице. У многим песмама Реља се назива „босанско коpile“. Зашто босанско и Бошњанин? Из историје знамо да је у турско доба до 1817. Нови Пазар спадао у босански везирлук тј. у Босну. А Патрошевина спадала је некада у босанску државу. Није без интереса напоменути да су се Петровићи (у Бањанима) с околином до 1502. звали Мале Босне.“

Овим предањем је желео да и сам допринесе расветљавању имена славног јунака, да одгонетне његово порекло, али и да изнесе претпоставке о могућим потомцима. Све ово указује да је име Реље Крилатице било инспиративно не само за народне певаче већ и за сакупљаче народног блага.

Влајко Палавестра у 20. веку бележи у БиХ предање о Рељи Крилатици и изградњи моста, као и о мајци која му помаже да изгради мост на оном месту где је прескочио реку. Мајка је необичне снаге, а у близини је и село Рељово:

„Реља Бошњанин саградио рељевску ћуприју”

„На источној страни Црнотине налази се рељевска ћуприја, а близу ове у равници село Рељево. Ћуприја је некада била сва од камена. Народно предање тврди да је ћуприју зидао Реља Бошњанин и да му је мати на својим леђима доносила камен са Црквина, предући путем, када се туј црква правила. За

ћуприју је мјесто сам Реља изабрао гдје ће је начинити на Босни, па је начинио на оном мјесту гдје је прескочио с обале на обалу. Село Рељово добило је такођер своје име од Реље Бошњанина, јер је он у том селу становао. У једној башчи у Рељеви и данас се знаде да је била кула Реље Бошњанина.” (Палавестра 2003:155).

У 20. веку имамо и записе Ибрахима Хоџића 1979. године, који сведоче да је у новопазарском крају до тадашњег тренутка сећање на Рељу Крилатицу било веома живо: „Успомена на Рељу Крилатицу, али само као на српског народног јунака, очувана је у новопазарском крају до данашњих дана. По њему се, у народу, зове Пећина испосница у Расу, у којој је био заточен Немања и где је 1202. године писано и илуминирано Вуканово јеванђеље, - Пећина Реље Крилатице. Једна од главних улица у Новом Пазару (Варош–машала) зове се Улица Реље Крилатице.“⁴⁵ (Хоџић 1979: 101) Значајан је и још један топоним недалеко од остатака манастира Светог Вараве, тзв. Рељина градина, у близини Трговишта. Како тврди Марко Поповић у монографији *Тврђава Рас*: „Са комплексом локалитета на Пазаришту у функционалном смислу могла би се повезати и Рељина градина, неких 2 км источније у атару села Лукоцрево, са остацима манастира Св. Варваре, где се једно време, током 16–17. века, налазило седиште рашких митрополита (Поповић 1999: 34). Сви ови локалитети указују на спомен о Рељи од Пазара и на чињеницу да је управо у овим крајевима овај јунак у веома живом сећању као знаменити јунак, а као што видимо он је присутан на местима која су традиционално веома важна за српску историју, а то је Рас, у близини Трговиште са околним селима, које је издвојено од Новог Пазара, те се нимало случајно не говори о „старом Пазару“ као месту одакле је јунак Реља у песми „Опет зидање Раванице“ (СНП II 36). Такође се и термин „Бошњанин“ може објаснити традицијом која је описана у наводима о пореклу Охмућевића и потомцима ћесара Хреље, који долазе у Босну због Мрњавчевића, о чему је већ било речи.

ПРЕДАЊА У БУГАРСКОЈ

Предања се и у Бугарској углавном могу груписати око порекла породица и подизања/заснивања насеља. Имамо предање о породици Љутов и локално предање о настанку села Рељова у близини Самокова у западној Бугарској.

Занимљиво је у том контексту предање о пореклу породице Љутов у Бугарској Славча Стрезова: „Легенди и сведетелства за Хрељовия или Љутовия род”. У овом тексту читамо једно усмено предање о пореклу породице Љутов, која потиче од бољарина Дејана Хреље, Хрељиног брата (јер сам Хреља није имао наследнике). Међутим, у овом тексту читамо и тумачења због којих није имао потомке и предање о његовој трагичној љубави и разлозима за повлачење у манастир Рила и подизање високе куле. Оно што је такође занимљиво у овом тексту је и наводно постојање Хрељиног дворца и податак о територији којом је управљао:

„Към края на XII в. Рило-Родопския масив същ ествувала болярска област с управител Хрељо болярина, която достигнала до Кюстендил, Дупница и Самоков, а дворецът му бил в град Стоб, Дупнишко (дн.село Стоб). Избраницата му била Мария

⁴⁵ О изгледу саме пећине: „На унутрашњем зиду ове пећине осликан је неки свети ратник, ова пећина је била управо место утамничења Стефана Немање од стране браће, а он се молитвама Светом Ђорђу избавио из ње. Такође, према истом тексту, реч о месту на ком има основа да је био и скриптаријум, те да је написано Вуканово јеванђеље.“ Видети: Јован Ковачевић 1977а: 21–22 стр.

Такође о пећини - испосници “изнад града” читамо да се састоји из два дела: “Сва је вероватноћа да су негде у то доба, сукцесивно, мада по свој прилици не сувише дугом временском раздобљу, зазидане обе пећине и подигнути објекти цистерне, житнице, и првог одбрамбеног зида на североисточној страни платоа. У сваком случају, у доба када је старац Симеон писао Вуканово јеванђеље бар једна од двеју пећина, по свој прилици “велика”, са црквом, већ је била кориштена као испосница.” Бошковић (1977: 22).

Осеновска, дъщеря на болярина от с. Осеново, Дупнишко. При една среща с нея в Дьбовските колиби той ѝ предложил да я открадне, но тя не се съгласила, защото имала трима братя и те щели да го убият. Затова по – добре било да узчакат, щом братята ѝ заминават надалече, тогава тя ще му обади да дойде и да я открадне. На връщане обаче от средщата Мария била застигната от силна буря, та се простудила. Заболяла от пневмония и умряла. Боляринат Хрельо преживял тежко загубата на избранницата си, напуснал болярството и се покалугерил в Рилския манастир под монашкето име Харитон. Мария била погребана под връх Попова шапка, според предсмъртното ѝ желание. Хрельо – Харитон в 1335 г. построил в нейна памет висока кула в Рилския манастир – „Хрельовата кула“, от която се виждало мястото на Марийния гроб. Той преживял в манастира до края на живота си и бил погребен там. [...]“ Стрезов (1995: 33–34)

Примећујемо анахронизме, који јесу једно од обележја овог усменог жанра, приповедач у овом тексту започиње предање о крају 12. века као тренутку када је Хрелја био управитељ области коју наводи по именима места, а потом говори о 14. веку као тренутку када Хрелја подиже кулу у манастиру Рила. Такође, касније у тексту прескаче по неколико векова, тако да казивачици измиче тачност породичне историје у коју верује, а да је могуће да предање губило временом поједине сегменте, али је и реч о жанровским одликама. У предању се потом говори о генерацијском осећању припадања те старања о манастиру Рила, Хрелјин брат Дејан оставља својим потомцима завет под називом „Устав Хрелјиног рода“ баш у самом манастиру. Потом, његов унук постаје чувар манастира, а други унук, трговац, помаже манастир након спаљивања од стране Турака. Сви потомци су додавали презиме Хрелјов, али будући да се један од њих љуто односио према Турцима, породица је добила презиме Љутов (и Љутоглу). Неки од потомака су били свештеници, а неки револуционари, што се подудара са захтевима које је бољар Дејан оставио потомцима (да се не жене другом вером, да не живе развратно, да буду трудољубиви, да дарују манастире и да по један мушкарац постане учитељ или свештеник.⁴⁶

Предање о настанку села Релјова

Према наводима из књиге *Историја села Релјова*, Пане Попова (*Историята на село Релјово*): око 1325. године струмски феудал протосеваст Хрелја је довео људе да обрађују гвоздену руду: „Около 1325 г. Среднострумскија феудал протосеваст Стефан Драговол – Хрелја, довел свои хора да плават/ премива/ железна руда. Те се настанили в местността между доловете „Маклища“ и „Стакев дол“, а брат му Райо, с няколко души отседнали по на изток край р. Палакария и основали днешното село Райово.“ (Попов 2001: 5)⁴⁷

Из наведених предања о настанку села Релјова и Рајова, потом о историји породица које тврде да су пореклом из рода овог јунака, можемо закључити да да је у традицији остала чврста веза и сећање на Релју, као градитеља и оснивача насеља и породица, и живота људи у околини манастира Рила у Бугарској.

⁴⁶ О томе детаљније у наведеном тексту.

⁴⁷ Слично предање о селу Рајову каже да су људи досељени из Вардарске Македоније: „Райово си има история като всички села в Самоковско, която макар и неописана в детайли, се предава от поколение на поколение. Началото поставят две групи преселници от Вардарска Македонија, идващи към нашите земи. **Сред тях са братята Райо и Релјо, които преданията сочат за основатели на двете съседни селища.**” Анелия Балабанова, видети: „Райово – кѓтче красота в полите на Плана планина“ објављен: 21.1.2015. г. на сајту: *Самоков 365* : Райово – кѓтче красота в полите на Плана планина - Новини от Самоков и региона (samokov365.com) (датум преузимања: 6. 3. 2023)

ПРЕДАЊА У МАКЕДОНИЈИ И ГРЧКОЈ

У Македонији (северна Грчка) је Драганов забележио један податак о пореклу назива града Лерина: „Освен тоа, во Западна Македонија, во Битолскиот санџак, постои град што го носи името на Релја или Лера – Лерин, по грчки Φλωρίνα.“ (Драганов 2009: 168). Сматрамо да није случајно претпостављена баш ова територија будући да, када се говори о народној традицији која је изнедрила овог јунака, видимо да се она поклапа с једне стране са границама његове историјске области, а с друге стране бележи извесна померања у српској традицији и довођење у везу са евентуално другим велможама или преклапања више могућих прототипова.

Охмућевићи – грб и порекло

Поред забележених народних предања постоји о Рељи Крилатици, тј. о његовим наводним потомцима један податак, наиме, они су услед жеље за високим позицијама и погодностима, представљали себе као наследнике ћесара Хреље. Лажирање порекла, извођење племићких линија није било чудно и необично у временима о којима је реч. У 16. веку је Петар Охмућевић (дон Педро) успео да увери Шпанију и њеног монарха у племићко порекло, па чак и да заузме високо место у њиховој морнарици. Касније су се грбовници умножавали, сведочили су о наводном племству на подручју Балкана, али постојали су разлози и корист свих укључених страна, па зато треба узети у обзир и историјске прилике и сагледати контекст, о чему су писали изучаваоци тзв. „илирске хералдике“: „Крајем XVI века Средоземље је било подељено на две политички и верски супротстављене стране. На једној страни налазила се Турска, а на другој хришћанске земље, међу којима је најмоћнија била Шпанија. Последња деценија овог века обележена је живом делатношћу Римске курије, шпанског двора у Напуљу и Аустрије на подизању устанка балканских хришћана против Турака. Ови центри су одржавали везе и са локалним балканским главарима настојећи да добију њихову потпору у планираним сукобима са Турцима. Бројни емисари, мисионари, завереници, агенти и авантуристи путовали су Балканом радећи на дизању устанка балканских хришћана.“ (Рудић 2006: 25) Тако је појава Дон Педро била прихваћена од стране Шпаније, иако је сам Дубровник одбио да призна племство Петру Охмућевићу. Он је представио себе као директног потомка Хреље Охмућевића, Душановог велможе, па су тако настали грбовници, као доказ за поседовање титула:

„Појам илирска хералдика обухвата рукописне зборнике грбова – грбовника, који су се појавили у Приморју, Италији, Шпанији и Аустрији крајем XVI и почетком XVII века. Ти грбовници садрже српске и друге јужнословенске владарске, земаљске и породичне грбове. Аутентичност, хералдички извори и порекло ових грбовника веома су сложени проблеми, који задиру у средњовековно хералдичко наслеђе Срба – с једне стране, а откривају густ преплет политичких околности XVI и XVII века, амалгам смелих општих тежњи и појединачних, личних циљева и сујета – с друге стране. Илирска хералдика у тесној је вези са личним и политичким амбицијама шпанског адмирала дон Педро Охмучевића Гргурића, пореклом из Сланог код Дубровника. Историјат породице Охмучевић, због тога, један је од кључева за разрешење илирске хералдике.“ (Палавестра 2005: 16)

Према подацима које износе проучаваоци илирске хералдике, ови грбовници (оригинал и преписи) су заиста одиграли важну улогу у добијању привилегија, а једна историјска личност, велможа Хреља, употребљена је за потребе личних амбиција: „Ohmućevići su, prema Petru, bili prastaro bosansko plemstvo, a najdalji im je predak, Radivoj Vladislavić, živio još potkraj 12. stoljeća. Radivojev sin Grgur i njegov sin Radivoj bili su gospodari grada Tuhelja i Smucke župe u vrijeme bana Stjepana Kotromanića. Grgur (II) je bio nenadmašan skakač pa je prozvan Ohmutina (ždrijebe) i po njemu se čitav rod počeo nazivati Ohmućevićima.“ (Ćosić, Zelić 2022: 137) „У деветој деценији XVI века дон Педро је прикупио већи број повеља, родослова, грбова и 1594. од Краљевског савета у Напуљу коначно добио декрет о свом племству и потврду лажних повеља. Године 1595, ако не и раније, појавио се – као круна Охмучевићевих доказа – грбовник

са преко 150 грбова који доказују славу и моћ некадашњег Душановог царства, али и старо и племенито порекло дон Педра, његових рођака и предака. Оригинал овог грбовника данас је изгубљен, а сматра се да је могао настати још 1590, а у сваком случају најкасније 1595, када се појављује за сада најстарији датиран препис грбовника, познат као Грбовник Коренића Неорића.“ (Палавестра 2005: 20–21)⁴⁸

На питање зашто је баш ћесар Хреља био интересантан за овакве тврдње и могуће злоупотребе, Палавестра налази одговор у чињеници да су области које су приписиване овој историјској личности биле кључне у опредељењу за њега: „Није случајно дон Педро у свим повељама и родословима истицао да води порекло од ћесара Реље, Душановог велможе, наводећи уз то све своје територијалне претензије које му по наследном праву припадају (град и земљу Костур у Македонији, као и градове Флорин, Нови град, Прилеп, град Тухељ у Босни, Смуцку жупу и друге познате и непознате поседе).⁴⁹ Угледно место и високи положај у војсци која се спремила да ослободи поробљени Балкан, само су оснаживали такве претензије.“ (Палавестра 2005: 33)

Оно због чега је за нас значајан овај грб јесте евидентна традиција која се огледа у додавању атрибута крилатости у амблематику грба. Дакле, ова атрибуција стоји уз име нашег јунака свакако већ у 16. веку. Опстајаће веома дуго ова уверења, нарочито о породици Охмућевић, што видимо и у расправама у часописима *Словинац (Slovinaс)* и *Отаџбина* у 19. веку, о чему је већ било речи. У *Тасовчићевом грбовнику*, Палавестра примећује једну занимљивост: наиме, то је представа грбова наручилаца заједно са грбом Балшића и проширивање племићког порекла на још једну знамениту породицу: „Грб Балшића у лозанжу, у средишту штита, означава генеалогску претензију на једну од најчувенијих тобожњих прамајки Тасовчића и Охмучевића: Видосаву Балшић – наводну жену митског родоначелника Охмучевића – Реље од Костура.“ (Палавестра 2005: 45). Свакако да је тим чином било потребно утврдити статус ове породице и везу са познатим ликовима из прошлости. Један од преписа је био и тзв. *Београдски грбовник*: „*Београдски грбовник* чуван је у Народној библиотеци у Београду, али је страдао у пожару библиотеке, током бомбардовања 1941. године. [...] Настао је у првој половини XVII века, вероватно за дон Педровог рођака, адмирала Андрију Охмучевића, који је око 1640. у Напуљу доказивао своје племенито порекло.“ (Палавестра 2005: 57)

Утицај ових грбовника је био велики на ауторе и дела која се баве питањима идентитета и територија: „Охмучевићев грбовник и други илирски грбовници прецртавани су и прештампавани у књигама важним за национални идентитет јужнословенских народа, као што је Орбиново *Краљевство Словена*. Ово популарно дело значајно је за развој јужнословенске хералдике пошто је илустровано грбовима из илирских грбовника.“ (Палавестра 2005: 77) Такође, има и других дела која су била под великим утицајем илирске хералдике, а која су имала утицаја на културу ових простора. Чини се да је једном изговорена лаж, постајала истина и да су сви потоњи потомци радо пригрлили дон Педров грбовник. Ова породица је била необична у свом настојању да се докажу овакви постулати, Рудић је сматрао да је неопходно било утврдити онда ко су заправо они и даје преглед досадашњих истраживања и закључака до којих су долазили претходни истраживачи:

„Порекло и историјат породице Петра Ивљеиног Охмућевића Гргурића према неким мишљењима јесу кључ за разрешење илирске Хералдике. На пољу проучавања ове породице највише је урадио Александар Соловјев који је сматрао да су слански Гргурићи, то јест Охмућевићи-Гргурићи из Грбовника, стварно били босанска властела и да су водили порекло од хумске властееоке породице Охмућевић. Као главни докази за ову тврдњу послужила су му два натписа. Први се налазио на камену

⁴⁸ Аутор даје изворе за ове своје тврдње у напоменама на страни 21, под бројем 11: „Соловјев 1933: 82 – 87; и под бројем 12: I. Вапас 1991.“ (према Палавестра 2005:21)

⁴⁹ Аутор даје на страни 33. изворе у напомени под бројем 26: „G. Gelcich 1889: 9–40, В. Вулетић Вукасовић 1891, 1904; V. Radimsky 1891; И. Руварац 1890.“ (према Палавестра 2005:33)

у зиду цркве Св. Магдалене у Банићима (камен је раније био у порушеној цркви Св. Андреје) са ћирилским натписом за који је сматрао да је из XV или XVI века и који гласи: „Иа Никола Матињашев речени Билик од племена Охмџкевик овѣх црквѣх сазидах на славѣх господа Бога и на.“ Други натпис је надгробна плоча из цркве Св. Јеронима у Сланом са приказаним знамењем и натписом S. de. Vochoslav Radivoievich. dito Gergvrich. familie. Ohmuchievich M. СССР. LXXII..“ На основу ових натписа Соловјев је закључио да су се Охмућевићи и у Сланом сећали своје славне прошлости и властеоског порекла које им није било признато у новој отаџбини. Тврдњу да су Гргурићи и Охмућевићи иста породица несигурном чине подаци из неколико пописа с краја XV и XVI века. Петар Ивељин је, као што је већ речено, припадао породици Гргурић по којој је названо и једно село код Сланог. Према попису из 1498. године у Гргурићима се не помиње породица Охмућевић. Нема је ни у пописима из 1577. и 1588. године, али се зато у њима помињу Ивељићи.“ (Рудић 2006: 26–27).

Значај свих грбовника треба видети у, пре свега, очувању једне нити, која је повезала јунака, његове атрибуте и предања о њему, те остала непрекинута и постала саставни део традиције о јунаку успевши да чак постане и легитимна у друштвеној стварности једног времена. Видели смо да је презиме Охмућевић било значајно и да се код Качића помиње као његово презиме. Такође, увидели смо и да је веома дуго постојало уверење да је посредни чињенична веза између ћесара и Охмућевића, о чему сведоче и текстови писани у 19. веку у часописима *Словинац (Slovinac)* и *Отаџбина*, као и текст који је писао Ђузепе Ђелчић о племићима из Тухеља, а који преноси традицију о сукобу Хреље и Мрњавчевића, те његовом одласку у Босну. Будући да је дуго опстајала ова традиција, отуда не изненађује ни податак да је Реља био често именован као Бошњанин. Дакле, у овој вези са Охмућевићима постоји значајно представљање Реље као крилатог јунака, теза да је пореклом из Босне и да је као резултат такве традиције, Реља у епским песмама приказан на овај начин. Наравно, не можемо знати и да ли су саме песме утицале на то да се обликују оваква предања, те да ли је пут из предања у песму био првобитан, али оно што је неспорно је да та веза свакако постоји. Пут из писаног у усмено и из усмено у писано је непрестан и реверзибилан, зато можемо закључити да је дон Педров подухват био значајан јер је сачувао траг који указује на управо такве процесе.

ЕЛЕМЕНТИ ЕПСКЕ БИОГРАФИЈЕ

У овом делу рада бавићемо се чиниоцима који су од велике важности за сагледавање могуће епске биографије јунака. Конститутивни елементи епске биографије јунака су порекло, стицање епских атрибута (коњ, сабља, буздован, копље, јунаштво, љуба), однос према члановима породице (отац, мајка, брат, сестра, побратим, посестрима, кум), женидба (однос према жени), јуначки подвизи и авантуре, мегдани (однос према побратимима и противницима, владарима и поданицима), рањавање, болест, смрт. Образац епске биографије дао је међу првима Ватрослав Јагић (Јагић 1882а) у 19. веку описујући важне елементе епског живота Марка Краљевића у часопису *Словинац* (*Slovinac*, бр. 24, 25, 1882) а то су: однос према мајци, однос према брату; сестра (Јагић 1882а: 371), снага, љуба (373), коњ, соко и оружје, особине (374), пријатељи и непријатељи (375), садржај живота и главна јунаштва (375), борба против личних непријатеља, помоћ пружена пријатељима, војна служба пружена турским царевима, одбрана слабијих, подјармљених и потлачених; Марко милостив према соколу и орлу (Јагић 1882б: 386) бугарска и македонска грађа о Марку (387), узроци популарности (389). Полазећи од ове основе, а потом пратећи предлошке које су понудили истраживачи попут Љиљане Пешикан Љуштановић (2002), Ивана Златковића (2006), Драгољуба Перића (2008), Снежане Самарције (2008а), Славице Лукић (2016) и других, настојали смо да на сличан начин уобличимо епску биографију Реље Крилатице пратећи и аутентичне истраживачке могућности које произилазе из самог корпуса. Посебно нас занима да ли и у којој мери епска биографија овог јунака носи у себи елементе који указују на змајевиту природу и трагове старих културних појава и веровања.

ИМЕ И АТРИБУЦИЈА

Именовање епског јунака као епонима, заступника једног усменог жанра, представља дистинктивни фактор који издваја тог јунака од свих других у епској поезији. Именовање Реље Крилатице је двојако. Када је реч о номенклатури, издвајају се два принципа који укључују уз име „издвајање територије и престоног града“ (Самарција 2008а: 35) или „особине, типске црте или самосвојна обележја“ (Самарција 2008а: 37). На основу нашег истраживања уочава се да име уз одређени атрибут доноси обележје, и оно је чак двоструко маркирано јер значење антропонима и значење атрибута који је додат истиче змајску природу јунака двоструко, док име уз одређени географски појам – јунака смешта у реалнији контекст и даје му извесне привиде историјског утемељења и обележја.

Ернст Касирер, филозоф и теоретичар језика, значај имена објашњава на следећи начин: „Једна од основних претпоставки митског схватања јесте да име и суштина нужно стоје у узајамном односу, да име не само означава суштину, већ да је сама суштина, да у њему лежи снага суштине.“ (Касирер 1998: 47) Не треба занемарити и чињеницу да име треба да „имплицира и могућност магијског деловања у смеру произвођења жељеног учинка самим чином именовања.“ (Јовановић 2001: 99), те да се тако успоставља још чвршћа веза између именованог и имена. Истражујући могућа значења имена Хрелја и Реља наишли смо на неколико прихватљивих одговора.

Само име је посведочено у каталогу имена у „Жичкој повељи“⁵⁰ Стефана Првовенчаног, на основу ког видимо да је било једно од старосрпских имена карактеристичних управо за поднебље Рашке у 13. веку (Пешикан 1982: 19). Такође, име је било заступљено и међу Власима, а посебно привлачи пажњу и влашко име „Копил“ – дете (Ибид, 26), чиме ћемо се

⁵⁰ У поменутој повељи дато је 151 име за 208 особа (нека имена се понављају). Детаљније о томе видети: Пешикан, Митар. „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба.“ *Ономатолошки прилози*, 3 (1982):1-120.

бавити у сегменту Рељиног порекла. У 14. веку у „Дечанској хрисовуљи” такође налазимо име „Хреља” и „Хрељић” (Грковић 1983: 211). Оно што је упадљиво је да у области Рашке и Новог Пазара име „Реља” / „Хреља” не проналазимо у књизи пописа пореских обвезника *Крајиште Иса-бега Исаковића. Збирни катастарски попис из 1455. године* из средине 15. века (Šabanović 1964). Остаје могућност да је име било забележено, али да није сачуван тај део дефтера.⁵¹ Управо се Иса-бегу Исаковићу приписује оснивање Новог Пазара: „Муслимани су тако рећи од оснивања Новог Пазара, коме је темеље урадио Иса-бег Исаковић око 1461. чинили његову изразиту већину.” (Мушовић 1977: 9) Потом име „Хреља” проналазимо у околини Рудника, село Стрпче Поље у „Попису манастира Смедеревског санцака из 1516. године” (Зиројевић 1994: 158). Затим имена „Рељин” и „Рељина” у „Опширном попису Призренског санцака” из 1571. године (Катић 2010: 588) и „Хреља” (Ибид, 285, 293, 308), и „Хрељић” (367). Из свега наведеног, видимо да је име посведочено током позног средњег века на нашој територији више пута у релевантним споменицима из тог периода.

У равни номенклатуре, покушали смо да одгонетнемо значење имена Реља Крилатица у традицији следећи изворе понуђене у речницима. Према етимолошком речнику Петра Скока, реч је антропониму који је настао од именице *крило*, што објашњава овим процесом: „**kril** m (16. i 17. v) = *krilo* n. (Vuk) ... sveslav. i praslav. *(s)kridlo, »1. sredstvo za letenje, ala (...) *krilat* (stcslav. i rus.) poimeničen na - *ica krilatica* 1. ptica, 2. zmija, 3. parola (...).« Pored *krilo* postoji prijevoj sa *e* mjesto *i*: (čakavski) *krelo* n. (17. Vodice) »1. krilo, 2. obod na šesiru« = (sa *hr < kr* kao u hruška, hlače) *hrelo*, gen. pl. hrel pored hreleh (Hvar, Brusje) na - *ia krelja* »škrge«. Deminutiv na - *ica krelica* »ala, pinna«. Odatle antroponim *Hrelja > Relja Krilatica*, hipokoristik *Hreljko*, odatle *Reljković = Relković*, pridjevski toponim *Hreljin* (Hrvatsko primorje) = *Hlerin > Florina* (Grčka) ...” (Skok 1972: 195). Сходно овом објашњењу можемо закључити да Реља Крилатица значи: змија са крилима, крилата змија, крилата птица, те да име означава његову змајску природу, на шта упућује и још једно значење, које се односи на шкрге, према Скоку. Занимљиво је да он даје и тумачење топонима Флорин (Хлерин), а то је управо и плод традиције коју је забележио руски филолог Драганов, о којој је већ било речи у овом раду (Драганов 2009:168).

Оно што је карактеристично за змајевите јунаке у нашој епској традицији јесте могућност трансформације у змаја. Драгољуб Перић примећује, пишући о Секулиној трансформацији у змаја, да је један од видова овог мењања описан већ у најстаријим записима: „Тако се у најстаријој варијанти каже: „Из њедара пустио љуту змију крилатицу“ (Богишић 1878: 19, 57)” (Перић 2022:77). Видимо да је змај доживљен као „змија крилатица“ која се из груди пушта, а да је управо овај назив „крилатица“ својствен и нашем јунаку. Назив „змија крилатица“ посведочен је и у старим песмарицама из Пераста (*Pjesmarica Nikole Burovića*) у песми: „*Bugarka od Veća grada cesarova*“ (Radoman, Čirgić 2017:72) у којој читамо о сукобу зараћених страна као о сукобу змаја и орла:

„Вјеше јој се сиви оро, лјutoј змији домислио
Крилаци змији“
(*Pjesmarica Nikole Burovića* према Radoman, Čirgić 2017:72)

Такође, да су у питању змајеви, потврђују стихови из још једне старе песмарице из Пераста (*Pjesmarica Nikole Mazarevića*) у песми: „*Poskočnica od Memed-age*“ у којој се са великим дивљењем говори о јунацима – змајевима:

⁵¹ Татјана Катић каже за другу књигу дефтера: „Није сачувана у целини, а односи се на делове Рашке, Босне и вилајете Скопље и Тетово. Објављена је у критичком издању Хазима Шабановића под насловом *Крајиште Иса-бега Исаковића*.” Видети: „Вилајет Паштрик (Паштрик) 1452/53. године.“ *Мешовита грађа*, Историјски институт, бр. 31. 2010. стр. 41

„Ti ne odi u Perastu
U Perast su ljuti zmaji
Ljute zmiје krilaticе
Nećeš glave tvoје iznijeti“

(*Pjesmarica Nikole Mazarovića* према Radoman, Čirgić 2018: 167)

Са друге стране имамо веома сведену дефиницију имена „Relja - Hrelja” у хрватском *Rječniku osobnih imena*, где примећујемо само поистовећивање ових облика уз објашњење да је „перознатог значења” (Šimundić 1988: 289). У бугарском језику „Релѐ” (Геров 1978:77), „Хрелѐ” и „Хрелѐ” (Ибид, 509) налазимо као властиту именицу мушког рода,⁵² док се под термином „хытрый” (Ибид, 516) издвајају значења: „умни, разумни, отворени, аиикгйозъ” (сналажљив, отворен, не устручава се, искусни, мудри, мајсторски, промишљен), „лихы” (лош, враголаст, лукави, коварник, подмукао, оштроуман).⁵³ Символика крила, а самим тим и оваквог имена садржи у себи елементе спиритуалног: „Simbolizam krila, perja, pa zato i leta, ispoljava se u različitim oblastima, a svi se svode na uopšteni pojam duhovne lakoće i uspinjanja sa zemlje u nebo. Poslednje tumačenje je blisko šamanskom, a prvo, različito tek po stepenu shvatanja, zajedničko je budistima i taoistima.” (Rečnik simbola 2013:425). Можемо закључити да је поменуто Касирерово схватање суштине у случају нашег јунака у великој мери истинито, што ће се показати и у конкретним сужеима у којима је јунак ослободилац из доњих простора.

Приказаћемо заступљеност типова имена у збиркама које смо обрадили и које спадају у корпус на коме је спроведено ово истраживање. Ретке су песме у којима стоји само име, без додатних појашњења. Једна од таквих је Вукова (СНП IX, 15) у којој се само јунак пореди са Рељом и његовим главним својством – крилима: „Ка да удри Реља под крилима”; потом из збирке Дене Дебељковића (Е САНУ 10, 28) у којој читамо о Рељиној женидби Косовком девојком: „Реља вика моја је девојка”, или код Крсте Божовића (Е САНУ 197, 10) у којој читамо о избављивању Марка из тамнице од стране побратима: „Соко нађе Рељу и Милоша”. Када Никодин, змај који посећује књегинју Милицу, говори о својим синовима, Рељу назива само именом, али говори о крилима као дару који му је оставио: „И Реља је од срца мојега.” (Вукановић, 1/ Бован 5). У песми о женидби Ђуре Смедеревца упућује се на територију – Босну, али се јунак посебно не именује (МН1/1, 65). У сегменту о првом јунаштву навели смо и песме у којима стоје атрибути „мали” и „омалени” уз његово име (СНПр САНУ II,56; СНПр САНУ II, 84; НН САНУ Е351/V-16, V; *Братство* 1892, књ. 15, III). Углавном стоји придев или именица настала од придева којима се указује на доминантну особину – крилатост.⁵⁴ Поред тога, јавља се и именовање које имплицира припадање одређеној територији (присвојни придев иза имена, конструкција: од + именица и слично).

⁵² Најден Геров Речник на бугарски језик, Софија 1975 – 1978, бр. 5

⁵³ Дајемо превод и тумачење Дарине Дончеве, лекторке за бугарски језик на Филолошком факултету у Београду школске 2016/17. године.

⁵⁴ Марија Клеут се бави и именом нашег јунака разматрајући природу патронима у епској поезији: „У неким случајевима тешко је одредити да ли је нека реч преузела функцију патронима или се ради о сталном епитету. Вук Караџић се у погледу тога колебао, а његову недоследност преузели су и доцнији издавачи народних песама. Тако су, на пример, у ликовима Реља Крилати/Крилatica, Богдан Љутица, Симеон/Момир Наход/Наод, Ђуро Пијаница, Стјепан Херцег, Дука Херцеговац усвојена решења по којима су именица или придев преузели функцију патронима, а на супрот томе стоје: Муса кесеџија, Новак ковач, нејаки Урош, Тале будалина, бан Милутин, Секула бановац...” (Клеут 1994: 282)

Табела 2. Име јунака

- Име и особина: Реља Крилати, Реља Крилатица, Реља Крилатовић, Реља Шестокрили итд.

	Крилатица/Крилатовић/Крилатић/ Крилати/Крилатник	Шестокрила, Шестокрили, Шестокреља
2. група	<p>СНП II, 36: „Оправи их Рељи Крилатоме“; СНП II, 40: „Ђувеглије, Реље Крилатога!“; СНП II,79: „А чауша Рељу Крилатицу“; СНП II, 87: „Женидба Поповића Стојана“: „А чауша Рељу Крилатицу“;</p> <p>СНП III,10: „На Пазару граду бијеломе / Онђе бјеше Реља Крилатовић“;</p> <p>СНП VI,37 „Побратиме, Реља Крилатица“;</p> <p>СНПр САНУ II,55: „А друго је Реља Крилатица“; СНПр САНУ, II, 81: „Барјактара Рељу Крилатога“;</p> <p>ПЦХ СМ, 74: „Милош гледа Рељу крилатога“</p> <p><i>Народне умотворине у Летопису Матице српске</i>, Матицки, бр. 6: „Бој Срба са Грцима“: „Друго беше Реља Крилатовић“</p>	-
3. група	<p>Зорић Е42/3: „Реља Крилатица и бан од Шафрана града“; 21: “Већ то бјеше Реља Крилатица / на голему вранцу крилатоме“;</p> <p>Реља Крилатић (Дена Е САНУ 10, 11): „Трећо беше Реља Крилатићи“; Реља Крилатица (Дена Е САНУ 10, 30): „Из Пазара Реља Крилатица“</p> <p>Delorko 2, 5: „Relja Kriatnik i Zmaj od Jastreba“</p> <p>МНИ/2, 62: „Marka Kraljevića oslobađa Sibirjanin Janko i Relja Kriatnik“</p> <p>Лубурић XX, 45: „Ка’сокола Рељу Крилатога“; XX/338: „Док ето ти Реље Крилатога“</p> <p>Зорић Е42/25: „Милош Обилић“: „Ја не жалим Реље Крилатога“</p> <p>Зорић Е42, 2: „Женидба Реље од Пазара“: „А друго је Реља Крилатовић“</p> <p>Зорић Драгош Е 218, 167/1, 14: „Реља Крилати“;</p> <p>Врчевић Е62, 7: „Побратиме, Реља Крилатица! ” и „Ал да видиш Рељу Крилатога“; 8: „Барјактара Рељу Крилатога“; Врчевић Е 62, 20: „Побратиме, Реља Крилатица“</p> <p>Мирковић Е 53, 6: „Него Рељу Крилата јунака“; 2: „Реља Крилати“</p> <p>СБНУ IV, 66, 4. „Марко и Филип Маджарин“: „Рељо Крилатиче“</p> <p>БПШ,34: „Крилатици Рељи Бошњанину“</p>	<p>Думба Е 225/10: „Рело Шестокрило“</p> <p>БНТ Том I: Јунашки песни: 50. Крали Марко и Арватка девојка такође у СБНУ X, 80): „Рељо Шестокриљо“</p> <p>„Рељо Шестокрила“ (Железница, Софија (СБНУ 43, с. 259) БНТ Том I: Јунашки песни: 67. Султан Мурад и Бановик Петр – 1; Железница, Софија (СБНУ 43, с. 259-261), Том I: Јунашки песни: 35.Султан Мурад и Бановик Петр - 2);</p> <p>СБНУ LIII, 111: „Разпери си Рељо Шестокрила“,</p> <p>СБНУ XVI - XVII, 2: „Рила Шарколия и Рело Шестокрила“</p> <p>„Реља Шестокреља“ (Крапец, Перник (СБНУ LIII, 384): 57.</p> <p>„Краљ Шестокрили“ (Врчевић Е САНУ 282-57, 32)</p>

НН, Е 351/IV, 2: „Старог свата Рељу Крилатога”; НН Е 351/I, 9: „Он је даје Рељи Крилатоме” Вукановић, 2: „Војеводу Рељу Крилатицу“; Мутић Е47/1/3/IV: „Реља Крилатић“ СБНУ LIII, 93: „втори беше Рељо Крилатица”; СБНУ LIII, 110: „Съгледа го Рељо Крилешати”; СБНУ XLIV, 43: „Вала тебе, Релю Крилатиче!/Изнеси ни низ витото кале”; СБНУ LIII, 114: „Се ги изнел Реља Крилатица”; СБНУ XVI - XVII, 6: „Името Рељо Крилатица”	
--	--

Томо Маретић објашњава феномен крилатости у епској поезији на следећи начин: „О Relji se negda pjevalo da je za kalpakom (ili kacigom) nosio krilo od kakve ptice tj. veliku perjanicu [...]. Pošto je narod zaboravio pravi smisao krila u Relje, mogao je lako izmisliti da je bio krlat.” (Maretić 1909: 163) Слично читамо и код Срете Стојковића: „Ношење крила змајева и других додатака и обележја на шлемовима, оклопима и штитовима било је у старо доба у обичају и код словенских народа.” (Стојковић 1922:352) Мирјана Детелић истиче, такође, објективне разлоге који су могли утицати на настанак оваквог имена: „Nadimak Krlati mogao je nastati po jednom delu konjske opreme koja je služila za zastrašivanje neprijateljskog konja i imala je oblik sličan krlima (u upotrebi u XVI v.), ili možda po krlima koja su se nosila na čelenci kao deo viteške opreme.” (Detelić 2007: 293) Бошко Сувајцић пишући о изгледу Старине Новака даје и опис делије из пера путописца: „Лако је уочити типолошку сличност између одеће Старине Новака и описа једног *делије* у Једрену који нам оставља француски путописац Никола де Николе са својих путовања по Турској у 16. веку.” (Сувајцић 2003: 33) У овом опису можемо наћи потврду за реалне елементе у настанку и Рељиног имена: „Делија је на њу (капу – С.Ђ.П.), на челу, прикачио једно широко орлово крило како би изгледао што страшније. Два круга крила била су причвршћена великим позлаћеним клинцима на његовом штиту који је носио са стране, обесивши га о појас. Његово оружје била је ћорда и јатаган, док је у десној руци држао буздован, тј. топуз, са златним перима. [...] Тада сам га видео на коњу покривеном, уместо покровцем, читавом кожом једног огромног лава, која је предњим шапама била причвршћена на грудима коња док су друге две висиле позади. [...] (Самарцић 1961: 119–120 према Сувајцић 2003: 33) Иако је то био по свему судећи начин опремања неких војника како би оставили што јачи утисак на противнике, подсећа на ношење трофеја, који треба да уплаши или упозори непријатеље да је реч о доказаном ратнику и ратнику са искуством. Ипак, не треба изгубити из вида да поред тих реалија које могу објаснити име, постоје и веома архаични слојеви традиције: Реља Крилатица у свом имену чува митске трагове, баш као и други змајевити јунаци (Змај Огњени Вук, Секула Дракуловић, итд.). Видели смо и да само име према етимологији има везе са крилом. Управо се ту налази и функција имена, оно треба да упути на натприродна својства онога ко носи то име. Такође, само име происходи из особина. Тако, у песми „Сестра Леке капетана“ читамо стихове:

„Није шала један крилат јунак
 Није шала крила и окриље!“
 (СНП,II,40)

Атрибут Шестокрили или Шестокрилец асоцира на чудесних шест пари крила, које у традицији носе архангели (нпр. Арханел Михаило), такође посредници, али и предводници у

борби против зла.⁵⁵ Везе између усмене књижевности и апокрифне књижевности уочене су већ у науци о књижевности.⁵⁶ Снежана Самарџија уочава и везу између јунака и светих ратника, међу којима је и Архангел Михаило (Самарџија 2008б:195). Овакав фон на који се наслања именовање јунака даје слојевитост у тумачењу имена и карактеристика јунака, ипак приметно је да овакво именовање доминира на источном ареалу, тј. у бугарској и македонској епици. О томе како Реља својим изгледом оправдава своје име читамо у бројним примерима, те ће његов главни атрибут – крила, произвести и функције карактеристичне за њега.⁵⁷

- По принципу: име и место (везивање за ојкониме/ просторни ареал): Реља од Пазара, Реља Босански, Реља Бошњанин, Реља од Будима/Будина, Рела од Призрена

Старији записи, из 18. века, збирка Валтазара Богишића и Ерлангенски рукопис, бележе двојако именовање јунака. Код Богишића називао се Бошњанином, а у *Ерлангенском рукопису* (бр. 188) читамо везу са Будимом, где је у сватовима, поред Милоша Кобилића и Марка Краљевића. Присутно је просторно измештање овог јунака, могућно услед тога што су песме из Ерлангенског рукописа бележене на територији Војне Границе. Лидија Делић је закључила поводом Богишићевог зборника: „У бугарштинама је, наиме, приметна тенденција да се догађаји ситуирају на терен угарске државе и у оним песмама у којима не фигурирају будимски краљ или знаменити угарски јунаци (војвода Јанко, Бановић Секула, Михаило Свилојевић), односно тежња да се јунаци вежу за Будим и Угарску, чак и онда када историјске личности које су послужиле као прототип за моделовање и именовање одговарајућих јунака с датим простором нису имале никакве реалне везе.“ (Делић 2009: 48). Видимо да је у случају јунака Реље Крилатице реч о приметном измештању из уобичајених географских оквира у *Ерлангенском рукопису*, међутим, принцип би могао бити исти јер је до одређеног мењања свакако дошло у самом Ерлангенском рукопису који је ипак настао у специфичним околностима.⁵⁸ Нови Пазар као ојконим и Босна у имену овог јунака смештају Рељу на територију некадашње Рашке, тј. Србије, и у БиХ. Видели смо да су присутне претпоставке о постојању још једног Хреље који је могао послужити као прототип епског јунака, али и присуство предања о Рељи и Охмућевићима на овом поднебљу. Већ у појединим песмама Богишићевог зборника читамо овакво именовање, а оно је присутније у средњем и новијем слоју певања.

У *Српско-далматинском магазину* јунак је такође именован као Реља Бошњанин, а територијално везан управо за Босну: „Босна хвали Рељу Бошњанина“ (Матицки, СД, бр. 91; или у Матицки, СД, бр. 80). Код Симе Милутиновиће Сарајлије затичемо именовање као: ПЦХ СМ, 79: „Да л неси Милошњ Обилићу /Ил крилати Реля Бошњанине.“ У песмама из Хрватске

⁵⁵ Апокрифна традиција је Шестокрилог Михаила видела као веома моћног управо због свих крила која има: уп. *Апокрифи старозаветни*. Прир. и прев. Томислав Јовановић. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига двадесет трећа, I том. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 2005.

„Поред светлости, битан део њихове појавности јесу крила. Највећа крила, која прати јак звук, те небо и земља трепере, има управо архангел Михаило: *Четрдесет лаката у ширину*. („Борба арханђела Михаила са Сатанаилом“, 2005: 102). Гаврило снагу своју одмерава и крилима када се оправдава због чега он не може ступити у борбу са Сатанаилом: *Господе Боже, како ја да се борим са њим (...)* Ја имам двоје крила, а он шесторо (...). (Борба арханђела Михаила са Сатанаилом, краћа верзија, 2005: 109) Већа крила или већи број крила, у обе верзије о борби са Сатанаилом значе и већу снагу и моћ.“ (Ђорђевић 2014: 296)

⁵⁶ Видети: Ђурић, Мина. „Апокриф на међи библијске и усмене књижевности.“ *Српска теологија данас* 2012 (25–26. мај 2012). Београд: Православни Богословски Факултет, 2013: 460-473.

⁵⁷ То није усамљен случај у нашој епици: „(...) Реља кога називају Крилати, Крилатица или Крилатовић пратило је предање да уме да лети; Богдан Љутица је у народној песми срдит човек; за Милоша Обилића везује се прича да је 'обила мајка родила обилог јунака'; Новак Старина или Стари је старац.“ (Клеут 1994: 284)

⁵⁸ Лидија Делић је издвојила важне особености *Ерлангенског рукописа* које су могле објаснити одсуство хомогености у њему и закључила: „Отуда је овај зборник обележила комплексна, некохерентна „ауторска позиција“: песме су испеване из различитих перспектива, дефинисаних превасходно припадношћу и наклоношћу певача једној од професионалних група.“ (Делић 2009: 131)

(Лике и Баније) затичемо одређење Реља од Пазара, „Ђевојка и цар” (Беговић, 30) или Реља Бошњанин (Котари) у „Ženidba Toplice Milana od Glamoškog Alije” (Grčić, 28). Рела од Призрена код Думбе (Е225/14) могућно јер је Призрен географски близак Пазару, чак се може говорити и могућој случајној замени ових градова у свести певача услед сазвучја или пак о намерном инсистирању на припадности одређеној територији. Поред тога, постоје и песме у којима имамо и двојачко именовање: примећено је да се истовремено назван као Реља од Пазара и Реља Бошњанин (Лубурић XX, 17 *233; БПШ,33; БПШ, 36;)или Реља Бошњанин и Реља Крилати (НН Е 351/1, 9), или чак и троструко: Реља од Пазара, Реља Крилатовић и Реља Бошњанин (Зорић Е42, 2). Код Петрановића је примећен и етноним, па тако уз Бошњанин стоји и Србин (нпр. БПШ, 6). Пронађено је и именовање: територија + име + особина: „А из Босне Рељу полетара” (СНП VI, 38). Занимљиво је да на источном ареалу такође срећемо Реља од Будима: „Крилатича Реља от Будина“ у: Бурин Том 1, 38: „Филип Маджарина, Огњено дтенце и русена девојка”, иако овај тип именовања јунака није баш учестао. То се може објаснити именом јунака који се хвали и изазива, а то је Филип Маџарин, што функционише као нека врста окидача да и други јунаци понесу неко слично, тј. географски блиско име.

Табела 3. Име јунака

	Реља од Пазара/ Призрена	Хреља/Реља/Креља Бошњанин/Бошанин/ Босански	Реља од Будима
1. група	-	Богишић, 88: “Мегдан Краљевића Марка са Сибињанин Јанком”; Богишић, 101: “Пјесна цара Сулеимана”: Хреља Бошњанин	Ерлангенски рукопис, 188
2. група	СНП, 2, 39: „Марко Краљевић и Љутица Богдан”: „Игра коња Реља од Пазара”; СНП, 2, 36: појављује се као војвода од Пазара: „Опет зидање Раванице”; СНП, VI,24 “Женидба Марка Краљевића”: „Дадоше је Рељи од Пазара” ; Стеић: „Кума куми Релю одъ Пазара” ПЦХ СМ, 156 “О смрти младог цар-Уроша”: „и долази Реља од Пазара” <i>Народне умотворине у Летопису Матице српске</i> , Матицки, бр. 13, „Марко Краљевић и Филип Маџарин”: „А друго је Реља од Пазара”	СНП IV ₂ 6; СНП, VI,34 “Женидба бан-војводе Јанка”; СНП,VI,37 “Женидба од Леђана бана”; СНП,VI,39 „Опет то исто”; СНП, 2, 79: „Женидба Ђурђа Смедеревца: „Јанко гледа Рељу Бошњанина”, СНП,VI,42 „Женидба Јањића Комнена“; СНПрСАНУ, II,69 „Бановац Секуле”: „Оне бјеше Реља Бошњанине”; СНПрСАНУ, II,85 „Облачић Раде и Ђерђелез Алија”: „Једно бише Реља Бошњанин”; Матицки СД, бр. 80: „Нити води Рељу Бошњанина“; бр. 91: „Босна хвали Рељу Бошњанина“; Пцх СМ, 79 „Опет Секул и Герзелез”	-

<p>3. група</p>	<p>МНИ/2, 45: “Drugo biše Relja od Pazara/Na mejdanu kom ne ima para.”; МНИ /2, 49. “Povrati se Relja od Pazara”</p> <p>Зорић Е 42, 2: „Женидба Реље од Пазара”</p> <p>Мутић Е II/; Беговић, 30</p> <p>Кашиковић Е 245, 104: „И крилатог Рељу од Пазара”</p> <p>Лубурић, Архив Србије ФИХ/695 „Марко Краљевић жени Обилића”; Лубурић; Е САНУ 355/767, „Марко и Реља”: „Свуђе доби Реља од Пазара”; Лубурић, Ф IX, 110*40: „Марко Краљевић у Боратској тамници „Добра помоћ Реља од Пазара”; Лубурић Ф IX, 622*61: „Вели њему Реља од Пазара” Лубурић Ф X, 202: „Зове вила Рељу од Пазара”; Лубурић ФХХ, 69 *241; Лубурић ХХ, 17 *233 „А треће је Реља од Пазара”; Лубурић Ф X, 168: „Код побрина Реље од Пазара”; Лубурић ФХ, 165, 168: „Љуто писну Реља од Пазара”; Лубурић ХХ 20 „Погибија Реље од Пазара”</p> <p>Врчевић Е62, 4: „Ријеч рече Реља од Пазара”; 7: „Своме побру, Рељи од Пазара”;</p> <p>Петрановић Е64/41, „Марко Краљевић и Мехмед ага”; Петрановић Е64/24: „Па је шаље Рељи од Пазара, /Зове Рељу у сватове Марко.”</p> <p>БПШ, 30; БПШ,33: „Побратиме, Рељо од Пазара“; БПШ, 36 „Ни главара, Реље од Пазара“;</p> <p>Бесаровић Е 12, 4: „Бе си данас Рељо од Пазара?”;</p> <p>Димитријевић Е 161, 6: „Све то гледа Реља од Пазара/ па довати тешку каменчину.”</p> <p>Лукић, Златковић, 61): „А треће је Реља од Пазара“</p> <p>Вукановић, 3: „Кад беседи Реља од Пазара“</p> <p>Думба (Е225/14) „Рела од Призрена”</p> <p>Гопчевић 1890, 344: „А трећио Реља од Призрена“</p>	<p>ЦГ, бр. 1: “А трећера Релю Босанскога”</p> <p>МНИ/1, 33: “А треће је Relja Bošnjanine”; МН I/1,78: “Pobratim moj Relja Bošnjanine”; МНИ/2, 3: “Pjevaj pobre, Relja Bošnjanine”; МНИ/2, 29: “Tad priskoči Relja Bošnjanine/ Ide Relja podizati krilo”; МНИ/2, 46: “Marko Kraljević i Hrelja Bošnjanim”; Grčić, 28: „А junake nitko ne poznaje./Poznaje ih Relja Bošnjanine“</p> <p>Зорић Е42/21: „Пиши књигу до Новог Пазара/ На јунака Рељу Бошњанина“; Зорић Е42, 2: „Побратиме, Реља Бошњанине“</p> <p>Миковић Е 28 - 57, 7: „Па је посла Рељи Бошњанину”</p> <p>НН Е 351/1, 9: „До Милоша Реља Бошњанин”</p> <p>Лубурић ФИХ, 43*163: „Ова књига Марку и Милошу/и крилатом Рељи Бошњанину”; Лубурић ФИХ, 617: „А треће је Реља Бошњанине“; Лубурић Ф IX, 106; Лубурић Ф X, 202: „Кад то зачу Реља Бошњанине”; Лубурић ХХ, 17 *233 „Како пјева Реља Бошњанине!” Лубурић Ф ХХ, 58*215; Лубурић Ф ХХ, 57*214; Лубурић ХХ, 68*240; Лубурић Архив Србије ФХХ, 10 *226: „Јами главу Реља Бошњанине“</p> <p>БПШ, 21; БПШ,33 „А на руке Рељи Бошњанину,/ Нека Реља у сватове пође”; БПШ, 6: „Ни Србина Реље Бошњанина”; БПШ, 24: „А трећера Рељу Бошњанина,/Змајева је и он породица”; БПШ,30: „Да се учи слави и мејдану,/Од Србина, Реље Бошњанина.” БПШ,34: „Крилатици Рељи Бошњанину“; БПШ, 35: „Реља Бошњанин и лавица“; БПШ, 36, „Ни Србина Реље Бошњанина” БПШ,41;</p> <p>Петрановић Е64/23 „Па је спреми до Новог Пазара/Побратиму Рељи Бошњанину; Е64/24: „А за њима Реља Бошњанине/ А за Рељом све српске војводе“</p> <p>Бесаровић Е12, 5: „Са ђидијом Рељом Бошњанином”</p>	<p>МН I/1, 62 “Smrt Relje od Budima”;</p> <p>Бурин Том 1, 38</p>
-----------------	---	--	--

Примећено је да најстарији записи Рељу именују уз територијалну припадност, а записи из друге и треће групе, поред територије, истичу и његову главну особину – крилатост. Такође, у трећој групи постоји и најшири спектар именованја овог јунака, уз поједине разлике у ареалима, наиме у источном ареалу (македонском и бугарском, али и у записима из Грчке) проналазимо именованје које је карактеристично само за њих, а асоцира на шестокрилу змију, али и крилатост архангела – Шестокрили, Шестокреља и сл. На тај начин је атрибуција у именованју овог јунака изворнији, а будући да се среће на свим територијама, и општији назив овог јунака. Разлози за овакво ширење спектра имена сигурно леже у томе да у новијем певању постаје овај јунак знатно заступљенији и активнији, што је можда резултат мењања фокуса самих певача, али и слушалаца. Могуће је да је дошло до засићења одређеним темама, потребе за новинама, те се простор створио и за оваквог јунака, који је одувек, заправо, и био ту.

ПОРЕКЛО ЈУНАКА

Јунак Реља Крилатица спада у јунаке о чијем пореклу постоји доза сумње и о коме се не зна много. При анализи његових телесних и карактерних особина, увидећемо да је тема порекла овог јунака веома важна, те да дефинише његов потоњи статус, што бива у појединим сижеема откривено или исмејано. О његовом пореклу говоре најчешће други, или он сам крије прави идентитет. Често је намера онога који истиче Рељином незаконито порекло да оспори овог јунака или да укаже на наднаравну снагу (тако о њему говоре противници, побратими или девојке које га одбијају). Он је стога већ формиран јунак и човек када се у песмама говори о његовом пореклу. Дакле, део који се односи на убрзани раст детета змајевића је барем у текстовима који смо пронашли само условно може бити прихваћен јер у свега неколико записа срећемо атрибуте који би указали на јунакову младост.

Важна карактеристика овог јунака је порекло које је обележено, тачније није друштвено прихватљиво. Овакав тип јунака је заправо веома познат у литератури: „Интернационално распрострањена тема рођења јунака – копирана везује се у јужнословенској традицији за најзнаменитије епске јунаке – Марка Краљевића, Милоша Обилића, Змај Огњеног Вука - али ни у једном од поменутих случајева отац није историјски конкретизован, већ непознат.“ (Делић 2009:75) Бавећи се рођењем великих јунака попут Саргона, Мојсија, Гилгамеша, Херкулеса, Сигфрида и др. Ото Ранк проблематичан однос према пореклу изузетних јунака интерпретира и из психолошког угла, углавном бавећи се развојним ступњевима човека у ширем смислу: „Neprijateljstvo oca i od njega naloženo uklanjanje deteta su naglašeni momenti motiva koji su Ja i podstakli na celu tvorevinu. (...) U neurotičkom romanu se dete naprosto otreslo oca, u mitu otac nastoji da se oslobodi deteta.“ (Rank 2007: 86-87). Одсуство оца нашег јунака ставља га у позицију да је називан „копилетом“ (СНП II, 40; Архив Србије ФХ/695 *146, итд) или се наводи змај као отац (Delorko, 5, стр.25, Лубурић ФХХ/45*ФХХ/171, Вукановић 1/Бован 5, БП III, 24). Лажно представљање уз изостављање података о родитељима, такође смо забележили у једној песми из Лубурићеве збирке (Архив IX/592). На основу тога можемо говорити о неколико различитих типова песама о пореклу овог јунака.

Код Олинка Делорка (Delorko, knj.2, br. 5: „Relja Krilatnik i Zmaj od Jastreba“) налазимо варијанту у којој постоји већ у литератури примећена паралела са словенским мотивом о змају напаснику, племенитој жени – принцези и сину који долази да убије оца напасника, што „припада општесловенском предању о змајевићима, потомцима змајева (Халанский I, 55-59).“ (Пешикан Љуштановић 2002:32). Ова паралела са пореклом Волха Весеслајевича је слична пореклу Змај Огњеног Вука (и највећи број варијанти је о Змај Огњеном Вуку).⁵⁹ Према запажањима Јакобсона, српске песме показују низ сличности са архаичном основом руског

⁵⁹ О томе детаљније видети Пешикан Љуштановић (2002) и Перић (2008).

епа о Вcеславу: „Zajedničko mitološko nasleđe[...] pokazuje da je ovaj mit bio upotrebljavan kao epski zaplet već u zajedničkom slovenskom predanju.“ (Jakobson 1966: 21) У српској епској традицији ова архаична црта је придодата Вуку Гргуровићу Бранковићу. „Својим натприродним зачећем од стране змајског оца, чудесним рођењем које су обележили земљотреси и помрачења и раним овладавањем језиком животиња он (Волх Вcеслајевич) подсећа не само на Одина, већ и на одинске јунаке Сигурда и Хелгија.“ (Пухвел 2010:310). Сам Делорко приређујући другу књигу епских народних песама истиче: „Na okupu su tekstovi kojima sižejna osnova izvire iz onih prastarih fantastičnih mitskih sfera, kao i oni kojima sižeji blisko odgovaraju proznoj pripovjedačkoj tradiciji – s jedne strane bajkama, a s druge strane šarenom spletu novelističkih pustolovina.“ (Delorko 1964)

У понуђеном корпусу издвајамо неколико модела порекла:

А отац – змај, мајка – племенита/непозната

Отац змај приповеда о својим синовима са женама племенитог порекла, у првом случају је реч о млетачкој принцези:

„Kad sam bio Mletku širokome,
U onoga dužda mletačkoga
I ljubio njegovu ljubovcu,
Ljubio je dvije godinice,
Ja sam u njoj čedo napravio,
Malo čedo Relju Krilatnika,
Polu sam mu snage ostavio;“
(Delorko 2, 5)

У Лубурићевом запису варијанте „Царица Милица и Змај од Јастрепца“ (Архив Србије ФХХ/45*ФХХ/171) читамо између осталог и порекло дванаест војвода, међу њима и Реље Крилатице, где сам змајски отац говори о томе и о томе какаве им је дарове – изврност даривао:

„Кад начинех Бановић Страхињу,
Носи облике змаја огњенога.
Ка'сокола Рељу Крилатога.
Као орла Орловића Павла.“
Лубурић ФХХ/45* 171

У овој варијантни пада у очи да је змајева породица бројна, дванаест војвода краси змајевита несвакидашња снага. Овај број ратника, иначе формулативан у традицији, изузетних и дарованих змајевитим карактеристикама, подсећа на дванаест витезова који су описани непосредно након Косовског боја у једном писму упућеном краљу Твртку: „Од дванаесторице завереника који су извршили јединствен подвиг у хришћанско-турским сукобима – пробој до султановог шатора у току битке, Салутати издваја *срећног ратника* али, нажалост, не наводи његово име.“ (Михаљчић 2001:15) Овај број је у нашој традицији заступљен на више начина, он може означавати меру која је потребна, можда и меру која је идеална, Снежана Самарција разматра значења која су блиска временским интервалима у епици, лирици и краћим формама, али и истиче: „Наравно, фигуративно маркирање годишњег циклуса не активира се сваки пут када се у фолклорни текст укључи број 12.“(Самарција 2020: 102)

У варијанти са Косова и Метохије „Змај Никодин и кнегиња Милица“ (Бован 5 * Вукановић 1), змај посећује кнегињу Милицу и она га пита да ли се боји кога, одговара да се боји јунака којима је отац: Милоша јер је љубио његову мајку, потом Реље јер је и његову

мајку љубио и оставио му је позлаћена крила, деспота Вука, ком је дао стреле и тетиве и ког се једино боји. Валентина Питулић пишући о пореклу Милоша Обилића помиње управо ову песму, али даје и занимљиву претпоставку о миграцији мотива и утицају на збирку Богољуба Петрановића (Питулић 2007: 178):

„Љубио сам и Рељину мајку,
И Реља је од срца мојега!
Добрем сам га даром даривао,
Дао сам му позлаћена крила!“
(Вукановић, 1/Бован, 5)

У наведеној варијанти учавамо и блискост са интернационалним мотивом кушања снаге у народној бајци, нпр. „Аждаја и царев син“ (Стефановић Караџић 1853, 8). Да је мотив присутан и у народним предањима потврђује Љиљана Пешикан Љуштановић: „На Миличино кушање кога се плаши, змај овде одговара да је отац тројице јунака – Реље, Милоша и Вука – али да се посебно плаши најмлађег: Дао сам Вуку, сину моме најмлађему, ватру и жешћину: кад га ћерам, стићи га не могу, кад му бјежим, утећи му не могу.“ (Шаулић I/V, стр. 272 према Пешикан Љуштановић 2002: 32)

Код Петрановића читамо о змајском пореклу војвода, међу којима и Реље Бошњанина:

„Што гођ има Србина јунака.
Свакога су одгојиле виле,
Млогога су змајеви родили,
Сваког ћу ти по имену казат:
Ево првог тебе, Обилићу,
А другога Змај-Огњеног Вука,
А трећега Рељу Бошњанина,
Змајева је и он породица;“
(БП III, 24)

Као што видимо из наведених песама, реч је о мотиву змајског порекла Реље, али и других војвода, који обухвата КиМ, Црну Гору, Босну и Херцеговину и Хрватску. Ове песме су нешто млађи записи и варијанте су Вукове песме „Царица Милица и Змај од Јастрепца” о којима ће бити речи у засебном поглављу о мотиву змајеборства.

Б отац – непознат; мајка – непозната; помајка – Јеђупкиња

Незаконито порекло истиче се у песми „Сестра Леке капетана“ када се разоткрива његова змајска природа (присуство змајских белега – крила) и када се истицањем ванбрачности унижава овај јунак од стране потенцијалне невесте (СНП II, 40). Имена откривају позадину и натприродна својства, па тако невеста која ће убрзо потом бити кажњена и осакаћена о Рељи каже следеће:

„Ко ли отац, ко л’ његова мајка?
Ја сам чула, ће причају људи
Да је Реља Пазарско копиле
Нашли су га јутру на сокаку,
Јеђупкиња њега одојила
С тога има крила и окриље.“
(СНП II, 40)

Јеђупкиња која доји Рељу може имплицирати такође да је он задојен jakim млеком, циганским, и да тако добија крила (Савић 2017:226). Такође из наведених стихова читамо не

само да је ванбрачно дете, већ и одбачено дете од стране мајке, те је нађен „на сокаку“. Овакво порекло није добра предиспозиција за просидбу девојке која је високог порекла, тако да је Реља разоткривен упркос фасцинантом физичком изгледу. Њега копилетом назива троглави Арапин непосредно пред сукоб, у намери да га унизи или обезвреди, што за резултат има Рељино скривање: „Стани Реља, босанско копиле./ Саде ваља мејдан дијелити.“ (БПШ, 33). Слично се дешава и у песми у којој је са својим учеником запао ропства, када долази Милош Обилић да их избави, а Арапин Рељу још више унижава:

„Те говори Рељи Бошњанину:
Чу ли мене, босанско копиле!
Ево озго Обилић Милоша,
Иде к нама низ пољске лужине,“
(БПШ,30)

У вербалном дуелу, који претходи мегдану, противник Алиманда Ћосо вређа Рељу истим погрдним изразима: „Копиљане Реља барјактаре,/Удри прије да ти жао није,/Ал'те пошље запанути неће.“ (Лукић, Златковић, 61) Њега тако назива и вила која је увређена његовим певањем у гори: „Џиј корџа крилатог Рељџицу!“ (Краус 1908: 376), те обећава старешинство оној вили која се освети јунаку који се усудио да прекрши вилинску забрану певања у гори. Поред вређања јунака, видимо и да је његов низак социјални статус препрека у било којој врсти епског доказивања, те да је он приморан да увек изнова превазилази границе које су за њега постављене и друштвеним нормама примерене.

В отац - непознат; мајка – непозната или именована као „мајка“

Када Реља одлази у просидбу представља се другачије, тј. не изговара своје име, а за ујака такође наводи лажни податак. Не говори ништа о оцу, а будући да помиње ујака („Петра ценерала“), имплицира да је одрастао у породици мајке (Лубурић, Архив Србије, IX 592), па тако када се представља од Коруна бану каже следеће:

„Добро лажем а кунем се криво
одовуд сам испод Коштенога,
од отоке и мора сињега
мио сестић Петра ценерала,
а на име Диклић капетана.“
(„Женидба Реље Крилатице“ IX 592)

Мајка је често именована само као „мајка“ и онда када јој је додељена улога резонера и посматрача Рељиних дела. Мајка даје завршни коментар и благослов своме сину када схвати да су га за његова јуначка дела девојке (виле) украсиле цвећем (Петрановић Е 64/11):

„Бог ти дао мој милосни сине,
Бог ти дао, и ко те родио,
Кад с'јуначко лице одгојио,
Ђевојке те вазда миловале,
За јунаштво цвјећем даривале.“

Она је именована као „мајка Реље“ и неко је ко ће својим коментаром о јунаштву подстаћи младог Рељу да се докаже и добије титулу јунака у песми: „Relja junak nad junakom“, коју смо пронашли у листу *Зора Далматинска* (*Zora dalmatinska*, 24, 1845): „Veli majka Relje majkenoga: /Nit se hvalim niti se imam s kime.“ Она показује објективност и непристрасност у

овој песми и на тај начин свог сина позива на акцију јер је дошао тренутак да се докаже првим јунаштвом. Син ће одмах добити идеју како да се докаже, али ће се ситуација усложнити, те ће неочекивано спасити и већ доказане јунаке, чиме ће вишеструко оправдати титулу јунака.

Мајка у песми „Погибија Реље од Пазара“ (Лубурић Архив Србије XX/20) дочекује побратиме који на коњу доносе њеног сина и сахрањују га заједно код беле цркве, уз обећање да ће је сада пазити као и своје мајке.

Г

Отац - непознат, мајка- непозната

Рељино порекло се доводи у питање најчешће у ситуацијама у којима људи нарочито држе до порекла, као што је женидба јунака, тако да у варијантама приликом просидбе, Реља доживљава неуспех услед проблема идентитета. На тај начин он бива вишеструко дискредитован. Незаконито дете је оно које није било жељено од стране бар једног родитеља, а помињање мајке је већ додатна увреда која нежељеност поставља у оквиру мање вредности:

Табела 4. Порекло

Бесаровић, Е12/5	Лубурић XX/20	Врчевић Е62, 4
„Шта ми кажеш Рељу Бошњанина Кад он соја ни племена нема Вет је кажу босанско копице?“	„Добар јунак а на њега мана; Ја ти Рељу нећу од Пазара, Јер је Реља од курве копице!“	„Оно ти је Реља од Пазара, Зоран јунак, родила га курва, Онако га у сватове нема!“

Д

Мајка – вила/ отац – непознат

У понуђеном корпусу пронашли смо и примере који и Рељину мајку виде као натприродно биће. У Лубурићевом запису (Е355/153) читамо о мајци која је могла бити дародавац чувених Рељиних крила и окриља:

„Јеси л ти то, Реља од Пазара?
Кажу имаш крила и окриља
И чуо сам родила те вила
То те фале да си јунак зоран“
(Лубурић Е355/153)

Будући да ове стихове изговара противник, они изгледају као похвала, а заправо су позив на доказивање и оправдавање тих особина. Овде готово да се може наслутити подсмех и иронија, што нам посредно сведочи о познијем постанку варијаната, када се епски свет изврће на своје наличје. То, међутим, и даље сведочи о постојању одређених представа о јунаку који се, у млађој традицији, конвертују у своју супротност. Уместо погрдних израза,

овде имамо неку врсту обрнуте похвале. Код Јована Зорића (Зорић Е 42.2) читамо да су виле посестриме јунакове мајке, што може указати на то да је и сама Рељина мајка вила и да је епски јунак, посредно, натприродног порекла.

Јунак на тај начин наслеђује особине које га чине другачијим. Компоненте које су животињског порекла се укштају са проблематичним и друштвено неприхватљивим облицима заједнице (ванбрачно) или општења са бићима која припадају регистру оностраног. Песме о пореклу јунака и о његовом оцу (Delorko, 5, стр.25, Лубурић ФХХ/45*ФХХ/171, Вукановић 1/Бован 5, БП III, 24) сведоче о томе да је отац нашег јунака змај и да он од њега наслеђује снагу, али и златна крила и окриља. Међутим, поред телесних атрибута и физичких особина, постоје и дубље карактерне црте, које би се могле приписати управо његовом пореклу.

ЗМАЈЕВИТОСТ И ИСПОЉАВАЊЕ ЗМАЈЕВИТОСТИ

Змај је у нашој традицији једна посве интересантна појава: „Замишљало се да је овај демон диморфан, полочовек-полуживотиња. То је ватрена птица дуга репа, која при лету око себе баца варнице. Када је међу људима, змај на себе може узети људски облик. Стално место боравка му је крај шумских вода у планини. За таква се места и до данас очувао топоним змајевац. Могао се настанити и у шупљој букви.” (Зечевић 2007: 71) „У источној Србији постојало је веровање да змај може и заборавити на своје дужности. То би се десило када је у љубавном заносу заборавио своју улогу даваоца кише. У селима јужно од Зајечара за сушу су кривили жене за које се мислило да живе са змајем. [...] У случају суше, змаја су нарочитим поступком истеривали из села. [...] буком, звоњењем у клепетуше, дувањем у пиштаљке [...].” (Зечевић 2007:68) Савремена теренска грађа из села Вратарница такође говори о некадашњем обичају терања змаја услед суше (в. Ђорђевић Пејовић 2018: 57-58). „По српским веровањима змај је добар и користан демон. ” (Зечевић 2007: 72) У другим крајевима постоји веровање да слична својства има здухаћ/здухач: „Веровање у здухаче ограничено је углавном на Црну Гору [...], Херцеговину, Санцак и оближње крајеве.” (Чајкановић 1994б: 264) За здухаће важи иста функција као и за змајеве⁶⁰, они су заштитиници: „Најважнија активност здухаћа је да се бори против здухаћа из других области. Циљ борбе је спречавање доласка олује и облака са градом над својим крајем и спречавање великих штета. [...] За време борбе човек - здухаћ спава а његова душа излази из тела и одлази на место боја. ” (Ковачевић 2001: 76) У Бугарској затичемо представе о змају у животињском и људском облику, при чему је људски облик подразумева да има све одлике обичног човека, али са одређеним физичким карактеристикама које га чине другачијим и издваја се функцијама које обавља: „Важна особеност на представите на бугарите за змея е това че всъщност под името змей различаваме два типа митически същества: зооморфно и антропоморфно [...] Зооморфният змей е представен като чудовище: с големи размери, с крила и опашка, има свойството да се превръща въ човек. Другата представа на змея е принципно антропоморфна: змеят е човек, чиято външност притежава и зооморфни белези (обикновено е с малки крила под мишниците). Неговото обиталище е сред хората, той е човек като всички. При буря и градушка духът му се отделя от тялото, за да лети и да се бие с градоносните облаци.” (Беновска-Събкова 1992:126) Када је реч о ширем словенском контексту, увиђамо низ сличности: „У народним веровањима крилата змија (српскохрватски крилатица или крилашица, Ђор. ПВП 2: 112 - према Гура 2005) или летећи змај, потиче од обичне змије која је достигла одређену старост или је неко време живела у посебним условима. У Пољесју у околини Ровна прича се да је крилати змај који је некада живео у оближњој шуми био обична змија којој су израсла крила [...] Код Источних Словена

⁶⁰ О блискости ових бића пише Чајкановић: „Здухачи се по својој природи (локални демони - заштитиници), по начину своје епифаније (душа која оставља тело) подударају са змајевима. У крајевима где здухачи нису познати, имају понекад њихову улогу змајеви.” (Чајкановић 1994б : 266)

срећу се веровања да је змај постао од змије која је седам година провела тамо где се не чује ни црквено звоно ни људски глас. [...]” (Гура 2005:223) Потом у бугарским представама видимо да је реч о позитивном начелу, али да имају и негативне конотације њему блиска бића - (х)ала и ламја: „Съчетанието вода-огън обаче се реализира по различен начин в различните змеевидни митични образи. То е едно за змията, друго за ламјата и халата, трето – за змея. Като атрибути на халата водата и огънят изразяват идеята за разрушаването на равновесието в природата. Като атрибути на змея същите символични елементи способстват за реда и хармонията - плодоносния дъжд и мълнијата като негова вестителка и негово начало. Казано накратко, халата и ламјата vyplъщават силите на хаоса, а змеят – на космоса.“ (Беновска-Събкова 1995: 51). И у Србији, и у Бугарској, постоје веровања да је могуће истерати змаја љубавника посебним методама, али и биљкама веома јаког мириса: „колендро” (Ђорђевић Пејовић 2018: 62) и „признак, който ги противностабя на змея, е силната упоителна миризма.” у Бугарској. (Беновска - Събкова 1992: 115)

Јунак Реља Крилатица је често називан „пазарским копилетом“ или само „копианом“, о његовом оцу се у песмама или не зна ништа или се експлицитно наводи змај. У бити ове представе је један архаичан слој народне традиције. „У Тимочкој крајини забележено је веровање да ће ванбрачно дете, уколико га не униште одмах по рођењу, бити велики јунак.“ (Зечевић 2008: 796) Тако је незаконито дете у нашој традицији могло бити виђено као потомак змаја: „Веровање у веома разгранате полне везе змајева са смртним женама морало је изазвати и размишљања у вези са децом која би се зачала као плод те везе. По народном веровању, та деца су се рађала са натприродним особинама и изузетном снагом.“ (Зечевић 2008: 801-802) За овакву децу постоји следеће веровање: „Мислило се да је змајевито дете оно које се роди из односа змаја са смртном женом.“ (Зечевић 2008: 264). Позиција ванбрачног детета била је тако објашњена уделом натприродног. Веома сличан њему је био и здухаћ, који је имао такође карактеристичне белеге: „У многим крајевима мисли се да се здухаћ не рађа као обично дете, већ у кошуљици.” (Ковачевић 2001: 75) Овакво порекло указује на то да јунак има својства која га чине супериорним. Логиком епске формулативности, самим тим, поред чудесног рођења, он за противнике добија натприродна бића, а његова смрт мора бити другачија и примерена његовом епском пореклу. Испољавање змајевитости код Реље Крилатице није нужно у спрези са кризним ситуацијама (иако има примера у којима то јесте случај и када страда непосредно након свог подвига од стране женских јунакиња), као што је углавном са Змај Огњеним Вуком.⁶¹ Крилатост је особина Реље Крилатице која није табуирана у тој мери да је важно сакрити ова својства. Она, напротив, краси јунака, представља атрибуте којима се он поноси (СНП, II, 40), али и додатно изазива његове противнике (Петрановић Е64/12).

Анализом грађе уочили смо да се испољавање змајевите природе Реље Крилатице најчешће доводи у везу са:

- обележјима – физичким карактеристикама
- метеоролошким приликама
- границом и кретањем

Јунак Реља Крилатица се бори против свог оца–змаја и убија га, тако да је он и змајеубица и оцеубица (Delorko 2, 5). Поред тога, он убија и аждаху која га прождире – гута га

⁶¹ Реч је о животињама које су део његовог бића, а за које Љиљана Пешикан Љуштановић сматра да у одређеном тематском кругу песама о Змај Огњеном Вуку играју значајну улогу: „Због таквих својстава ове животиње постале су део сложене полиморфне представе о змају, па се у песмама о смрти деспота Вука јављају као обележја, „знамени“ змајевитости који се у граничној ситуацији животне угрожености опредмеђују и чији одлазак означава распад јунакове егзистенције и смрт.“ (Пешикан Љуштановић 2002: 40).

у гори док спава (Петрановић Е64/11). Овај сиже почива на древним митопоетским основама. Сан као предворје смрти, гора као хтонски простор, гутање као вид иницијацијског ритуала. Змајеборство је мотив који је својствен различитим културама, и сведочи да је „priča o zmajeubici nastala veoma rano, da se nalazi u mitološkim i folklornim tvorevinama međusobno veoma udaljenih naroda i plemena.”⁶² (Јанићијевић 1986: 12) Тако је један змајевити јунак истовремено и змајеубица, он се може супротставити немани, баш због својих животињских одлика.

Обележја

Поред Рељиног имена, којим смо се бавили засебно, намећу се и евидентни „белези” који су одлика његове телесности, али и његове суштинске природе. Упућују нас на одређене митске карактеристике, али и на формирање улога и функција које јунак добија. У песми о пореклу знаменитих јунака вила приповеда Милошу Обилићу о његовом пореклу и пореклу других јунака, али напомиње и да „Сваки има змајеву биљегу“ (БП III, 24) и да се по томе могу препознати. Змајеви белези могу бити и „дарови“ који красе и дају снагу јунаку (Бован 5 - Вукановић 1: „Царица Милица и змај Никодин“).

Крила и окриље

Доминантна телесна особина коју Реља поседује јесу крила, он је један од ретких змајевитих јунака који има ову врсту обележја. Он је крила добио од оца – змаја:

„Добрем сам га даром даривао,
Дао сам му позлаћена крила!“
(Бован 5 – Вукановић 1: „Царица Милица и змај Никодин“)

Чак је чињеница да је јунак са оваквим белезима допринела изградњи и функционалној карактеризацији одређених сижеа: нпр. избављивање из доњих простора/тамнице јунака. Думба, Е225/23 14. Крилима успева да спасе остале јунаке из тамнице Арватке девојке (о овоме смо детаљно писали у засебном одељку):

„А што беше Рељо Шестокриљо,
оно има до шест чифта крила.“
(Бурин Т. I, стр. 431 - СБНУ X, стр. 80)

Његова крила су у раменима („Ђе он има у раменим крила”), могу се „одложити” попут одеће („Ал' у хитњи крила оставио”). Међутим, када јунак то уради, западне невоље, па му вила позајми своја крила: „На ти болан крила и окрила, / Немој више заборавит крила. / Кад се Реља добавио крила, / Разви крила ко бијела вила, / Извија се небу у висине” (БП III, 35). Његова крила помиње троглави Арапин више пута у песми о мегдану њих двојице (Петрановић Е64/12); претња коју Арапин овде изриче односи се на одсецање крила, као неку врсту трофеја након однете победе:

„И Рељи ћу крила одрезати,
На чардаку моме објесити.“

Истицање таквог „трофеја” било би сведочанство о снази јер имплицира победу над несвакидашњим јунаком, тако да крила Рељина метонимијски представљају самога јунака.

⁶² „А upravo motiv proždiranja čini australske mitove i priče srodnim sa sižeom zmajeubice i bajkama drugih naroda, prostorno udaljenih i pouzdano bez istorijskih dodira. Verovatno je dovoljno podsetiti na biblijsku priču o Joni, koga je progutala, a zatim povratila velika riba, ili na evropsku bajku o Crvenkapi, koju, zajedno s bakom proždire vuk, pa zatim vuka raspore i izvuku iz njegovog trbuha živu baku i Crvenkapi (siže 333 po Arne - Topsonu).” (Јанићијевић 1986: 15)

Крила су и „јуначка” и „шестопера” у бугарској епици, а његово име је понекад „Шестокрили”, или са „шест чифти” крила (у бугарској и македонској епици углавном).

Попут виле има крила и окриље (СНП II, 40; Лубурић Е 355/153, Лубурић Архив Србије ФХХ/ 241*69). Зечевић окриље схвата као део одеће који прекрива вилинска крила: „Према томе, окриље је вероватно замишљено као нешто слично оглављу, као вео или део одеће који се спуштао низ крила и који је, као и капа код других митских бића, било извор натприродних моћи.“ (Зечевић 2008: 246) Нама овакво објашњење окриља даје повода да размислимо о скривању змајских белега, што срећемо код других змајевитих јунака, као што је Змај Огњени Вук (нпр. Богишић, 16).

Појава: ветар, светлост, жива ватра, злато, срма

Јунакова појава се изједначава са сунцем и са ветром у Зорићевом запису, он је јунак изразите и несвакидашне лепоте који се пореди са сунцем:

„Мало било, за дуго не било,
Вјетра није, а планина јекну,
И огрија иза горе сунце,
То не бјеше јека од вјетрова,
Нити бјеше иза горе сунце,
Већ то бјеше Реља Крилатица,
На голему вранцу крилатоме“
(Зорић Е 42/ 21)

Певач веома сугестивно истиче особине за које бисмо могли рећи и да одговарају опису појаве огњевитих змајева: У наведеним стиховима се претпоставља да то хуји „јека вјетрова” планином, да се негира „иза горе сунце”, а затим се све то, у духу негативног поређења као праоблика словенске антитезе негира јер се то појављује сам јунак: „Змајеву епифанију тешко је издржати: њу прате велика светлост, грмљавина, севање, тутњава, потрес, врло јак ветар ...” (Чајкановић 1994б: 268) Такође, у приказивању епских двобоја његови ударци имају бурну силовитост, испољавају се као „жива ватра“:

„Куд удара Реља Бошњанине,
Туд се жива ватра просипаше“
(Петрановић Е64/12)

О снази ватре, а нарочито „живе ватре“ сведочи и веровање о њеној лековитости: „У народу се особито силно истиче ватра и светлост за одбрану од злих демона, а најјача се њена крепост скрива у живој ватри што је она и по самом постанку тајне *одбрамбене апотропејске снаге* (...).“ (Тројановић 2021: 179) Ако овакву ватру може произвести змајевити јунак само једним ударцем,⁶³ то онда сведочи о његовој позитивној и заштитничкој улози, што и јесте традиционална представа о змајевима. Такође, видимо да и обичним трењем зуба током борбе, змајевити јунак може произвести овакву ватру, у лепим леонинским стиховима:

„Зубим шкрину, а сабљом сијну,
Из зуба му жива ватра сипље“
(Петрановић Е64/6)

⁶³ Као један од начина добијања „живе ватре“ јавља се управо тзв. „гвоздени огањ“: „Њега ваде ковачи, највише Цигани, и то врло просто, овако: по хладну гвожђу на наковњу дотле туку чекићем док се то гвожђе не усија да се на њему може труд упалити.“ (Тројановић 2021:172)

Пламен (огањ) свакако представља једно од централних својстава змаја, он је важна компонента змајевог лета: „У источној Србији народ змаја замишља у облику птице од које, када лети, на све стране прште искре и светлост.“ (Зечевић 2008:567) Дакле опис појаве змајевитог јунака се сасвим подудара са народним поимањем о змајевој природи. Сама ватра има дуалну природу, што истиче Весна Петреска: „Симболика на огнот има двоен карактер. На една страна, тоа е јак и осветнички пламен кој се заканува со смрт и уништување, а на другата страна е прочистувачки пламен, кој носи светлина и топлина, олицетотворение на создавачки, активен принцип.“ (Петреска 2008:234) Уколико је дуалност важна особина ватре, онда је сасвим очекивано да је и сам змај исто тако биће које има двојни принцип. Поред тога, Миодраг Лома износи и занимљиву интерпретацију ватре као посебног стања борбености код једног од змајевитих јунака – Змај Огњеног Вука: „На други начин, то стање означава се као жестина, јарост и описује метафорично као ватра: одатле Вуков надимак Огњени, као и израз огњевит јунак.“ (Лома 2002: 92) По тој типолошкој сличности између ових јунака, могли бисмо закључити да је ватреност присутна и на овај начин код нашег јунака, да је по среди и специфична обузетост у борби са противником.

Змајевитог јунака карактерише наднаравна, несвакидашња лепота. Његовом физичком изгледу се диви вила која долази да га упозори на невољу:

„Лијеп младић, па се закитио
Црне очи, а црне обрве,
Гојно лице, кајно у ружице”
(БП III, 35)

Начин његовог одевања је другачији и у складу са описима у којима се препознаје светлост и сјај; народни певач смишљено потенцира детаље који светлуцају. Одећа нам може сигнализирати да је реч о неком посебном догађају, према Личу: „Zbog toga posvećenici koji doživljavaju promenu statusa takom procedure skidaju ili oblače posebne kostime da bi označili tu promenu.“ (Lič 1983: 82) На тај начин је и целокупан оквир делања важан, јунакова одећа је посебно функционална у одређеним, обредно семантизованим приликама, какви су женидба и смрт, или када се јунак нађе надомак смрти. Његова опрема је скупочена и заједно са крилима делује импресивно, а за оваквим јунаком колектив може осетити жал, јер на крају наведене песме један такав јунак умире:

„Сав у срми у чистом злату (...)
А какав је Реља Бошњанине,
Вију му се злаћене челенке,
Седам ступа, седамдесет пера,
Све се перо на перо наслања,
За калпаком развукао перје
Јунак јесте, чини му се дика,
На њему је зелена долама,
На долами пуца уз њедарца,
На прсима токе сијају му...”
(Зорић Е 42/ 21)

Сјај, сребро и злато су присутни у описима овог јунака, било да је реч о предметима које носи или о самим крилима као епском атрибуту. Његова појавност је другачија од свих других епских јунака, и она не може оставити посматраче равнодушним, будући да јунак сија попут сунца. Златна крила добија од свог оца–змаја (Бован 5 * Вукановић 1, „Змај Никодин и кнегиња Милица“), а сам Реља добија сина са златном десном руком и златним образом:

„Десна рука од злата се роди

Десни образ ка' злато бијаше."
(Лубурић X 168)

Код Кашиковића наилазимо на директо поређење са сунцем приликом припрема за просидбу девојке и његово „облачење” у злато:

„На се Реља наваљује злато,
Сјаје момак како сунце жарко”
(Кашиковић E245, 83)

У запису Јована Мутића читамо о јунаковој одећи у сватовској поворци Марка Краљевића:

„Док ево ти Реље од Пазара,
На алату вас у суху злату
А крстати барјак поклопио.“
(Мутић E47/(II),2)

Сличне описе затичемо и у бугарској епизи, истина, тамо су описи опремања идентични за све просце сестре Леке капетана: „загърнало кожух сърманлиа” у СБНУ XLIII,22. Дакле јунаци бирају посебну одећу, која се не носи у свакој прилици и која је свечано украшена.

Такође, и јунакови епски атрибути – оружје и коњи, поседују сјајне и златне елементе: „сабља срмом окована” (Петрановић E64/11) или „златни шестопер” (Зорић E42/25), као и коњ „златних грива и репова” (Краусс 1908: 376). Реља у сватовима добија и несвакидашње дарове. Као барјактар „циду са златном јабуком” (Мутић E 47/7). Златно крило које добија треба да одговара његовом имену (Лубурић ФХ/ 165: „Кад се Марко препануо”), у складу је са његовом главном особином. Такође, као кум у сватовима Краљевића Марка добија и златну синију са змијом која има изузетан сјај, док сви остали јунаци добијају оружје, Реља добија овакав предмет, намењен обедовању, али изузетно занимљивог изгледа и вредности:

„Јошъ изнесе одъ злата синию,
На синии гуя преплетена,
Высоко є главу подигнула;
У зуби іой алем драги камень,
Те се види спрамъ нѣ вечерати,
У по ноћи, кано у по подне:
Он є даде Релѝ одъ Пазара”
(Стеић, 2)

Змија има алем драги камен, што би могао бити посебан камен, „дијамант”.⁶⁴ О драгом камењу на сабљи (Зорић E42/21) смо већ говорили у сегменту о оружју јунака, али сада драго камење затичемо и у даровима који су му намењени. На тај начин се стварају, раскошне, орнаменталне поетске слике: „Колико би сиромашнија била песма „Душанова женидба” да драго камење није засветлило у мраку и обасјало лице Душанове невесте! Колико би сиромашнија била песма „Марко Краљевић и Арапин” да двапут у њој не видимо златну синију, са оплетеном гујом која је повисоко издигнула главу, држећи у зубима драги камен, поред кога се види вечерати (...) Колико би сиромашније биле многобројне остале наше народне песме, без тога блеска у тами!” (Поповић 1934: 216) Уз Рељу Крилатицу, који је и сам

⁶⁴ У Речнику српскохрватског језика читамо: „алем м ар. 1. драги камен, брилијант, дијамант. Ови дарови вреде царевине, све је алем и драго камење. Јакш. Ђ. (...)” (РМС 1967:67)

сав у сјају сасвим пристају овакви предмети, нарочито они који означавају његове особине, а то су: крило (Лубурић ФХ/ 165) и змија (Стеић, 2).

Симболика злата је позитивна: „У грчком предању злато указује на сунце и сву његову симболику: плодност - богатство - власт - средиште тоpline - љубави - дара, жариште светлости - спознаје - зрачења. (...)” (Реџник симбола 2013: 1097) Овај позитивни принцип се свакако односи и на оног ко то злато носи или које је део њега. „Већ смо забележили да је злато код Египћана било пут сунца и, у ширем смислу, богова и фараона. (...) I на крају, због изједначавања са сунчевом светлошћу злато је један од симбола Исуса, светла, сунца, истока.” (Реџник Симбола 2013: 1098) Као што видимо, злато и светлост су често присутне уз опис Рељиног изгледа и појаве, стиче се утисак да је то један од важних и често присутних елемената када су змајевити јунаци у питању. Ако упоредимо са одећом Бановић Секуле, видећемо да је то и код овог змајевитог јунака примећена карактеристика: „Секулина змајевитост истиче се у овим описима и присуством злата у одећи, што се јавља као мотив у свим слојевима певања, од најстаријег до најмлађег.” (Лукић 2016а: 245) Змај Огњени Вук такође поседује особине: „Аналогно огњевитости и светлосној симболици небеских тела јесте у овим песмама и злато (...)” (Пешикан Љуштановић 2002: 44) По свему судећи, реч је о једној типичној особини змајевитих јунака.

Три срца и зуби

Од осталих обележја која указују на натприродно својство, издваја се да Реља има три срца у песмама пронађеним на оба ареала и то се сазнаје након његове смрти: три срца има у запису из Хрватске „Smrt Relje od Budima“ МНІ,62 и у варијанти „Три мајке“ (Милеуснић Е74,23), у којима гине када стрела погоди у сва три срца. У бугарској епизи Марко угледа три срца након што убије Рељу који се посилио и одбио да се повинује цару, а управо чињеница да има оваква телесна својства може објаснити његов чин издаје и самовоље, али и казну коју спроводи Марко (СБНУ, XVI-XVII,8). Реља поседује велике зубе, иако је он сам „мали“, што може указати на јунакову снагу, али и животињско обележје, у записима из Збирке НН сакупљача (Архив САНУ Е351/V-1а, V).

Метеоролошке појаве

Рељина моћ утицаја на метеоролошке прилике гради тесну везу са основним функцијама змаја, а то је као што смо видели из народних веровања, управо сукоб са алом, кишоносним и градоносним облацима, функција заштите и обезбеђивања плодности. Као што се види из примера, ово Рељино својство се у колективу не сматра тајном, о томе говори Марко својој мајци у сижеу о хвалисавом јунаку Филипу Мацарину:

„я се чудим како че да Рељо погуби:
он се бие с мъгли и ветрове!“

„Марко и Филип Маджарин” (СБНУ IV, 66)

У епски хиперболисаном опису јунаковог поигравања пред сукоб, из угла противника сведочи се о силини и снази змајевитих јунака: о Рељи и Змај Огњеном Вуку, који своје оружје у висине бацају и дочекују голим рукама или зубима, што би се могло схватити и као епски стилизована древна борба са облацима:

„Види силе, и види Каура,
Не чудим се Рељи Бошњанину,
Како копље баца под облаке,
Пак у голе дочекује руке,

Већ се чудим Змај – огњеном Вуку,
Бритку сабљу баца под облаке,
Пак у голе дочекује зубе“
(БП III, 6)

У једној митолошкој песми јунак Реља је у небеским сватовима, на свадби звезде и месеца. Јунак се обрео у сватовима са светитељима, који се лети прослављају, и Богом, и присуствује додели дарова који су карактеристични за њих. То је лирска митолошка песма, запис Т. Ђорђевића (Е САНУ 90 -1-28) и приказује Рељу као некога ко вози небеске кочије и присуствује овом несвакидашњем венчању и даривању. Овде желимо да укажемо на архаичне митолошке слојеве традиције који су се утиснули у лик Реље Крилатице, те је он један од јунака и у лирској народној песми:

„Завати се звезда из облака,
Да ожени месец на небеса
Завати се и ожени је.
Кума куми Бога истинога,
А старојћу светога Јована,
А девера громовник Илију,
Кочијаша Рељу од Пазара,
А свекрву Блажену Марију.
Када сташе дари даривати,
Богу даше небо и земљицу,
А Јовану Крстак и водицу,
А Илије муње и громове,
А свекрве јерилну кошуљу.“
(Ђорђевић Е САНУ 90 -1-28)

У овој песми уочавамо трагове врло старих народних веровања: „У народним песмама сачувано је опште индоевропско схватање да се сунце вози на колима или јаше на коњу. Постоји и веровање да сунце умре чим зађе и да се сваког јутра рађа ново, као и схватање да оно ноћу путује испод земље, од запада натраг ка истоку. По једном веровању, сунце увече пада у море и ујутро из мора поново излази. На ноћно сунце и на његов боравак у доњем свету указивало би и веровање да сунце које се рађа из воде напада аждаја коју тада св. Илија опали громом.“ (Кулишић и др. 1970: 294)

Из компаративне перспективе, значајно је да је и Секула виђен као јунак који је близак са Светим Илијом управо по функцијама које обавља као змај: „Вреди поменути још један доказ Секулине змајевитости који се крије у његовој вези са Светим Илијом. Додуше, постоји само једна песма у којој се ово повезивање врши, али из етнографског материјала који тематизује везу Светог Илије и змаја јасно је да повезивање Светог Илије и Секуле није случајно. У песми „Свети Илија и Секула убијају але“ (Бован, 429) Секула је сестрић Светог Илије и помаже му у савладању але која је покупила сав „берићет.“ (Лукић 2016а:253)

КРЕТАЊЕ И ГРАНИЦА

Реља Крилатица у једном кругу песама као змај има функцију медијатора. Разматрајући управо способност прелажења границе, приказаћемо у овом поглављу начине на који он то чини не би ли смо осветлили и овај лиминални аспект његовог лика. Границе су према Личу „*veštački* prekidi onoga što je prirodno neprekidno“ (Lič 1983: 52), то је „*izvor uznemirenosti, odnosi se na vreme, baš kao i na prostor.*“ (Lič 1983:52) Он даље тумачи зашто је граница тако посебна и запажа да: „*Kad god pravimo kategorijalne distinkcije unutar jedinstvenog polja, bilo prostornog*

bilo vremenskog, važne su granice; pažnju usredsređujemo na razlike a ne na sličnosti i zbog toga nam se čini da su takvi međaši od posebne vrednosti, »sveti«, »tabu« (ур. Leach 1964).“ (Lič 1983:55) У песмама о Рељи Крилатици реч је углавном о просторним границама. Некада је то вода (тамна), бедеми града, некада јендек/ендек, некада планина/гора или „кумин“. Такође временски одељци постоје у кругу песама о боравку у тамници Арватке девојке, када се годишњи циклуси обележавају религиозним и сезонским одредницама, што представља управо манифестацију тих граница у времену, тј. како Лич сматра „*veštačkih prekida*“ (Ибид, 52) На извештан начин прелаз границе и њено савладавање представља и иницијацију јунака. „У свим жанровским варијацијама константо је везивање змије за корен (космичког) дрвета и дно Светске осе.“ (Делић 2019: 31) Ми смо у корпусу пронашли и описали бројне примере у којима се он креће у различитим подручјима и где се често показује као лиминални јунак. О овом феномену ћемо још говорити мапирајући не само просторе којима јунак овладава, већ и начин његовог кретања, који формурају слику о „лиминалном јунаку“ у усменој епској традицији. Уз атрибуцију у номенклатури Крилати, Крилатица, Шестокрили, на основу које се може назрети тип кретања овог јунака, у традицији се најчешће говори о његовим скоковима.

Рељино кретање представимо у паровима *напред:назад* (хоризонтала) и *доле:горе* (вертикала).

Он често треба да:

- пренесе јунаке преко воде (хоризонтала) →
- спроведе свадбену поворку кроз гору (хоризонтала) →
- избави јунаке из тамнице и узнесе на слободу или изнесе из јендека (вертикала)↑
- скоковима испуњава задатке или побеђује у двобоју, прескаче мутне воде (вертикала и хоризонтала) ^

У првом и трећем случају јунак доследно извршава задатке, док у другом случају показује извесну нестабилност. Ова непредвидивост је узрокована улогом која му је поверена у сижеу. Представа о Рељи који у сижеу о женидби испољава кукавичлук је вероватно створена да би аудиторијум имао изневерен хоризонт очекивања. Другим речима, уколико чак и јунак који треба да буде гаранција сигурног прелаза покаже неспремност за борбу, онда је противник изузетно јак, и на тај начин направљен је добар основ, припремљена је публика за јунаштво које ће испољити неки други јунак, најчешће Марко Краљевић. Једном формирана слика о Рељи као кукавици пољуљала је његов епски „кредибилитет“ и довела до тога да постоји знатан број песама у којима је овај јунак на тај начин приказан као непоуздан.

Излазећи из дубоких јендека и износећи јунаке (креће се вертикално и прелази границу доњег и горњег света), Реља у једном броју песама у којима има улогу спасиоца из „доњег света“ чини кобну грешку (нпр. „Погибија Реље од Пазара“, Лубурић Архив Србије ХХ/20), окреће се и тако страда. Многи јунаци у књижевној традицији пролазе кроз искуство привремене смрти, бораве у Хаду или покушавају да из њега спасу оне који су им драги. Мотив *катавасиса* је интернационални мотив и Реља припада таквом низу јунака. О Рељиној орфејској природи писао је још и Краус (поводом песама са мотивом забране певања кроз гору). (Краус 1908: 375) Такође, Чајкановић Рељу сврстава у јунаке катавасисе, будући да силази у доњи свет: „И ендек у Петрановића 2, 24, који одваја земљу Арапску од осталог света, није, у ствари, ништа друго него приступ у доњи свет, који се често замишља као јама [...]. Наши епски катавасиси, који су најчешће везани за Марка Краљевића, Рељу од Пазара, браћу Јакшиће, имају увек за циљ да се из земље Арапске, то јест из доњег света, изведе неко (сестра Јелица Вук 2, 96, сестра Анђелија Петрановић 2, 53, Марко и Милош Петрановић 2, 24) и

извршују се под борбом...” (Чајкановић 1959: 89). У појединим варијантама сачувана је и представа о митској води. Хреља свакако помоћу својих способности може прелазити границу представљену тамном водом: „Подземне воде су црне, оне не само да испуњавају цео доњи свет, него су и сви демони подземног царства настали из њих.“ (Детелић 1992:88) На тај начин он врши прелажење границе између светова.

Оно што такође може бити представљено као превазилажење граница доњег света је прескакање „Gline vode“ (Zora Dalmatinska, godina druga, br. 24; Zadar, 1845), „туне воде“ (Бован, 24/ Дебелковић I, 30) или „матне воде“ (Думба, E225/14), или прескакање „ендека“ (Лубурић E355/767) или „хендека хладна“ (НПЗ 102–104). Мутна вода је често присутна као простор из кога треба избавити јунаке. Лидија Делић заступа становиште да се у „епској атрибуцији воде“ не може одвојити реална од симболичке димензије: „[...] атрибут *мутна* поред реалне (надошла, опасна, прљава вода), има увек и наглашену симболичку димензију, баштињену из представа о хтонским водама које извиру у подземљу и кружују свет мртвих“ (Делић 2013: 234). О оваквој атрибуцији воде пише и Љиљана Пешикан Љуштановић, која чак наводи да је „сваки контакт с мутном, недељном, синоћном водом кобан по људско биће.“ (Пешикан Љуштановић 2002: 186). Она износи и претпоставку о разлозима за овакво веровање у народу: „Ове представе о опасности које прете од мутне и у невреме захваћене воде и одласка на воду ноћу или на празник – могле би бити непосредно повезане и с веровањем да у свакој води (мору, реци, језеру, извору, бунару) живи змија, која као хтонско, потенцијално демонско биће, посебно опасна мора бити у „невреме“.“ (Ибид, 187) У корпусу смо пронашли и помињање јендека, који могу бити испуњени баш оваквим водама. Јунак и њих успешно савладава, али и ограде које окружују јендеке:

„А ја скочи скока јуначкога
Те прескочи царева ендека
У ендеку оба побратима
И прескочим седам пармаклука
У седму ногом ударио
И полеће преко поља равна
Ка звјезда преко поља (?) сиња“
(„Марко и Реља“ Лубурић E355/767)

Простори горе (планине) су такође примећени у корпусу, а привремена смрт у гори је један од важних елемената песама са мотивом забране певања кроз гору. Гора је врста комуникацијског канала са Доњим светом. Нојман пише о архетипу путовања јунака Доњим светом у веровањима старих Астека: „Pošto Asteke, kao što odaje izvanredna vitalnost arhetipa Strašne Majke u njihovoj psihologiji, muči užasan strah od smrti, strah koji podseća na strah od smrti Egipćana, arhetip putovanja putovanja heroja Donjim svetom, njegovog preobražaja i ponovnog rođenja i kod njih ima ogroman značaj.“ (Nojman 2015:228), те да је за ту врсту преображаја потребан контакт са неким од аспеката Велике Мајке:

„Takav preobražaj međutim postaje moguć tek kad se ono što treba da se preobrazi potpuno poveže s arhetipom Ženskog, drugim rečima – kad umre u povratku u posudu-majku, bila ta posuda zemlja, voda, Donji svet, urna sarkofag, pećina, breg, barka ili čarobni kotao. (...) Drugim rečima, do prepорода може доћи спаванјем у ноћној пећини, silaskom u podzemno carstvo utvara i predaka, putovanјем преко ноћног мора или omamom izazvanom bilo kojim sredstvom – u svakom slučaju, obnovu omogućava samo smrt stare личности. Sasvim je nebitno da li bolesnik prolazi „inkubacijsko“ spavanje, tokom kojeg dolazi u dodir s iscelitelјskim božanstvom u obliku zmiје (kao što je to bilo na Malti, mnogo pre lečenja u grčkim Asklepiјevim svetilištima), da li ga provlače kroz neki dolmen или neka drevna kamena vrata, или ga ponovnom рођењу приводе на neki други начини – увек се ради о оживљавању исте архетипске констелације.“ (Nojman 2015:348)

У нашем корпусу, уколико су планине именоване, то су онда: „Шар-планина“ (Лубурић Е355/845; Лубурић Архив Србије ФХХ, 226), „Пролом планина“ (Лубурић ХХ/233), „Романија“ („Pogibija vile zagorkinje“ Krauss, 373), „Чемерна“, „Вољујак“ („Sedam vila u Volujak gori“ Krauss, 376), „Тројана пуста“ („Женидба Реље од Пазара“ Зорић Е 42, 2), „Виор планина“ (Лубурић ХХ, 239), „Голија“ (Мутић Е 47/2/IX), потом „Голуб планина“ („Маркови сватови и вила Мандолина“ БП II, 23), „Троглава љута“ (Врчевић Е 62-3-31:7) или „Јастреб планина“ („Жалосна смрт делије Ђевојке“ Лубурић Архив Србије ФХХ, 10 *226). „Све нас, дакле, наводи да у овом контексту гору изједначимо са хтонским простором првог реда, еквивалентним свету мртвих.“ (Детелић 1992:65) Називи ових планина упућују на реалне географске појмове, али и на неприступачност, пустош, хладноћу или мрак, а јунак се таквим простором креће и изложен је бројним опасностима. Наравно, веома је значајан и детаљ из бугарске епике, којим се бавимо у одељку о тамници Арватке девојке, у којој се обрела јуначка тријада, и из које јунаци излазе вертикалним кретањем уз димњак („кумин“) на Васкрс након одређеног временског периода тамновања. Сам оцак („кумин“) управо и јесте веза два света, али и елемената: „Огништето е место кое води во земјата, мора да одржува врски и со „долниот“ свет, каде се населени душе на мртвите. Од друга страна, бидејќи од огништето излегува оган, тоа е и во врска со „горниот“ свет.“ (Петреска 2008:238) Огњиште игра важну улогу у свадбеном обреду, нарочито при прелазу из једног статуса у други: „[...] во оние сегменти на свадбата кои најавуваат премин од една ситуација во друга или пак со помош на огнот и предметите и местата кои се во директна врска со него, како што беше случајот со огништето се укинува поранешниот статус и се преминува во нов.“ (Ибид, 244) Имајући у виду да Арватка девојка жели брак са једним од заробљених јунака, овај детаљ баца другачије светло на мотив избављања јунака. Пролазећи кроз огњиште, у сакрално време (Васкрс), јунаци мењају свој онтолошки статус, суштински промењени излазе ван, симболички одбацујући венчање са заступницима хтонског света, чиме одбијају и сам тај свет. Отуда несудбена невеста мора бити кажњена за овакав чин. Горњи и доњи свет је могуће повезати змајевитом природом јунака, њеном змијском основом: „Уколико се нађе у простору који јој у основи не припада, змија поприма другачије атрибуте. Док се везује за земљу она гмиже, [...] у небеском простору, пак постаје „љута змија крилатица“ или „змија шестокрила“, као у кругу песама о сукобу јунака метаморфа – Бановић Секуле и турског цара [...].” (Делић 2019: 32–33) О митској супротстављености змије и птице унутар традицијске представе о дрвету света писао је Немања Радуловић: „Треба обратити пажњу на супротстављеност змије и птице. Ове две зооморфне метаморфозе налазе се на различитим крајевима космоса, или да употребимо шаманску слику – на различитим крајевима космичког дрвета, на врху и на дну.“ (Радуловић 2005: 41)

У четвртм случају, који је особен због обједињавања типова кретања, видимо да је овај јунак често у улози заточника, те да се овај вид кретања најчешће реализује у сижеу о женидби с препрекама, он прескаче коње и копља. У борби против хтонског непријатеља овај начин кретања је веома важан:

„Крилат јунак итро поскочио
једном скочи Арапу доскочи
Обали га танане кобиле.
(Зорић, 42, 25)

Једина змија која се на нашем терену креће на овакав начин је *поскок*. Можда је реч о случајној аналогiji, а можда је реч и о намерном изналагању териоморфних особина у оваквом начину кретања. У скоковима се крећу још неке животиње, али будући да је Реља змајевит јунак, било би очекивано да је по начину кретања налик овој врсти змије.

Простор који је обележен неком границом и који Реља прелази најчешће је пут од доњег ка горњем свету. Јунаци излазе из тамнице или воде/јендека (нижи простори) у више просторе,

а кретање по баријери води ка задобијању слободе/новог живота преко привремене смрти, или смрти јунака. Символично јунак савладава један „стуб“ који је, према Елијадеу, нека врста комуникационог канала између светова: „Tri kosmičke ravni – Zemlja, Nebo i donji predeli – dovedene su u vezu. Kao što smo upravo videli, opštenje se ponekad izražavalo pomoću slike jednog univerzalnog stuba, Axis mundi, koji istovremeno povezuje i podupire Nebo i Zemlju, i čija se osnova nalazi učvršćena u donjem svetu (u onome što se naziva „Pakao“).“ (Elijade 2004: 30) Јунак пролазећи кроз баријеру заправо бива промењен. О „дрвету света“ писао је Немања Радуловић као специфичној „визуелној формули“ у другачијим усменим облицима: „Иста слика јавља се у различитим жанровима. То говори о њеној стабилности, односно управо о формулативности. Уједно показује трансжанровски карактер формуле и како се премешта из спремишта традиције у многе облике.“ (Радуловић 2015: 59) Исти аутор наводи да је: „Овакво дрво, на чијем се врху налази птица, често циновска или орао а на дну њој супротстављена змија веома је слична митским представама светског дрвета, које је опет само једна од варијаната осе света (axis mundi).“ (Радуловић 2011: 536) Боравак у тамници, тј. у доњим и мрачним просторима може бити епска супституција за боравак у доњем свету, хтонском; јунак који успева да из доњих простора изнесе друге јунаке и обезбеди им слободу горњег простора, светлост, а самим тим и живот, сам представља ту светлост, и тај живот. Није случајно што је тај јунак особен по једном физичком обележју – крилима, и што је представљен истовремено и као змија и као птица, тј. као „змија крилатица“ или змај.

ТРИКСТЕРСКА ПРИРОДА ЈУНАКА

Поред ове улоге медијатора, Рељи би се могла приписати и трикстерска природа. Он је неко ко ће испољити митске особине које могу сведочити о његовој амбивалентној природи, али ће прибећи разним лукавствима и средствима обмане, те ће испољити и својеврсну дволичност у карактеру (лагање, маскирање – богато облачење, скривање, често у злато, издаја, предаја). Говорећи о особинама архаичних митских јунака, Мелетински, у том правцу, наглашава: „Mitski junaci često se služe prepredenošću i lukavstvom stoga što „pamet“ u prvobitnoj svesti nije odvojena od lukavstva i čarolija. Samo ukoliko u samoj mitskoj svesti nastaje shvatanje o različitosti lukavstva i pameti, prevare i plemenite iskrenosti, socijalne organizacije i haosa, utoliko se razvija figura mitske varalice kao dvojnika kulturnog junaka.“ (Meletinski 1983: 191) Мелетински даље говори о таквом јунаку као о оном који у себи обједињује парадоксе: „Takav dvostruki lik, kao kulturni junak (demijurg)-trikster, spaja u istom licu težnju za uređivanjem socijuma i kosmosa koji se uobličavaju i izraz njihove dezorganizacije i još nesređenog stanja.“ (Meletinski 1983:191) Овакви јунаци су самим тим амбивалентних карактеристика, у себи носе својеврсну митску дуалност коју испољавају у различитим епским ситуацијама.

Лукавство ком Реља често уме да прибегне је скривање свог идентитета, некад је то именовање и прикривање правога имена (Лубурић, Архив IX/592), што јесте карактеристично за многе епске јунаке јер „прерушавање и лажно представљање“ омогућавају „јунаку несметано кретање из једног табора у други.“ (Илић 2019:75)

У складу са својом диморфном природом Реља показује и да има одређена тајна знања, која су непозната обичним људима, што га приближава управо јунацима-трикстерима који почине неку врсту крађе од богова (Прометеј, ког Мелетински помиње, краде ватру). Тако, он зна да ће се, уколико убије змаја-противника, убрзо потом срушити целокупно Лазарево царство:

„Ja ću lako zmaja pogubiti,
Teke Relja ja pogubim zmaja,
Tvoje će se prevrnuti carstvo“
(Delorko 2, 5)

Познаје тајну зачећа и упућен је у знања о риби и њеном веома моћном крилу и рођењу Змије младожење (МН I/1, 33). Он неретко и зна да не треба да пева у гори, међутим, видимо, у засебном поглављу о забрани певања кроз гору, то често учини на Марков наговор. Он је јунак који успе да се досети и препозна сурову подвалу коју су припремили у тазбини и забрањује Марку да једе месо (иако је Марко већ био упозорен експлицитно у писму девојке Јефимије да не једе ручак и да пази на остале сватове) у „Женидби Јакшић Димитрија“ (СД, Матицки, 80). Такође, у невољи се досети да може побећи из тамнице кроз „кумин“ у бугарској епици и то користећи своја крила, што може имплицирати и промену облика: „Јунак који се креће по небеским просторима јесте онај који мења облик, чија се зооморфна форма (птица, огњени змај) појављује и на небеском своду.“ (Перић 2008: 194).

Сва ова знања и досетљивост се могу узети у обзир када видимо да се често његово понашање може описати као „хитро“. Мелетински управо Хермеса сврстава у скупину трикстерских јунака: „Osobitim olimpskim „triksterom“ može se smatrati glasnik bogova Hermes.“ (Meletinski 1983:195) Управо су брзина, лагање и крила важне одлике и овог божанства, који након што је ухваћен у лажи, постаје посредник: „ (...) Zeus mu je dao glasnička obeležja sa belim trakama i svima naredio da ih poštuju; podario mu je okruglasti šešir da ga štiti od kiše i zlatne krilate sandale, koje su ga nosile brzinom vetra.“ (Grevs 1995:34) Јунак Реља је гротескно представљен у улози гласника, наиме, он преноси вест о томе да се хвали Филип Маџарин, он прислушкује његово самохваљење и бежи уз аргумент да „док смо здраво, нема ни срамоте“ (Лубурић IX/61*662). Јунак се затим готово разболи од сусрета са Црним Арапином и бежи од мегдана са њим:

„Кад то зачу Реља лакрдију,
Плећи даде бијежати стаде!
Фатила га трољетна грозница,
За грозницом оте га жутица,
А жутица непреболна бољка!”
(Вукановић, 3)

Слично томе је и његово поступање и потом преомишљање када треба да заштити тридесет девојака у песми „Ништа без Обилића“ када заједно са дететом Страхинјом прво жели да побегне, али се на позиве предомисли:

„Зар ћеш Реља побјећ' са мегдана?”
Прекори се Реља од Пазара
Па завика Бановић Страхинју:
“А сад, брате, па што Бог нам даде!”
(Лубурић XX/241*69)

Најустаљенији прилог који стоји уз Рељу или његов начин кретања је „хитро“, иако је основно значење ове речи сведено на брзину, њен семантички потенцијал је далеко шири и присутнији је можда у другим словенским језицима. Према наводима Петра Скока придев „хитар“ је објашњен на следећи начин у оквиру одреднице „хитати“: „Od iste je osnove pridjev obrazovan sa ie. sufiksom -r (tip dobar): hitar, hitra sinonim: brz, lukav (upor. Hiter Pejo u makedonskim pripovetkama). Sveslav. i praslav. Upor. Steslav. Hytr, poljski chytry. Poimeničen na -c hitrec (14. v., hrv. – kajk.i prezime), na -ina hitrina (15.v.) = na -ija hitrija (16 – 18. v.) na -oća hitroća (18.v.)=na ost hitrost (...) Na iti hitriti, hitrim impf. Iz-, s- lukavo raditi.“ (Skok 1971:669) Такође присутан је у процесу когниције, те је коренски близак и глаголима разумевања: схватити, односно ухватити, те именици хват (која означава меру). (Skok 1971:669). У бугарском језику под одредницом „хитрец“ читамо следеће значење: „м. бистар човек, ђаво,

враг; препредењак, домишљан“ (Младенов 1967: 686), док је прилог „хитро“ објашњен на следећи начин: „*прил.* лукаво, паметно, разумно“. (Ибид, 686) Према томе, бити физички спретан, имати какву вештину, спадало је знање, што у примери које смо пронашли (укључујући и предања) могу посведочити. Занимљиво је да је управо хитрост забележена у најстаријим предањима о овом јунаку. Све ово упућује на претпоставку да представа о Рељи као змајевитом јунаку потиче из митских дубина колективног памћења, какве су забележене у древним митологијама. Хитрина покрета и необична вештина могле су остати траг једног трикстера у нашој епици, који је временом сведен на брзину или спретност епског јунака. Уколико прихватимо ову трикстерску природу Реље, те даље увидимо његову нестабилност у односима према другим јунацима (он често издаје, вара, маскира се, али често и помаже, тј. избавља), а потом његово учестало повлачење из борбе, схватамо да је реч о једном, у најмању руку самовољном јунаку, а можда чак и о јунаку који има или познаје нека тајна знања. Такође ће се показати да није достојан посебног дара – златног крила, који треба да одговара њему и његовом имену, у песми „Кад се Марко препануо“ (Лубурић ФХ/ 165), па ће испољити једну од својих негативних особина – непоузданост и предаће тај дар чим то буде тражемо од њега. Дакле, Реља је јунак који може помоћи, али на кога не можете увек да се ослоните. Једна од важних Рељиних особина у песмама је и способност лагања и маскирања. Бројни су примери:

„Добро лаже Реља Крилатица
Добро лаже, а куне се криво. ”
(„Женидба Реље од Пазара”
Зорић Е42/2)

Такође и:

„А ја њему овако проговорих
Добро лажем а кунем се криво
одовуд сам испод Коштенога,
од отоке и мора сињега
мио сестих Петра ценерала,
а на име Диклић капетана. ”
(„Женидба Реље Крилатице“ IX 592)

Тако и у запису из друге групе читамо о Рељиној издаји побратима: „Облачић Раде и Ђерђелез Алија“, (СНПр САНУ, II, 85), када је он у могућности да помогне, а то ипак не учини, чак под изговором да је тако праведније поступити:

„Побратими, црн вам образ био,
Помозите мене је Турчину,
Видите ли да сам погинуо!
А веле му оба побратима:
Ђе двојица била на једнога,
Ту не било мајци ни једнога!“
(СНПр САНУ, II, 85)

Маскирањем Реља као да покушава и да скрене пажњу са овог проблема порекла. Он је велелепно одевен и опремљен када одлази у просидбу сестре Леке капетана. Он заправо као да жели скренути пажњу са своје „мане” и да физичким изгледом засени како остале просце (своје пријатеље), тако и овај важни недостатак који му се стално приписује. Такође и у сватовима Цмиљанић Илије делује скривено иза барјака, међутим, врло брзо се „открива” његово порекло у разговору између Алила и његове сестре, Ајкуне, док посматрају „влашкије сватове”:

„А који је оно од сватова
На чилашу дебелога врата,
Алај га је барјак поклопио,
С обје стране до зелене траве
Те се не да у се погледати
Од крвава ока и погледа?“
(Врчевић Е 62, 4)

Скривање у наведеним стиховима би могло имати и заштитну функцију тј. он се не показује пред урокљивим погледима и на тај начин је безбедан, чува себе од злих погледа, не сакрива нужно идентитет. Поред способности лагања, ту је и често напуштање свадбене поворке, које је тумачено као кукавичлук, међутим, када се погледа из визуре јунака трикстерских особина, онда не чуди превртљивост или непредвидивост јунака. Реља је тако неко ко из чиста мира жели да напусти борбу, или бежи чак и у облаке:

„Кад гу виде Реља Крилатића
Он летнуја горе под небеса“
(Дена Е САНУ 10, 11)

Једна од најзанимљивијих епизода је када жели да преотме невесту у случају да се што догоди самом младожењи (СНП VI, 24) и тако се показује као нелојалан и прагматичан. Такође, у свадбеној поворци је неко ко провоцира, намерно започиње песму и шири крила приликом проласка свадбене поворке кроз гору (Врчевић Е 62-3-31:7) и на тај начин доводи све у опасност, иако је добио упозорење да прође у тишини, тј. „мучки“. Ту особину испољава и када ломи виноград Љутице Богдана у варијантама СНПШ, 39 и МН1/2, 45, упркос упозорењима, не либећи се самоволне и безобзирне деструкције туђег поседа. У једној хрватској песми ће изаћи из „коције“ у којој је био опремљен за сахрану и напасти оне који су га носили – непријатеље (МН I/2, 46). У бугарској епици читамо песму о томе како се „посилио“ Реља Крилатица и како не да „цару цареву“ и због тога долази Марко да интервенише јер се одједном Реља одметнуо и не жели да призна врховну власт која хиерархијом ипак постоји (СБНУ, XVI–XVII, 8).

Из наведених примера увиђамо да је јунак неко ко дозвољава себи да штити личне интересе, да се предомишља, процењује да ли вреди ући у сукоб, вара и лажно се представља. Њега на витешке врлине некада треба подсетити, те је зато необичан јунак и свакако неко ко би могао да буде окарактерисан као јунак који има непоузданост као карактерну особину и да је у том смислу близак митској варалицы.

ОДРАСТАЊЕ И ПРВО ЈУНАШТВО

На основу грађе само условно се може говорити и постојању овог сегмента епске биографије јунака. Наиме, пронађене су четири песме које на овај начин могу да се протумаче. Неке песме садрже у стиховима атрибуте „маљени“/„премаљени“, који стоје уз име овог јунака. Неке песме говоре о Рељи у триједи, а сиче о ком је реч је или спасавање јунака (али и задобијање коња крађом и прво јунаштво) или неуспела женидба, дакле веома распрострањени сичеји када је овај јунак у питању. У овај сегмент епске биографије би могла да се сврста и песма о боју са аждахом која га прождире, која би могла да се посматра кроз примарни мотив о иницијацији јунака. Песма „Реља јунак над јунаком“ („Relja junak nad junakom“), коју смо пронашли у листу *Зора Далматинска (Zora dalmatinska)* припада средњем слоју певања и бави се задобијањем статуса јунака, првобитно задобијањем коња, а потом спасавањем јунака из хладне воде; оно што је занимљиво је да песма инсистира на успостављању јуначке хијерахије,

те на потврђивању снаге онога ко до тада није имао тај статус, чак и према речима сопствене мајке. Три јуначке мајке пију вино (попут самих јунака), мајке Марка и Милоша, као већ потврђених јунака говоре о њиховом јунаштву и хвале се, док Рељина мајка каже следеће:

„Veli majka Relje maljenoga:
Nit se hvalim niti se imam s kime.“

Мајка експлицитно истиче да се он тек треба доказати, а сам атрибут „маљени” и „премаљени” да је још дете, да је незрео. Након ове мајчине реченице, Реља одмах предлаже један подухват којим би желео да докаже јунаштво и да дође до коња:

„Još govori Relja premaljeni:
Kad nedelju u de...lu dođem
Ići ćemo turske konje krasti
Preko Gline hladane vodice.
Znati ćemo koji junak bude.“

Zora Dalmatinska, godina druga, br.24; Zadar, 1845

Сам чин крађе је прихватљив у свету ком припадају јунаци и очито да јесте вид стицања репутације и славе за којом жуди млади јунак: „Статус ратника на коњу од мегдана припада у епици ономе ко је достојан да јаше и да стекне коња – куповином, наследством, крађом: ниједан се од ових начина не сматра недостојним ако су коњ и јунак доброг порекла и имена.“ (Детелић 2008: 153) Међутим, јунаци западну невоље, те се стицање коња претвара и у борбу за задобијање хијерархије унутар тријаде.

„Ali tone Kraljeviću Marko
I uz njega Miloš Kobiliću
Ali neće Relja premaljeni
Još se junak natrag povratio.“

У песми се већ чињеницом да није потонуо назива јунаком, и већ у овом сегменту песме добија то жељено звање. Занимљиво је и то да је „премален” и „мален” у овом случају му олакшава и пружа могућност да се докаже у таквим околностима у којима ће његове физичке карактеристике бити предност.

„Te uvati Kraljevića Marka
I meće ga na leđa junačka
Još uvati Miloša Kobilića
Te ga meće pod desnicu ruku.“

Након тога следи разговор о тежини јунака које узноси, а за које га питају Турци, непријатељи у песми. Жељена хијерахија је на визуелни начин успостављена, на леђима је Марко и тежак је као „перо под клобуком“, а Милош је под десном мишком и тежак је као „сабља за појасом“. Дакле, јунаци које узноси су лаки, јер их описује као делове себе. Марко је поистовећен са перјем, тј. крилима (важним сегментом Рељине личности), а Милош са сабљом, тј. оружјем (од ког се не раздваја). Марко је изнад и лакши је, Реља је посредник/спасилац, Милош је испод и тежи је:

„Boga vama Turci janjičari
Težak mi je na leđijeh Marko

Kao moje pero za klobukom
A Miloš pod desnicom rukom
Kao moja sablja pri pojasu
Prenese ih preko Gline vode“

Након овог подвига, Реља од самог Марка Краљевића добија жељено признање, али овог пута није речено да је само јунак, већ и „јунак над јунаком“:

„Još govori Kraljeviću Marko
Boga tebi Miloš Kobilicu
Sad je Relja junak nad junakom.“
(Zora Dalmatinska 1845)

У часопису *Браство* (1892, књ. 15, III) такође из Славоније читамо запис са истоветним мотивом крађе коња, подвигом јунака услед спасавања побратима из воде, али и смрћу јунака на крају:

„Није мајка родила јунака
Што је мајка Рељу маленога:
Кад смо пошли турске коње красти
Украли смо коње и серсане
Само Реља серсан оставио
Поврати се узе серсан златни.“
Браство (1892, књ. 15, III)

Марко заправо теши Рељину мајку и приповеда о догађају из прошлости јер она једина ћути, међутим разлог њене ћутње у овом запису је смрт сина. Након крађе коња, непријатељи су их опазили јер се Реља вратио, он ће се још једном вратити када одлучи да помогне Марку и Милошу и још ће се једном окренути на позив, што ће се испоставити као кобна грешка:

„Он се трже траге унатраге,
Узе Марка под десно пазуво,
А Милоша по пазуво л'јево,
Под њима је воду прескочио
Ал виче турско момче младо
Обазри се, незнани делија, (...)
У зло га је мјесто потревио“
Браство (1892, књ. 15, III)

Песма из збирке непознатог сакупљача (Архив САНУ Е351/V-16, V) упућује на Рељу као „омаленог јунака“ великих зуба. Ова гротескна диспропорција збуњује када је реч о његовим годинама и физичкој зрелости, али детаљ из предања БиХ које је забележио Палавестра говори управо о змајској природи деце са великим зубима, те тако објашњава предање „Зубато дијете у бешици – Јанковић Стојан“: „По народном вјеровању сматрало се да је змај, односно јунак којем се приписују особине змаја, јачи што је млађи, чак се сматрало да је најјаче новорођенче – змај које још није задојено.“ (Палавестра 2003: 409). Малени Реља великих зуба одлази у прошњу заједно са Милошем и Марком и бива одбијен због свог физичког изгледа („омалени“), али упитно је да ли је због година одбијен. Алка забаљалка, попут сестре Леке капетана, сваком јунаку проналази неки недостатак, а Рељин овог пута нема везе са пореклом, колико са физичким изгледом, који, према народном веровању, може сведочити змајско порекло:

„Долазио Реља омалени,
Реља мали, а велики зуба.”

Просци који су такође одбијени су Марко Краљевић („понагрбав“), Милош Обилић („љута пијаница“), али будући да је ова песма претрпела извесна проширења, и Секула дијете („јунак коњу краденица“), који на крају кажњава Алку сакаћењем и нагрђивањем. Занимљиво је да је Секула у овој песми експлицитно назван „дијете“, а да се она подсмева његовом јунаштву. Оно што она очекује од њега јесте крађа коња, а то је управо мотив који смо и у претходној песми срели о могућем првом јунаштву Рељином. Поред тога, велики зуби могу говорити о одређеном узрасту, самим тим и о спремности за одређене задатке. У биолошком процесу развоја детета то не би требало да су млечни зуби, то би могли бити тек изникли стални зуби који упућују на иницијастичке процесе којима је јунак подвргнут: „Кад се други зуби појаве почиње систематско подучавање. [...] Оно (дете – С.Ђ.П.) бива истргнуто из женске и дечје заједнице, али ће у заједницу адолесцената ући тек кроз церемоније иницијације, а у зрело доба тек обредима венчања.“ (Ван Генеп 2005: 72–73) Можемо услед тога разумети да је он јунак који се тек уводи у заједницу, те да су његови побратими они који га подучавају, а величина зуба може заправо подразумевати тренутак када се млади мушкарци уводе у заједницу одраслих.

Следећа песма коју бисмо поменули у овом контексту тематизује сукоб са аждахом која Рељу гута у гори: „Реља Бошњанин и аждаха” (Петрановић Е64/11, испод Јаорине), у којој препознајемо иницијацијски модел, иако он није експлицитно назван младим јунаком. Наиме, Реља има пророчки сан о притиснутим ногама, који тумачи Љутица Богдан. Потом заспи у гори и аждаха га гута до колена. Он успева да је савлада уз помоћ вила. Сам чин гутања од стране немани је близак старим иницијацијским ритуалима.⁶⁵ Реља је тај који на крају убија аждаху, која се претворила у змију и на крају бива дарован од стране вила–посестрима цвећем уз забрану говорења о пореклу цвећа. Виле су га „произвеле” у јунака и даривале. Сличан модел уочавамо и о Секули и Змај Огњеном Вуку, који се сукобљавају са аждахом на овај начин (упор. Лукић 2016: 147 и Перих 2008: 229).

Потом, затичемо атрибуте „мали” и „млад”, који стоје уз његово име у песми: „Марко Краљевић и Филип Драгиловић” (СНПр САНУ II бр. 56) у којој су сва тројица (Марко, Милош и Реља) названи младим јунацима, али се само Рељи додаје и да је „мали“:

„И још ми се вади сабља бритка
На три младе српске војводе -
На Милоша и Рељу малог
И на никог у Прилипу Марка!”

Атрибут „омалени” посведочен је у још једној песми из Вукових рукописа: „Женидба Станимира бана” (СНПр САНУ II бр. 84) у којој се јунак нашао у каталогу сватова:

⁶⁵ Владимир Пропп даје образложење појма иницијације и везе иницијације и „гутања“: „То је један од института својствених родовском уређењу. Тај се обред извршавао на почетку spolне zrelosti. Tim се обредом mladić uvodio u родовску заједницу, постао би равноправни njezin члан и стикао право да stupиu брак. То је социјална функција tog обреда. [...] Pretpostavljало се да dječак за vrijeme обреда умире и затим uskrsне као нови чovјек. То је такозвана привремена смрт. Radње којима се prizивало смрт и uskrsнуће prikazivале су gutanje, proždiranje dječака на начин чудовишних životinja. Nakon што га је tobože progutала takва životinja, dječак се proborавивši неко vrijeme у želucu чудовишта враћао, tj. bio ispljunut или izrigан.“ (Prop 1990: 90–91)

„Пету шаље Рељи омалену
Да му буде за свата чауше;”

Као што се примећује из наведених примера, углавном је реч о песмама из друге групе и на западном ареалу, записи из часописа *Браство*, из збирке НН сакупљача и Петрановићев запис припадају трећој групи. Запис из часописа (*Zora Dalmatinska*) који тематизује његово јунаштво у виду задобијања коња, а потом избављивања других јунака из воде профилисаће се и у оквиру других структура (нпр. као догађај о ком сведочи Марко пре поласка у поход на Филипове дворе: Бован, 24 – Дена Дебељковић I, 30). Елементе који би упућивали на изразиту младост јунакову или његово прво јунаштво нисмо пронашли на источном ареалу.

ЉУБА

Љубе Реље Крилатице су најчешће или натприродног порекла, или се одликују високим пореклом, те је женидба у сваком случају праћена бројним неприликама по самог јунака. Међутим, ове љубе због Реље Крилатице промене свој идентитете, некада промене имена, своју природу, а некада веру. Реља се у песмама жени Косовком девојком (Дена, Етн.зб.САНУ, 10, бр.28) јер је био најиздашнији када је даривао (одмах је дао бурму позлаћену, док је Марко дао јабуку, а Милош дуњу), те је кадија рекао да ће њему припасти:

„Куј је даја бурму позлаћену
Њему пада Косовка девојка
Реља узе Косовку девојку
Кума учини Марка Краљевића
А Милоша на свате старојка
Свадбу чини на недељу дана.“

Јунак Реља се жени и својим првобитним противницама које спадају у натприродна или хтонска бића: Костурком девојком, која постаје Јела Хрељичина (Delorko, br.29/ МН, II, 46) или вилом, које добијају своја имена након удаје (Matica Dalmatinska, 57; Лубурић, Архив, IX, 714; вила Палексија Лубурић X, 168; затим Анђелија, Петрановић, II, 23, Петрановић, II, 26; или вила Ружица, Зорић, Е42, бр2). Поред оваквих љуба, постоје и оне које су људског порекла, нпр. кћер Коруна бана, без имена, коју Реља добија након низа препрека (Лубурић, Архив, Ф IX, 592); Златија, која се одмах заљубљује у њега, чим га угледа у Стамболу, али њихове планове ће покушати да осујети њен отац, те ће Реља након низа препрека, успети да је придобије, иако је она султанова ћерка (Лубурић, Архив, Ф IX, 662). Марија невеста је Рељина љуба коју жели Филип Маџарин да узме након што га погуби:

„А третиа Релю Шестокриля
да му земе Мария невеста”
(СБНУ XLIII, 14)

Једна од свакако неразјашњених улога је и мома Ангелина, она је јунакиња која у песми „Рело Шестокрило и мома Ангелина” (Драганов, 29). То што она одлази у подвиг ослобађања Реље, маскирана у мушкарца, након што јој је написао писмо из тамнице. Ова љуба највише личи на „делију - девојку”, мотив за који Меденица каже да је „о ћерци, односно сестри или жени која иде у војску преобучена као делија и замењује оца, брата или мужа.” (Меденица 1938: 260) Занимљива је тврдња самог Драганова у забелешци на крају песме да је у питању љуба војводе Момчила. Свакако песма има своја неразјашњена места, наиме након опремања и маскирања (облачења мушке одеће и одсецање косе), Ангелина узјаше коња и песма се ту прекида. Како нисмо пронашли неку сличну варијанту, можемо само претпостављати да ли је

реч о супружничком или љубавничком односу. Још једна љуба која га избавља из тамнице када је тамничар одсутан је љуба Еленка. Наиме, њих двоје су позвани код кума и преварени, Реља је утамничен, а Еленка је претворена у љубавницу. Она откључа тамницу и из ње изађе оседели јунак у песми: „Рила Шарколия и Рила Шестокрила“ (СБНУ XVI – XVII, 2). За разлику од већине варијаната о јунаку у тамници, који из ње излази неизмењен, овде протекло време оставља последице по јунака.

ПОРОДИЧНИ ОДНОСИ

Ујак/учитељ – сестрић/ученик

Јунак Реља Крилатица је у анализираном корпусу заступљен у улози ујака или учитеља младом јунаку, који је племићког порекла и има титулу „бана“ или има презиме „Бановић“: ујак је истранском бану од дванаест година („Тридесет сужања“, Мирковић 53а/6); затим је Реља учитељ Бановић Страхињи (Зорић „Милош Обилић“; Е42/25; „Обилић избавља Рељу и Страхињу Бановића“, Лубурић ФХХ/240*68; „Ништа без Обилића“, Лубурић ФХХ/ 241*69) и у свим наведеним варијантама ујак/учитељ треба да помогне сестрићу – ученику, међутим, обојица западају невоље, тачније бивају заробљени. Предисторија оваквог односа лежи у податку да је мајка „оправила“ ученика/сестрића код Реље ради витешке обуке:

„Што га’ј стара оправила мајка, (...)
Да га учи слави и мегдану.”
(Лубурић ФХХ/240*68)

Реља заслужује прекорне речи Марка Краљевића јер није успео да одбрани ученика и себе, а убрзо ће и сам Марко допасти ропства:

„Црн ти образ Реља од Пазара,
Срамота ти крила и окриље,
А ја тебе не бих ни жалио,
А ја жалим дијете Страхињу,
Што ти га је стара дала мајка,
Да га учиш слави и мегдану.
У з’о час га Реља научио”
(Лубурић ФХХ/ 241*69)

Ова врста критике коју упућује Марко Рељи као лошем учитељу подсећа на један већ познати пар – на Јанка и Секулу. „Он (Јанко – С.Ђ.П.) у великом броју песама фигурира као водич кроз иницијацију с тим што је историјска реалност – Секулина погибија на Косову – померила акценат с јуначке и свадбене иницијације на причу о превођењу у свет мртвих (смрт као последњи обред прелаза у животу јунака).” (Делић 2009: 33) Славица Лукић примећује такође колико је важна улога ујака и колика је његова одговорност према ученику у том кризном и прелазном стадијуму: „Песме које тематизују Секулину смрт на западном простору певања Секулу приказују као младог, неожењеног иницијанта који у лиминалној фази женидбеног обреда не успева, ни уз ујаково вођење, да успешно савлада процес јуначке иницијације, што је предуслов да се укључи у наредни ритуал прелаза – женидбу.” (Лукић 2016а: 425 - 426) Ујак – учитељ Реља је са својим дванаестогодишњим сестрићем заједно у тамници:

„(...) са својим ујаком Рељом Крилатовићем,
Не би ли га ујак боју научио
Ал ето ти туге и невоље
Запали су проклете тавнице.“

(Мирковић 53а/6)

У варијанти коју је Зорић забележио нагоркиња вила дозивајући Милоша Обилића у помоћ каже:

„Ја не жалим Реље Крилатога,
Већ сокола Бановић Страиње
Младо момче од дванаест лета
Њега стара опремила мајка
Војводи Рељи Крилатоме
Да га учи боју и мегдану,
Бојним копљем, сабљом окованом,
И онијем шестопером златним”
(Зорић Е42/25)

Јунак Реља Крилатица је учитељ младом јунаку, овај однос у традицији је веома важан и у епици реализован као однос сестрића и ујака (најчешће већ наведеној релацији: Секула и Јанко). У нашем корпусу су очито назив титуле и патроним одиграли улогу да се као ученици појављују Бановић Страхиња и дијете Страхиња. Такав процес је уочила Славица Лукић: „Алтернирање Бановић Секуле и Бановић Страхиње на позицији главног јунака своје корене има у именовану јунака – Бановић.” (Лукић 2016:98) Код нас и у примеру код Мирковића – „инострански бан” примећујемо ово алтернирање. Функција ујака у нашој традицији је веома важна, према истраживачима који су се бавили овом темом, по среди је тзв. „авункулат“, који представља, остатке матријархата и припадања роду мајке (Влаховић 1956: 205, Борели 1958: 71). Ујак је тако неко ко се у одређеним околностима стара о деци своје сестре (уколико је жена постала удовица и сл.) и неко ко ће помоћи сестрићу у процесу иницијације „функција ујака као саветодавца, помагача и васпитача истиче се и у неким нашим народним песмама.” (Борели 1958:76). Приметно је и да иницијант има дванаест година/лета, што је узраст који одговара представама о доби која је погодна за почетак витешке обуке. Дванаест година, од којих свака има дванаест месеци (број који представља „маркирање годишњег циклуса“ (Самарџија 2020: 102)) представља једну заокружену митску целину у стасавању и идеални тренутак за стицање животних вештина. Према Влаховићу „ујак је био обавезан да се стара о сестрићу, али је и сестрић, [...], морао да заштити ујака када му његова помоћ затреба.“ (Влаховић 1956:205) Из свега се закључује да је овакав однос био веома чврст и да су постојала одређена очекивања у виду специфичних дужности и понашања, што ће бити и коментарисано у песмама од стране појединих јунака. Рељу нисмо у нашем корпусу пронашли у позицији онога који треба бити вођен (обучаван) од стране старијег јунака, али јесмо приметили да је у неким примерима називан атрибутима „мали” и „омалени”, али је и врло често називан је „копилетом“ (истина најчешће у контексту увреде о законитости порекла). Такође, у једном примеру наводи своје лажно порекло, и као свог ујака именује Петра генерала (Лубурић: „Женидба Реље Крилатице” Архив IX/592), што би могло да упућује на старијег заштитника и што би учврстило његову позицију у датој ситуацији.

Јунака затичемо у улози учитеља, који уместо да ученика научи вештинама ратовања, упада у невољу заједно са њим. Однос између учитеља и ученика је близак у одређеним аспектима односу ујака и сестрића, али изостаје крвно сродство као фактор који учвршћује везу између старијег и млађег јунака. Принцип одговорности за млађег јунака ипак постоји и огледа се у очекивању средине и прекору који старији јунак добија.

Браћа: змајеви синови

Када Змај од Јастреба говори Милици о томе кога се боји, поред Реље, свог сина са љубовцом дужда млетачког, истиче и да је његов син Милош Обилић, ког је зачео са Унгарком девојком и коме је део снаге оставио. На тај начин су Реља и Милош браћа у запису из Хрватске:

„Ljubio sam Ungarsku djevojku,
Ljubio je za godinu dana,
i u njoj sam čedo napravio,
po imenu Obilić Miloša.”
(Delorko 2, 5)

У варијанти са Косова и Метохије читамо како је Змај Никодин поред Рељине мајке, љубио и Милошеву мајку и Вукову мајку, што их чини змајским синовима и браћом, али се једино боји деспота Вука у овој варијанти (Бован, 5/Вукановић 1). У Лубурићевом запису „Царица Милица и Змај од Јастреба” из Дробњака (Лубурић XX, 45) читамо да од змаја потиче дванаест војвода: Марко Краљевић, Милош Обилић, Милан Топлица, Косовац Иван, Срђа Злопоглеђа, Стеван Мусић, Љутица Богдан, војвода Крајимир, Бановић Страхиња, Реља Крилати, Орловић Павле, Змај од Огња Вук, а од последњег се у овој варијанти змај и највише боји. Змај од Јастреба за сваког од ових војвода, у каталожском набрајању, истиче чиме их је даровао, па тако поред неизоставног јунаштва (Марко Краљевић) и славе (Милош Обилић), долази и лепота (за Топлицу Милана), висина (за Косовца Ивана), јунак за мегдан (Стеван Мусић), љутина „не има љућега јунака” (Љутица Богдан), застрашујући поглед „да га фата трољетна грозница” (Срђа Злопоглеђа), али и крила и окриље (која је даровао Вуку), поређење са соколом (за Рељу Крилатог) или орлом (за Орловића Павла) или змајем огњеним (за Бановић Страхињу). Код Петрановића из БиХ читамо да су Змај Огњени Вук, Реља Бошњанин и Милош синови истог оца – змаја (БП III, 24), али и Бановић Секула, Бановић Страхиња, Љутица Богдан и Краљевић Марко. На тај начин је објашњена њихова снага, они је наслеђују од оца, натрпиродног бића, и на тај начин чине дела вредна дивљења, а која су недостижна обичним људима. Овако вишечлана породица је у нашој епизи примећена још код Југовића: „Тиме се сасвим посредно, остварује симболика броја (родитељи + девет синова + кћи).“ (Самарџија 2020: 98). Овај број војвода свакако је занимљив јер, поред тога што има обредно-митолошку подлогу, асоцира и на дванаест војвода – „дванаест завереника“, који успевају да се пробију до Мурата и да један од њих зада смртоносни ударац султану, према писму које је Салутати упутио краљу Твртку (Михаљчић 2001:15).

У бугарским песмама има деветорицу неименоване браће. Видимо да се браћа помињу у сасвим различитим контекстима. Све што сазнајемо о њима је да су ожењени лепим девојкама, које су Рељине драге снахе и које су лепе попут голубица, те је то разлог због ког он не жели да се ожени Арапкињом, која, у складу са номенклатуром, поседује хтонске одлике, и према томе Реља поручује Марку да не очекује да ће пристати на такав брак:

„А Рељо се на Марко молеше:
- Я си имам девет мили братя,
и си имам девет мили снахи,
хубавици като гълъбици”
(СБНУ LIII, 93)

Такође проналазимо исти број браће у песми о Рељином убиству од стране Марка Краљевића. Његова браћа питају мајку где им је брат, а она им одговара и открива да је Марко одговоран за то што они сада немају више свог брата:

„Имади сте по – старо братенце,
Името Рељо Крилатица,
Бог да бие Марко кралевиќи”
(СБНУ XVI / XVII, 6)

Деца

У понуђеном корпусу смо пронашли само једну песму у којој се експлицитно говори о детету Реље Крилатице, реч је о Лубурићевом запису из Новог Пазара, у коме препознајемо мотив женидбе човека вилом. Наиме, јунак Реља од Пазара у браку са вилом Палексијом, која га је пре тога у гори ослепила, а потом зацелила, добија на крају ове песме необичан пород:

„Вила му је чедо породила,
Десна рука од злата се роди,
Десни образ ка’ злато бијаше.“
(Лубурић Архив Србије ФХ, 168)

Овакав пород препознајемо у песмама које тематизују чудесно зачеће („риса риба”) и такво чедо је оно које жељено и због ког се посеже за чудноватим леком против неплодности (крило рибе шестокриле), о чему ће бити речи у засебном поглављу.

Посестрима и побратими – духовно сродство

Духовна сродства се задобијају узајамним поверењем и доказаном лојалношћу. Рељине посестрима су виле, оне му некад помажу у изазовним ситуацијама, често га дарују поклонима који су несвакидашњи:

„Те си, вило моја посестримо?
Када смо млади побратили,
Од тада смо вјеру zaloжили:
Ако брату до невоље дође,
Да се сека у невољи нађе,
Ако сека до невоље дође,
Да се братац у невољи нађе,
Ево Рељи до невоље дође, (...)
Док повика вила из облака:
А не бој се, мио побратиме!
Неће тебе сека упуштати.“
(Петрановић Е64/11)

Такође, ова љубав и верност се потврђују и исказују даривањем у песми и од стране других вила, које су након мегдана са аждахом наклоњене Рељи Крилатици:

„Побратима свога дароваше,
Свака носи по киту цвијећа (...)
Кити брата и јуначко лице,
Нек се знаде да секу имаде,
Посестриму, ка и секу милу (...).“
(Петрановић Е64/11)

Побратими Реље Крилатице су најчешће Марко Краљевић и Милош Обилић. Њих тројица су знаменити јунаци који подржавају једни друге, штите и нађу се једни другима у невољи. Ипак има и песама у којима су само Марко и Реља приказани као побратими који се подржавају, тако на позив Марков Реља долази у сватове не би ли препрошена девојка ипак припала Марку у песми „Прва женидба Краљевића Марка“:

„Ти напиши књигу шаровиту,
Побратиму Рељи Бошњанину,
Да је брже до Прилипа града,
Ако вама добра срећа буде,
Ви морете цуру избавити,
На срамоту Златарићу Павлу.“
(Петрановић Е64/23)

Реља исказује верност побратиму тако што се сукобљава са противничким сватовима, али и Марко добија прилику да докаже побратимску оданост и љубав у тренутку када је Рељи Бошњанину живот угрожен:

„Шћаше Павле Рељу погубити,
Ал' не даде Краљевићу Марко (...)
(Петрановић Е64/23)

Након Рељине погибије (до које је дошло јер се Реља вратио да помогне побратимима), мртвог Рељу мајци доносе побратими, теше је и сахрањују га сви заједно:

„А ћеше је оба побратима
И својега побра дохватише
Па их ето код бијеле цркве
Побратима сахранише свога.“
(Лубурић Архив Србије XX/20)

Ова наклоност наставља се даље јер побратими обећавају да ће Рељину мајку чувати као своју:

„Зададоше јој Бога вјеру тврду,
Држаће је ка и своју мајку.“
(Лубурић Архив Србије XX/20)

Такође и у запису из часописа *Братство* (1892, књ. 15, III) теше Рељину мајку, одају признање његовој храбрости и јунаштву, уређују његов гроб у складу са љубављу коју имају према њему, градећи бунар, клупе, садећи руже и воће, како би се свако могао ојачати на месту Рељиног починка.

Однос између побратима је свакако значајан и оквиру јуначке тријаде. Они су упућени једни на друге и заједно делају. У народној традицији симболика броја три је само пренета из једне дубље прошлости, из једног стадијума људске историје и развоја људског рода који је уочавао одређене правилности, тумачио их и потом преносио на оно што ствара, на делање и уопште на животно устројство. „Tri je svuda temeljni broj. On je izraz intelektualnog i duhovnog reda, božanskog, i u kosmosu i u čoveku.“ (Rečnik simbola 2013:982) Поред израза савршености, број три је играо важну улогу у акцијама које су захтевале обезбеђивање одређене сигурности и предвидивости: „Jedna stara magijsko-religiozna ceremonija sastoji se u tome da se žreba bacanjem tri trstike (ili tri strelice).“ (Rečnik simbola 2013:983) Сама поновљивост радњи у овом броју запажа се и у жанровима усмене књижевности: „Tri dobra dela izvršena jedno za drugim, o

kojima se govori u mnogim bajkama, osiguravaju uspeh poduhvata i istovremeno predstavljaju nerazdvojnu celinu.“ (Rečnik simbola 2013:984). Управо кроз јединство три чиниоца увиђамо значај овог броја који је у многим аспектима живота (од религиозног, уметничког, па све до практичне примене) играо важну улогу.

Тројица јунака, Марко – Милош – Реља, су често окупљени око истог циља. „Народ је хтео да зближи и пријатељском везом веже *три највећа српска јунака*.” (Стојковић 1922: 352). „Тријада Марко – Милош – Реља морала се усталити доста рано.“ (Лома 1997:174) Наиме, већ у Ерлангенском рукопису срећемо ову групу јунака у 188. песни. Према запажањима Драгољуба Перића: „И три епска побратима (нпр. Марко, Милош и Реља Крилатица) за себе говоре да су „браћа вјерна од постања”, а притом су сва тројица нежењени (СНП II: бр. 40). Детаљ је можда рефлекс индоевропске друштвене матрице, који је српска патријархална култура XVIII и XIX века петрифицирала, и, на тај начин, спасила заборава.” (Перић 2013: 27) Уз Марка су Реља и Милош када Вукашин жели да га нападне због сведочења о законитом наслеђу цара Уроша у ПЦХ СМ, бр. 156. Ова тријада је чувена, она је често прижељкивана од стране хвалисавца, па тако поред Сибињанина Јанка, а потом Филипа Маџарина, имамо и Мисирлију Цана (ЦГ, бр.1 „Диван чини Отмановић царе”), који се пред султаном хвали како ће тријаду заробити, међутим песма даље тематизује сукоб између њега и Марка:

„Ето кажу три србске войводе:
Прво кажу Кралџвићу Марка,
А другога Обилићу Милоша,
А трећега Релю Босанскога.
Свој троици бы свезао руке
Да ме небы мое заболџле; ”
ЦГ, 1

Међутим, није то једина тријада у којој се обрео Реља Крилатица. Њега како Сувајцић запажа има у Богишићевом зборнику у запису „Пјесма цара Сулеимана”, бр. 101 (такође из 18. века) у тријади: Хреља Бошњанин – Кобиловић Милош – Секуо: „„Три добра јунака“ у овој песни су „Хреља Бошњанин“, „Кобиловић Милош“ и „Секуо“ у улози главног носиоца радње. Радња је локализована на води Ситници, што посредно упућује на Косово као место одигравања боја. Непријатељски цар је султан Сулејман.“ (Сувајцић 2004:40); Такође, постоји и структура која је примећена „у варијанти *Бановац Секуле* (...). Три добра јунака у овој песни су: „војвода Јанко“, „Реља Бошњанин“ и „Бановац Секуле“. Уводни мотив је такође захватање воде са Ситнице.“ (Ибид, 43)

Према систематизацији Данијеле Петковић Реља Крилатица је заступљен у тријади која „је карактеристична највише за сватовске каталоге (Е, 188; СНП 87; СНП VI, 34; СНП VI, 36; СНП VI, 42; СНП Пр, 81; ПЦХ, 72). Три јунака заједно просе сестру Леке капетана (СНП II, 40), залазе у Љутичин виноград (СНП II, 39) или са другим Ђурђевим војводама јуришају на Јанкове „Маџаре“ (ПЦХ, 74).“ (Петковић 2014а:192) Такође увиђа да „Милош и Реља су само имена у каталогу, надовезана на Марково, а каткад су и негативно окарактерисани. Нпр. беже пред троглавим Арапином који напада сватове Ива Црнојевића (Е,188; СНП VI, 36) или предају оружје цину Латинину (СНП II, 87).“ (Ибид, 192)

У новијем слоју епског певања постоје сличне тенденције, тријада у песмама често омогућава градацију, те на тај начин и поређење јунака. Често свако од припадника тријаде Марко – Милош – Реља до одређене мере може подићи неки предмет (нпр. пауново перо пре сусрета са Арватком), или Реља приликом изношења јунака из тамне воде или пак из тамнице одмерава тежину јунака. Реља се повлачи из борбе, те на тај начин и отвара могућност за доминацију Марка Краљевића јер када се јунак попут Реље тако уплаши и одустане, онда се види колико је ситуација сложена за самог Марка (Дена Е САНУ 10, 11). Нарочито што његов

пример уме да следи и сам Милош. Такође се већ примећена „нехомогеност“ (Петковић 2014а) у тријади види и у песми „Краљевић Марко надмудрио Турке“ (Божовић Е САНУ 197/10), када се тек ослобођени Марко хвата Милошеве сабље и кажњава Турке јер су га на превару заробили. У песми се Марко готово сам ослобађа, тачније, пише писмо и позива побратиме Рељу и Милоша, а када они дођу и ослободе му руке, он преузима поново акцију. Слично је и у песми „Марко и Реља“ (Лубурић, Е САНУ 355/767) када се Реља и Милош повлаче када угледају троглавог Црног Арапина и његових петсто Арапа. Марко и Реља приповдају своја јунаштва у овој песми, у првом делу песме Реља говори о томе како је Марка и Милоша спасио из јендека, у другом делу Марко прича о сукобу са Арапином. У песми је на тај начин направљена равнотежа између њих, тачније истакнуте су њихове дистинктивне карактеристике и другачије способности. Песма се одвија у духу њиховог надметања и доказивања јунаштва уз сећање на походе и победе, те је на тај начин певач дозволио да још неко изађе из Маркове сенке. Најпре Реља испитује Марка и Милоша да ли се може поуздати у њих да ће прескочити јендек и за јендеком седам паремаклаука, када не успеју у томе, он их спасава. Потом Марко такође пита и Рељу и Милоша да ли се у њих може поуздати да ће растерати петсто Арапа и да ће погубити Црног Арапина. Ипак, након сукоба са Арапином и Милош и Реља љубе Марка у руку у знак поштовања њега као највећег јунака међу њима:

„Кад виђеше оба побратима
Марку јесу руку пољубили
И Шарца му у чело пољубили
И признаше да је бољи Марко”

Три војводе користе прву прилику да докажу „Кој’је јунак бољи за мегдана”, па тако када стигне писмо заробљеног бана Мијајла, одмах се прихватају подвига, удружено делају, али Марко се истиче јер зна турски језик и тако улазе у град у земљи Арапској, који похарају, запале и врате се са ослобођеним Мијајлом и његових дванаест војвода (Лубурић IX 43 *163). Затим путујући кроз планину, Милош одбија да прихвати Марков предлог и да запева, али то зато чини Реља, који бива кажњен због тога („Вила рађава (убија) Рељу“ (Лубурић XX/233)). У песми „Краљевић Марко и Косовац Алија” (Мутић Е 47/1,3 IV) три јунака на почетку пију вино и говоре о томе колико су велики јунаци, али помињу Косовац Алију као изазов. Прво одлази Милош да донесе главу Алијину, па потом Реља и на крају Марко који успева да савлада Алију и да донесе његову главу побратимима за које је пре тога рекао да су „страшивице”. Слично томе је и у песми „Јунаштво до три побратима” (Вукановић, 3), у којој тријада поново пије вино: „Међу Ибра и воде Ситнице/Код онојзи мале Гмитровице”. Марко опомиње Рељу, који се хвали како нема јунака њему равног, и изазива га да оде на Косово и да донесе главу црног Арапина који „дави љуту сиротињу”.

„Ако можеш њега погубити
Ти ћеш бити јунак над јунаком. ”

Реља међутим убрзо схвата како изгледа црни Арапин и уплаши се његовог изгледа и његових претњи, те одустаје од овог похода. Код Вучитрна среће Милоша који понавља Рељин поход, али безуспешно јер и њега, као и Рељу, ухвати грозница и жутица. На крају Марко одлази и њега црни Арапин позива да пију вина (Реља и Милош су сасвим другачије прошли). Потом следи њихов сукоб и Маркова победа. Надметање између јунака у тријади се може пронаћи и у томе што заједно одлазе да испросе девојку или што је сва тројица дарују и онда је један од њих добија (нпр. Дена Е САНУ 10, 28). Марко има велики утицај на јунаке, тако се Реља некада предомисли зато што осећа стид: „А кад Рељу изједе срамота,/Он запјева танко гласовито.” (БПШ,23) Некада се због сажалења враћа да узме јунаке, Марка и Милоша и због тога погине. (БПШ, 24): „Жао бјеше Рељи од Пазара ,/па он скочи мати у ендека”, слично се дешава и у песми „Смрт Хреље од Пазара” (НПЗ 102-104), када је у тријади са Марком и

Мусом, по које се враћа не би ли им помогао да изађу из „хендека“, а потом погине. У песми „Реља Крилатица и бан Шафрана“ (Зорић Е 42/3) Реља у тријади преузима иницијативу, на име он одбија да се хвали својим јунаштвима, што раде Марко и Милош, а Сибињанин Јанко је заробљен у Шафрану граду од стране бана. Сада је Марка стид и он прихвата иницијативу, а за њим и Милош да ослободе Сибињанин Јанка. Тријада изазива љубомору не само Вука Бранковића, већ и самог кнеза Лазара. Они у бројним невољама помажу другима, они су побратими, војводе које пију вино, разговарају, одлазе у лов, итд. Тријада је оклеветана од стране Вука Бранковића (Кашиковић Е245, 72, Лубурић Архив IX/695 *146, Кашиковић 245, 10), где све српске војводе деле судбину Милоша Обилића, те поново доказују своју вредност и лојалност. Тријада се некада и проширује још једним јунаком, а уместо Милоша затичемо Јанка у песми „Ђевојка и цар“, где је четврти са њима господин Павле (Беговић, бр. 30), они су сви најпре просци, а потом сватови и женик. Док се у песми „Ženidba Toplice Milana od Glamoškog Alije“ појављује Топлица Милан уместо Марка Краљевића, и именовани су као три српске војводе, а четврти са њима је мален Радојица (Grčić, 28). Онај који износи план и намеру је управо Милан Топлица, а остали проширују тај план (нпр. Реља каже да треба још да позову и Сењанин Тадију), али ни не слушају доследно сва наређења која им Милан даје (оглушују се о његов захтев да Алију, оца девојке по коју су дошли, не погубе, то на крају ипак уради Сењанин Лука, док је Реља подржавао ту замисао). Ова тријада функционише више као дружина без строге хијерархије и која има одређени задатак који ће спровести по не унапред строго зацртаном плану. Некада изостаје један члан, тако је Реља уз Марка узор „Пипери и Тахир-паша“ младом јунаку (СНП IV, 6).

Пронашли смо и овакав састав тријаде: Бановић Страхиња – Реља – Милош у песми „Милош Обилић“ (Зорић Е 42 - 4 - 372, бр. 25; Лубурић XX, 240) у којима су Реља и Бановић Страхиња учитељ и ученик, а избавља их из ропства Милош Обилић. Слично је и у песми „Ништа без Обилића“ (Лубурић ФХХ, 69) у којој читамо како Рељу и Бановић Страхињу заробљава троглави Арапин, безуспешно их ослобађа Марко, а тек са доласком Милоша Обилића, они успевају да се заједно супротставе и победе противника. Потом је у групи са браћом Мрњавчевић: Угљеша - Гојко - Реља (*Народне умотворине у Летопису Матице српске*, Матицки, бр. 6) у којој српска војска предвођена царем Душаном и младим кнезом Лазаром иде на Солун и Марицу у бој против Грка и Татара не би ли и Цариград заузели. У завршетку песме, уместо Реље је у тријади извесни Жарко.

У хрватској епизи пронађена је тријада: Марко – Реља – Сибињанин Јанко, где сва тројица покушавају да подигну златно перо прерушене Маркове љубе, која је дошла да га на Косову тражи (МН I/2, 29). Ову групу јунака затичемо у Будиму како разговарају о чудесном зачећу хватањем рибе шестокриле (МН I/1,33). Такође, Марка ослобађају Јанко и Реља када им пошаље писмо да је запао тамнице (МН I/2, 62). Хреља успева да понесе Марка и Јанка под пазусима када беже са бедема опкољеног Костура (МН I/2, 46). Тројица јунака, Марко, Милош и Реља јашу кроз гору и наиђу на пауново перо Џидовке девојке, сва тројица га подижу (Реља највише - до рамена, Милош до паса, а Марко до колена), након тога њихова снага се испољава обрнутим редоследом када задају ударце Џидовки, коју Марко и убија (МН I/2, 49). О овој тријади Секула приповеда цару када су га ухватили јер је кренуо по воду за Сибињанин Јанка (МН I/1, 78). Марко од Прилипа, Реља од Пазара и Милош од Поцерја се сукобљавају са Љутицом Богданом и његовим војводама јер газе кроз његов виноград (МН I/2,45). Реља и Милош су нераздвојни у каталогу сватова Ђуре Смедеревца, али када западну невоље, дозивају Јанка (МН I/1, 65).

У бугарској епизи често Милошев лик алтернира са другим јунацима. Рецимо, то је Секула детенце у „Марко и Арватка девојка“ (СБНУ XLIV, 43). Уместо Милоша појављује се и структура: Марко – Дојчин (Дојчин од Солуна) – Реља у песми о Филипу Мацарину који жели да убије ову тројицу јунака (СБНУ XLIII, 14); или Марко – Реља – Момчило као јунаци заробљени од стране Русанте девојке, коју Реља на крају превари и убије (СБНУ II, стр. 107);

или у запису БАН „Марко и Арватка девојка“ (ЕИМ 286- II, 84-85) у којој су Марко, Реља и Момчило заробљени, а Марко је убија када узјаше коња. Ова тријада са Момчилом уместо Милоша је такође присутна и у: Марко - Момчило (Мумчил) - Реља (Бурин Т I, стр.324). Уместо Милошевог имена појављује се у равни номенклатуре и име Кобилић војводе (Кобилич војвода). Онда структура гласи: Марко – Кобилић војвода – Реља (СБНУ XLIII, 15); реч је такође о варијанти о хвалисавом јунаку Филипу Маџарину као противнику. Потом, уместо Милоша, појављује се и Јанко од Косова у тријади која ће отићи у прошњу сестре Леке капетана (СБНУ XLIII, 23); међутим, видећемо да ће у овој варијанти особине традиционално приписиване Милошу бити додељене Јанку (да га је кобила ојдребила). Такође, постоји и варијанта са Милошем у тријади (СБНУ XLIII, 22). Постоји и структура Марко – Реља – Бановић Петар (Баневичи Петър) („Султан Мурадъ, Марко Кралевичъ, Баневичъ Петъръ и Али бегъ войвода“, СБНУ XLIII, 53) и (Банович Петър) Бурин Т I, стр. 541. У овим песмама је Реља описан као део тријаде, као неко ко разгони Турке и ко јаше коња по ком га препознају и има сабљу димискију. Након сукоба у ком се истакла тријада на Косову, султан тражи да неко ухвати ову тријаду. Бановић Петар преноси сазнања о јунацима, њиховим коњима, и јунаштву самом султану, па се потом и сам представља. Реч је о познатом сижејном моделу који срећемо још у „старинској“ бугарштици „Попевка од Свилојевића“, забележеној око 1663. године. Потом структура: Реља – Иван Белиградец и Марко Бугарчето (Бурин Т I, стр. 329).

У македонским песмама код записивача Думбе и Јовановића, поред тријаде Марко – Милош – Реља у сижеу о Филипу Маџарину (Е225 - I, II, 14), затичемо и тријаду са младим јунаком: Милош – дете Ђурово – Рело Шестокрило (Думба, Е 225/10), која одлази у поход ослобађања војводе Ђурице. Тријада је проширена у једном запису из битолске области: Секула – Милош – Марко – Реља (Бацовић, 1878. стр. 9) у ком нападају трговца Грка.

Однос унутар тријаде има своје законитости које су учили истарживачи усмене књижевности и покушали да истакну значења која из таквих односа произилазе. Тако Данијела Петковић сматра: „Тријада, заправо, није хомогена. Она је веома ретко тројство равноправних или градацијски уланчаних, хијерархизованих, јунака. Побратими се повезују по схеми 2 + 1, тј. пар +појединац.“ (Петковић 2014а: 192) У оваквом односу могуће је наћи и још значења, наиме, Снежана Самарција је полазећи од симболике броја три, његове сакралности и значаја, увидела везу између визуелне уметности и књижевности, те је претпоставила однос између животног циклуса, фреске „Свети ратници“ у манастиру Манасија, са усменим наслеђем забележеним у бугарштици „Попевка од Свилојевића“: „Онако како је бугаршtica обележила хијерахију по старешинству, тако су распоређени ликови светих мученика у медаљонима изнад главне композиције. Из спољашње перспективе (посматрача) са леве стране је седобради витез, а мушкарац у пуној снази, смеђе браде, бркова и перчина, постављен је уз десну ивицу. Централна позиција припала је голобрадом младићу, којег додатно истиче покрет.“ (Самарција 2008б:199) Управо би старосна доб и мотив задобијања статуса јунака могли бити објашњење за однос између јунака у неким песмама у нашем корпусу, на пример када је Реља виђен као „мали“ и „омалени“ јунак, а у којима препознајемо неке иницијацијске обрасце („*Relja junak nad junakom*“, *Zora dalmatinska* и [Састале се три јуначке мајке], *Братство* 1892, књ. 15, III). Поред тога, Александар Лома је о присутним јунацима у тријади писао као о члановима одређеног трипаритног слоја (Лома 2002: 106-107), о чему пишемо у засебном сегменту рада о женидби јунака и начину на који су просци одбијени (у песми „Сестра Леке капетана“ СНП II, 40).

ОРУЖЈЕ

Оружје и коњи чине веома важан аспект јунаковог положаја у друштву, они су одраз „старешинства“ (Ђорђевић 1984: 103). О Рељином оружју се може сазнати углавном какве је боје и начина израде (такође, срећемо и устаљени израз: „свијетло оружје“ (БПШ, 35)), те да ли је скупоцено и колико је убојито. Доминира златна боја/материјал, те је овај аспект његовог оружја значајан за разматрање култног статуса и евентуално змајске природе, код змајевитих јунака може бити место „помичних белега“: „Помични белези могу бити различите „моћи од помоћи“, које се носе у коси (на капи), на телу (на десној руци, рамену или под пазухом), или о пасу.“ (Пешикан Љуштановић 2002: 38); Поред очекиваног јуначког оружја, пронашли смо и вилинско оружје: стрелу и тетиву коју добија од виле на Мирочу: (Лубурић Е355/153/(Лубурић Х/202) у песми „Рељино јунаштво“) и понекад их користи у лову (БПШ, 35); у песмама које смо анализирали пронашли смо да је Рељино главно оружје сабља, али и копље коштуница, које је названо тако по дрвету од ког је направљено, од „коштунавох или кестеновог дрвета“ (Костић 1935:456)

Табела 5. Оружје

	сабља	Копље	топуз/топузина	шестопер	стрела и тетива
2. група	„окована“ (СНП, 2, 79: „Женидба Ђурђа Смедеревца“; сабља (ZD, br.24: Relja junak nad junakom)	коштуница: „Заиска му копље коштуницу, /Даде Реља, ријеч не учини.“ (СНП, II,87 „Женидба Поповића Стојана“)	„топуз/топузина“ (СНП II р САНУ, 69);		
3. група	МНИ/1, 78: „gola sablja“ МН I/2, 46: „britka sablja“ Зорић Е42/25: „срмом окована“ Петрановић Е64/11; БПШ, 35: „сабља закована“; „ћорда бријеткња“ Зорић Е42/2: „бритка сабља“ БПЗ, 34: „ћорда“ Петрановић (Е64/6); Лубурић Х202 Лубурић ФИХ163*43: „сабља од мегдана“, „бритка сабља“ (Петрановић Е64/12), Зорић Е42/21	Лубурић ФИХ /662: „цилит“; „бојно копље“: Зорић Е42/25 БПШ, 6 „Како копље баца под облаке,/Пак у голе дочекује руке“ Лукић, Златковић, 61 : „Тадај Реља копље доватио“	МНИ/2, 49. „Pa uzimlje svoju topuzinu/Pa udara Džidovku djevojku. ” Delorko 2, 5: „Udari ga lakom topuzinom“ Петрановић Е64/12; Лубурић Х202 БПШ, 21; „узе тешку топузину“ Мутић Е47/2/ХIII (I)	Зорић Е42/25 „шестопер златни“:	Лубурић Х/202: „стрела“ и „тетива“; „убојита стрјела“, „златне тетиве“ (БПШ, 35);

„Коня язди, със сабля играе” (СБНУ XL, „Султан Мурад и Бановик Петър“); „И си носи сабля димиския” (СБНУ XLIII, 53 „Султан Мурадъ, Марко Кралевич, Релю Крилатица, Баневич Петър и Али бег войвода“)				
---	--	--	--	--

Веома је занимљиво да Релја има и сабљу која би могла одговарати тзв. „сабљи са очима”, тј. сабљи која „види куда сече, или, још пре, која предвиђа будућност [...] упозорава власника на опасност.” (Јома 2002:100) То је сабља „на којој је или исликано или утиснуто око као жиг, [...] или се на њеном балчаку налази драги камен – очи.” (Перић 2008: 97) Драго камење у сабљи би могло одговарати овом типу несвакидашњег оружја које имају изузетни јунаци:

„Бритку сабљу држи преко крила
 У сабљи су три драга камена,
 Она ваља три града царева“
 (Зорић Е42/21)

Пронашли смо и занимљиву интерпретацију порекла овакве слике, наиме, Вл. Поповић наводи стихове из европске књижевности и дочарава нам да је оваква слика била заступљена у поезији услед једног схватања: „Веровање да драги камен светли ноћу својом сопственом светлошћу, како нам каже Хедер, било је раширено у Европи средњег века.” (Поповић 1934: 216) Ова сабља са драгим камењем „ваља три града” (можда разлива светлост за три града, осветљава три града), самим тим добро види и онај који њу користи. На тај начин је ово не само скупочено (можда вреди три града царева), већ и веома моћно оружје. Веома ретко, само у једном пронађеном примеру, Релја користи канџију (бич) и њом успева да стигне одбеглу девојку на коњу и усмери је ка Марку Краљевићу (Петрановић Е64/23):

„Пак удара на коњу ђевојку,
 Оћера је низ поље широко,
 Побратиму Краљевићу Марку.“

КОЊ

Змајевити јунаци имају веома необичне коње: „У српским народним песмама Милош је »змајевит« и његов коњ је »виловит«, па су, углавном ео ipso неповредиви.” (Чајкановић 1994 а: 219) „У низу песама о деспоту Вуку (и другим змајевитим и потенцијално змајевитим јунацима), мање-више антропоморфизовани јунак јаше или поседује чудесног коња, обележеног крилатошћу, огњевитошћу, животињским белезима или натприродним својствима.“ (Пешикан Љуштановић 2002:45). Коњи су на тај начин веома значајни за свог господара. Примере из корпуса смо разврстали према особинама – називима коња, они су именовани углавном у складу са бојом длаке, али и названи по птицама одређених боја. Корпус је распоређен и према групама (од најстаријих до најмлађих записа). Видети табеле:

Табела 6. Коњ, боја

	дорат	сиваљ	вранац	чилаш	кулаш
1. г.	Богишић, 101 „Пјесна цара Сулеимана”				
2. г.			САНУ, II,69;		
3. г.	Петрановић, Е64/6 „Крилати“, Петрановић Е64/12, Зорић Е42/2 БПШ,35 „од мејдана“ Петрановић Е64/11; БПШ, 35 „дебели Дорин“ БПШ,41 Петрановић Е64/23: „Ти опреми дебела дорина“; Е47/2/ХШ (I): „Па опреми претила дорина“	БПШ,33 „крилат сиваљ“ БПШ, 34 Лукић, Златковић, 61: „Скочи Реља посједе сиваља“	„дебели вранчин“, Лубурић ФХ 202 крилат Зорић, Е 42, 21 Потом варијација: Итро скочи до коња вранчина (Лубурић Х/202, „Рељино јунаштво“); БПШ, 21 вранчић коњ космати Кашиковић Е245, 85	„дебелога врата“, Врчевић Е62, 4	МН1/2, 62: krlatni Вукановић, 3: „крилати Кулаш“ Delorko, 2, 5: kulaš

Када је реч о бојама коња, увиђамо да је ова карактеристика веома важан аспект описа јер дочарава и особине онога ко поседује такву животињу. „Врло је детаљно познавање коњских врста према боји животиње: ђогат, лабуд, белац - коњ беле боје и/или дуга врата; дорат [...] коњ мрке, тамнориђе боје [...]; вранац, гавран - коњ црне длаке; кулаш, ждрал, чилаш, голуб - коњ мишје, пепељасте или жућкасте/жућкасте боје, коњ сиве длаке, коњ сив/сивкаст са шареним пегама по телу, коњ сивкасте или модрикасте боје; зеленко, зекан - коњ зеленкасте длаке; путаљ - коњ са белим белегом изнад копита.” (Детелић 2008: 138)

У најстаријим записима, управо је дорат коњ присутан и то као коњ по коме се препознаје власник: „Султан царе, драги господаре, / Што но јунак на дорату коњу / Оно ти је Хреља Бошњанине.” (Богишић, 101) У другим записима такође видимо да је дорат присутан, али је и крилат, што такође призива власникове особине Петрановић (Е64/6). Томе иде у прилог и чињеница да Реља јашући дората убија велики број Турака, а та хипербола се може схватити и као још једно натприродно својство удружено са необичним коњем:

„Он наћера за њим дорина,
Кад полеће дорат од мејдана,
Би ти рек’о и би ти се закleo,
Да је доро крила расклопио,
Не би дора коња достигнуо”
(Петрановић, Е64/6).

Таквог коња власник добро чува, опрема и храни, али услед несмотрености и изгуби када их у лову нападну звери:

„Остаде му дорат у планини,
А лави га љути ухватише”
(БПШ, 35)

Дорин од мејдана предосећа и да ће његов власник бити нападнут од стране несите аждахе, па покушава да га упозори и пробуди, тако читамо следеће стихове у песми:

„Стаде писка Рељина дорина,
Кајно љуте под каменом гује,
Умилом стриже, а зубима гризе,
А ногама чивитлице гађа
Да пробуди господара свога.“
(Петрановић Е64/11)

Атрибут „дебели“ или „претил“ често стоји уз именице дорин или врат, указује на снагу, добру ухрањеност и негу, стога је то коњ који би могао одолети бројним изазовима јер није запуштен, слаб и неухрањен. Јунак често јаше и коња црне боје, који може бити „крилат“, а по њему се препознаје власник:

„Што другога на коња вранога,
Што топузом Турке туцијаше,
Оне бјеше Реља Бошчњанине”
(САНУ, II,69)

Кулаш је коњ жућкасте боје, у песми има и крила, попут свог јахача:

„Он закрочи крилата Кулаша/
Па полете низ Косово равно.”
(Вукановић, 3)

О коњу кулашу извесном са стрепњом говори и Змај о Јастепца, о његовим убојитим ногама, тачније, његовим отровним потковицама („плочама”) од којих би му настале ране од којих се не би опоравио (Delorko 2, 5).

Поред боје и атрибута који стоје уз боју, уочено је и да су коњи често поистовећени са другим животињама, а нарочито са птицама:

Табела 7. Коњ, друге животиње

	ластаница	голуб/голубан	гавран	виловит	ждралин	лабуд
1.						
2.		„Голубан“ (Србско-далматински магазин, 1849. бр. 80 Женидба Јакшић Димитрија).		СНПШ, 40;		

3.	што яздеше коња Ластовица,/то ва беше Реља Шестокрила. (СБНУ ХЛШ, „Султан Мурад и Бановик Петър“)	МН1/1, 78	Лубурић АС ХХ 215*58) Гавран – „А за њима Реља на гаврану” Лубурић; Лубурић АС ФХХ, 10 *226; ФІХ, 662: „Док ево ти једног коњаника На гаврану коњу од мегдана” НН Е 351/І, 9:	Лубурић, ФІХ, 163*43;	Ждралин – (Краус 1908: 381) „Реља на ждраљину”Врче вић Е, 62, 20	Лабуд – „Паде Реља низ коња лабуда.“Лубур ић, Архив Србије ФХХ/20
----	---	-----------	---	--------------------------	---	--

Уочавамо и велику сличност између особина власника и самог коња, што подразумева и хитрину, способност прескакања високих препрека, попут бедема и капија, или јендека:

Табела 8. Особине

СД, Матицки, бр. 80	(НН Е 351/І, 9)
„Кад то виђе Реља Бошњанине, Он поклопи Голубана свога, Па наћера пољем и мејданом, Па прескочи јендек и бедеме“	„Да ми рекнеш узјаши Гаврана Па прескочи на граду капију То би тебе Реља послушао.”

Коњи су често именовани на овај начин, али некада одређена врста птице подразумева и одређену боју, те је тако двоструко описан. „Птице се издвајају у посебну групу или класу на основу два диференцијална својства - *локуса* (небо, ваздух) и *модуса кретања* (летети) (...)” (Гура 2005: 394) Имена коња сугеришу својство и особину коју он има, а која се може идентификовати са птицама. „У словенској народној традицији гаврана и врону, као и друге птице из породице врана, (чавка, гачац) обједињују *сличне представе и називи*.” (Гура 2005: 396) Ипак, овакве птице носе и одређене хтонске особине: „Све птице из ове групе сматрају се нечистим (ђаволске, проклете) и злослутним, што их обједињује с јастребом и копцем [...]. Грабљивост и крвожедност који одликују пре свега гаврана, зближавају га у народним представама с грабљивицама као што је вук.” (Гура 2005: 397) Гавран такође има способности које га издвајају и због тога завређује пажњу: „Са друге стране, гаврана сматрају најмудријом од свих птица, у песмама и приповеткама приписује им се дар говора и предсказања, животни век од сто година, магијске способности [...]” (Лома 2003: 112) Ждралови са друге стране имају потпуно другачију симболику и везују се сасвим другачија веровања, али имају и једну заједничку особину са гавранима: „Тако је на словенском простору широко распрострањено веровање да лет ждралова у правилном низу указује на то да ће следећа година бити добра и родна, док је њихов неправилан поредак лош предзнак [...]“ (Петровић 2003: 104) Такође, постоји и пракса обраћања овој птици: „Према народним представама, не само да човек са земље може утицати на лет ждралова, него између човека и ждрала може постојати и интеракција, у виду дијалога [...]” (Петровић 2003: 99 - 100) По свему судећи реч је о птицама у нашој традицији које исказују посебан однос са човеком и могу комуницирати и разумети

човека. Према томе, то би могле бити и особине самих коња који се зову по овим птицама, дакле не бисмо узели у обзир само њихову боју и брзину, већ и посебну везу са човеком – јахачем. Коњ лабуд имплицира белу боју као главно својство, јунак управо на оваквом коњу страда у песми „Погибија Реље од Пазара” (Лубурић Архив Србије XX/20). Иван Златковић примећује да однос између Реље и његовог чудесног ата указује на процес преношења особина: „У нашој епској традицији Марков коњ је налик Момчиловом Јабучилу, или коњу Реље Крилатице, који је, такође 'виловит' (однос између Реље и његовог ата указује на директно преношење својстава јунака на његове атрибуте) [...]“ (Златковић 2011: 29) Имамо основа да виловитост схватимо као наднаравну, као крилатост која припада сфери митолошких бића, свету змајева и вила (које су такође крилате): „Виловита коња појахао” (СНП, II, 40) или: „Ви скочите на ноге лагане/виловите коње појашите” (Лубурић Архив Србије ФХ/163*43 „Краљевић избавља бана Мијајла“). Исто се може рећи и за коња шестокрилог, постоји директна веза између имена власника и његових особина са именом и особинама коња Шестокрилец - Шестокриля: „(...) а Релю яздеше коня Шестокриля” (СБНУ XLIII, 14) или коња крилатог (СБНУ XLIII, 22). Коњи специфичних карактеристика су такође у власништву овог јунака: „витез” (Krauss 1908: 376) „златних грива” и „репова”. На челу имају „звезду даницу“, на прсима „месечину сјајну“, на сапима „итру видру“ (Krauss 1908:376). Звезда даница на челу коња је претпостављамо бели белег на глави коња. Овај опис потом укључује још једно небеско тело, Месец, чији се сјај налази на прсима. Хитра видра на сапима асоцира на померање мишића на телу коња, и пре свега на снагу и брзину оваквог коња, међутим, има и занимљивих веровања о оваквим животињама због којих бисмо могли рећи да је змајевитост заступљена и у опису коња: „У народним веровањима запажа се најдубља сродност куна и других крзнашица са гмизавцима – змијама, гуштерима, црвима, жабама, кртицама и мишевима (...). Блискост ласице с гмизавцима огледа се и у томе што се она понекад користи у обредима призивања кише, као и змија, жаба, гуштер, рак и други инсекти.” (Гура 2005: 150) Овако портретисани коњи свакако се издвајају и њихова посебност је на тај начин истакнута и очигледна. Они су несвакидашњи и њихов јахач/власник мора бити другачији. Затим, јунак има и коња „пеливана“ (СБНУ, XLIII, 23), веома спретног, храброг коња, објашњење ове речи је слично томе: „пеливан, -ана м. тур. = пехливан 1. а. *артист(а), вештак у циркусу који изводи акробатске мајсторије на жици (...)* 2. а. *јунак, витез* Рј. А. б. *добар, ваљан коњ за јахање.*” (РМС 1971: 380).

Приметили смо у грађи да постоје и коњи који су названи по одређеној врсти птица, које су карактеристичних боја, такво име треба да призове њихову главну особину – крилатост: Када су у питању змајевите белези који су пренети на коња, и у српским и у бугарским изворима примећујемо крилатост и доминантно црну боју. Иако би се у случају коња лабуда могло говорити о крилатом белом коњу или о кулашу као жутом коњу. Налазимо у бугарским изворима да Реља јаше коња Ластавицу (сходно имену – крилатог коња црне боје, он има исте одлике као и власник): (СБНУ 43, „Султан Мурад и Бановик Петър“). Такође јаше и коња зеленкастог:

„На по него Релю Крилатица
/а он язди коня Зеленая“
(СБНУ XLIII, 53).

ПРОТИВНИЦИ

Противници имају значајну улогу не само у покретању радње, већ и у чињеници да супротстављањем јунаку они портретишу и самог јунака и дефинишу његове особине. На тај начин је овај однос неопходан и изналажење начина да се они савладају говори не само о храбрости, већ и о довитљивости јунака. Нарочито се усложњава овај однос уколико су ти јунаци натприродних особина. „И када су потпуно лишени удела фантастике, ликови епских противника испољавају демонску природу. Они по правилу припадају „туђој страни“ – најчешће су Арапи, Турци, Латини, Мађари.“ (Самарџија 2008а: 169). Негативна карактеризација противника је самим тим у складу са перспективом према којој је јунак неко ко припада свету који је привидно „наш“.

Реља Крилатица и други јунаци се често сукобљавају са женама – ратницама, женама необичне снаге и хтонских обележја (Арватка девојка, Џидовка девојка, Будимка девојка, делија девојка). Жене противнице су и виле и Костурка девојка, а сукоб са њима је на живот или смрт. Како запажа Хеда Јасон, жене ратнице у позитивном исходу сукоба често добију брак, а у негативном исходу – смрт (Jason 2011:238)⁶⁶, управо је то оно што Арватку девојку/Џидовку мотивише да се сукоби са јунацима и да их држи у тамници, а након тога следи негативан исход за њу, или да тестира јунаке у подизању предмета. Такође првобитне противнице постају и Рељине супруге, тако да бисмо могли рећи и да се за Рељу овај сукоб може завршити некада браком, а некада смрћу. Арватка девојка се посилила и писмо о њеним делима (забранила женидбе и удаје) долази до Марка, Секуле и Реље: „Марко и Арватка девојка“ (СБНУ XLIV, 43). Такође њу затичемо и у другим варијантама: СБНУ LIII, 110,111,112,113,114,115; Бурин Т. I, стр.431 - СБНУ X, 80 (где су поред Марка и Реље, још и Јанко, Момчило, Грујица и Милош) и у архивским записима БАН: ЕИМ, 57II25-27, 286II84-85, 286II86-87, 287II58-64. Сличан је сукоб и са Златом од Арвата у „Марко Кралевичъ, Злата от Арвата, Дете Докадинче“ (СБНУ, XLIII, 5). О овој противници сазнајемо од арватских девојака које описују Марку изглед Златиних двора:

„Она седи насред на Арвата,
Се дувари од јуначки глави
а потпора от јуначки нодзе,
дуваре са с кърви умазани,
до две порти - две млади невести.“
(СБНУ, XLIII, 5)

Последња песма се завршава тако што Дете Дукадинче проклиње Марка јер је убијено због Златиног руха. Арватка девојка је необична противница и из њеног затвора успева Реља да побегне и да избави остале јунаке. Марко углавном решава овај сукоб, о овоме ће касније бити више речи у оквиру поглавља о избављивању/спасавању јунака. Блиска је овој противници и Арапка, за коју кажу да је као „катраница“ и из чије тамнице такође беже, а Марко је на превару

⁶⁶ Хеда Јасон сматра да постоји девет наратива и сваки наводи по именима јунакиња. За нас због садржаја и исхода је значајна „Брунхилда“ и „Џидовка“ (наративи шест и осам). Поводом „Џидовке“ девојке каже да је њен одабир момка заправо тест у подизању предмета и да је „учинила две друштвене увреде“, наиме, она је „хтела да види вереника пре брака и маскирала се у мушкарца“, док је тест подизања тешког предмета карактеристичан за усмену књижевност: „She committed two social offences: she wanted to see her fiancé before marriage and she disguised herself as a male. The tests through which she puts her groom are typical of suitors' tests of warrior skills in oral literature (see Jason n.d., vol. II, Part F, Division 12). In most stories, the suitor (who is the protagonist) or a substitute passes the test. In this case, however, neither he nor his colleagues (who play the role of substitutes) manage to pass the test (lift the heavy object). The marriage cannot take place because the suitor did not succeed in the task. This is a social outrage. Thus, the bride committed three social misdeeds: she disguised as a male; she wanted to see her groom before marriage; and she caused him to fail the suitors' test. Therefore, the bride is punished by death, which is the opposite of what occurred in the Brunhild story (see above, story 6).“ (Jason 2011:249-250)

убија (СБНУЛШ, 93). Попут ње је и Русалка или Русанта девојка (СБНУ II, 107), која се сукобљава са Рељом након што је њега са Марком и Момчилом заробила и коју он убија након што је исказала намеру да се уда за Рељу. Цидовка девојка је девојка–ратница која се такође огледа са јунацима (МН II, 49), она среће Марка, Милоша и Рељу и пита их да ли знају Краљевића Марка, што сви негирају. Међутим, она заспи у шатору, одмах је најпре Реља напада топузином, потом је Милош буздованом нападне, она се наљути и појури их. Милош је позива у помоћ Марка да баца буздован и тако је Марко савладава Цидовку, која на самрти одаје намеру која је била да се уда за Марка. Он каже да би имали веома јак пород који би змајеве прождирио. Изузетак од модела који нуди Јасон јесте запис са КиМ Дене Дебелковића у ком се Будимка девојка сукобљава са Марком, наиме, након што су се Реља и Милош повукли и уплашили од девојке која се опремила као јунак, Марко се са њом сукобљава, али је одбија јер: „Шта ће мене љуба по јунак од мене.” Након тога, он узима благо које му је нудила, а њу оставља у сузама: „Остаде ми будимка девојка / Гледајући једна плакајући.” Дакле, не дешава се ни брак (што је била њена намера), а ни смрт, али је она себи направила „откуп” преко три товара блага које је дала. Делија девојка такође страда када се огледа са јунацима који су савладали аждају (Марко, Милош и Реља), иако је њена намера била да се уда за оног који ће подићи аждајину главу највише. Наиме, њу не препознају као жену и Милош Обилић је устрељује (Лубурић Архив Србије ФХХ, 10 *226). Остале јунакиње са којима се сукобљава јунак, а које имају веома моћно оружје или су и саме носиоци неких натприродних особина су: Лепа Латинка девојка, која устрељује Рељу са зицина града: Зорић Е42,21 („Смрт Реље Бошњанина“). Костурка девојка, сестра Михне од Костура, гађа стрелом Хрељу када он избави јунаке, те он има привремену смрт у пољу костурском (Delorko, 29 /МН, I/2, 46), Марко се враћа и натера је да оживи Рељу, она постаје Рељина љуба након што се покрсти и промени име у Јела. Она има посебне моћи, из песме сазнајемо да је она обилазила Рељу сваке ноћи док је “омађијан” био сахрањен у пољу костурском:

„Hvala mome Bogu velikome,
 A i tebi, mili pobratime!
 Koji si me, pobre, slobodio,
 A od mlade djevojke Kosturke!
 Držala me u mađijam teškim,
 Svaku noću k meni dohodila,
 Erbo sam joj srcu omilio.“

Костурка девојка, Будимка девојка, Русанта девојка и Арватка девојка имају сличности. Оне су противнице које желе брак. Разлика је у томе што Арватка и Будимка брак желе углавном са Марком, док је Костурка та која брак жели са Рељом и она је ближа вилама (Matica Dalmatinska, 57; Лубурић Архив Србије X, 714; Петрановић, II, 26; Зорић, Е42,бр2) јер га исцелује и оживљава, док је Русанта попут Арватке, али она жели брак са Рељом. Вила Јања устрељује и вида Рељу, међутим, до брака не долази јер јунак жели освету у Краусовом запису (Krauss 1908: 381). Такође се међу вилама које у гори рањавају Рељу појављује и вила Анђелија (Лубурић XX/17 *233), за коју је Реља мислио да ће се њом оженити, међутим, до тога није дошло услед сукоба.

Арватка девојка > Марко прижељкивани младожења - противник
 Будимка девојка > Марко прижељкивани младожења - противник
 Костурка девојка, Русанта/Русалка девојка > Реља прижељкивани/оживљени младожења -
 противник
 виле > Реља прижељкивани/оживљени младожења - противник

Сам јунак провоцира вилу Мандолину и намерно започиње песму у гори, након чега ће читава поворка свадбена бити кажњена. „Ђе си Вило, ђе си Мандолино? [...] / Изид амо да се огледамо, / Немој рећи да се иде мучки.“ (Врчевић Е 62-3-31:7); Међу осталим женама/противницама ту се налазе још и Латинка, Зорић (Е42,21) и Арапкиња БПШ, 24 и друге виле (МНІ, 62/Милеуснић Е74, 23) међутим исход за Рељу из сукоба са њима је коначна, не привремена смрт:

Латинка девојка > Реља страда
Арапкиња > Реља страда

Јунак се бори са змајем – оцем који напада Милицу (Delorko 2, 5) и савладава га; такође бори се против несите аждахе која га прождире (Петрановић Е64/11), али и против лавице (БП Ш, 35), као и против аждаје заједно са побратимима (Лубурић Ф ХХ, 10 (226)). Јунак често мора делити мегдан са застрашујућим противницима. „Троглави јунаци и јунаци са три срца имају, по народним песмама, вазда необичну снагу, те их је без хитрине и лукавства немогућно добити на мегдану.“ (Стојковић 1922: 315) Црни Арапин са три русе главе (Лубурић Е САНУ 355/767) кога угледа кроз дурбин са танане јеле на врху планине и од кога се препадне:

„Из једне му главе пламен лиже
А из друге студен вјетар пуше
А из треће Арап проговара“

Троглави Арапин са својим Арапима заробљава Рељу и Страхињу (учитеља и ученика), као и тридесет девојака – чобаница, чију је браћу побио; са њим се сукобе на крају три војводе: Реља, Марко и Милош и ослободе девојке у песми: „Ништа без Обилића“, (Лубурић ФХХ, 69). Такође и у песми „Милош ослобађа Рељу“ у којој су заједно заробљени учитељ Реља и ученик Бановић Страиле, а Арапин са три главе и три сабље, црн и само белих зуба покушава да уплаши Милоша (Лубурић ХХ, 240); Арапин као што видимо често противник (Лубурић САНУ Е355/153*Х/202; Зорић Е42/21), некада је именован као Троглави Арапин (Петрановић Е64/12), а некада као Уса Арапин, Петрановић Е64/6, 42. Троглави Арапин напада и сватове Сибињанин Јанка, на чијем је челу Реља од Пазара и он му предаје дарове (БПШ,33). Слично је и у песми „Јунаштво до три побратима“ у којој се јавља црни Арапин од кога се Реља уплаши и са којим се успешно сукобљава Марко:

„Тад му помоћ Реља натурао!
Неће Арап помоћ прив'атити,
Па поскочи, на кољена паде,
Па ка Рељу беше окренуо,
Црну кожу био најежио,
Беле зубе к њему искесио!
Кад на зубе Арап чкргућаше,
Жива ватра на земљу падаше!“
(Вукановић, 3)

Сукоби са оваквим пресретачем сватова су изазовни за чланове поворке уколико нема очекиваних заштитника: „Kada svatovi krenu nazad, mlada poče kukati jer među njima nema ni Relje, ni Marka. Oni jedini mogu da se ponesu sa Aраpinom koji ima tri glave.“ (Božović 1977: 64) Какав утицај има појава Арапина на јунаке наше епике и како реагују када га угледају: „Kako Aраpin u pesmama ovoga kruga nosi epitet čudovišta „troglav“ i „crni“, sasvim je shvatljivo da se od njega mogu da uplaše i pobeгну i takvi junaci kao što su Relja, Miloš, Strahilo, Ivan Kosovac, pa čak i Marko, nacionalni ponos i sinonim junaštva.“(Božović 1977:72) Тако у песми у којој су сва тројица у сватовима Сибињанин Јанка пред нападом Делалије Реља даје дарове, док Арапина

савладава Марко у песми „Кад се Марко препануо” (Лубурић Ф X, 711). Да је реч о хтонском непријатељу мисли и Радост Иванова када разматра одлике јужнословенске епике: „Јужнословенските епически песни откриват како Черен Арапин, така и другите Маркови врагове нај - често като герои с полуантропоморфни, полухтонични черти. Муса Кеседжия на пример има три, седем или девет срца, пазени од змии.” (Иванова 1991: 71) Јунак Реља Крилатица бори се и са Арапином (НПЗ), који га са бедема града гађа (Ђорђевић Пејовић 2017б: 255) или Арапином који га изазива на двобој (Лубурић Ф IX 662); Иако је Арапин традиционално хтонски непријатељ, у песми „Рељино јунаштво“ (Лубурић X/202), он из крајње реалних разлога успева да савлада српске војводе, Марка и Милоша: поседује панцир кошуљу, али и бројне Арапе који удружени савладају најпре Марка, а потом Милоша. Једино се Реља успешно бори против њега јер поседује посебно оружје које му је даровала вила: стрелу и тетиву и њиме успева да га савлада јер добија вилине савете где да гађа овог непријатеља.

Међу противницима Реље Крилатице је и Марко Краљевић (СБНУ, XVI-XVII, бр.8), у наведеној песми, из корпуса бугарске епике, цар моли Марка да погуби Рељу јер се он посилио:

„Фала тебе Марко кралевики,
Къе ти дадем три азни иманъе
Дек си најдеш Рело Крилатица
Дек го најдеш, глава да му земеш!“

Марко потом одлази и сусреће се са Рељом са којим се сукобљава и три дана се боре и на крају га убија на превару и открива необична три срца Рељина. Варадински војвода из града Варадина, који заробљава Марка, Дојчина и Рељу, након што их је угостио и након што су се најели и напили, па их Реља ослобађа и узноси својим крилима (СБНУ XLIII, 14); На листи Рељиних противника је и Корун краљ СБНУ XIII, 6, стр. 95; затим Паша Бојадин (Петрановић E64/56); Муја Сарајлија (МН1/2, 62 „Marka Kraljevića oslobađa Sibirjanin Janko i Reља Krilatnik“) који на превару зароби Марка, па га ослобађају прерушени Јанко и Реља. Дете Ненадано успева на превару да погуби Рељу, тако што му најпре тражи да га погуби пред свима, а потом да му преда и сабљу како би се огледао. Након тога одруби главу Рељи из освете (јер му је Реља убио деветорицу браће и девет снаха јер није био позван на свадбу) у „Рељо Шестокрилец и Дете Ненадано” (СБНУ, XLIII,104):

„Лице гледа и лице огледа
сабля свитна като огледало
па си махна Дете Ненадано
та погуби Рељо Шестокрилец
па отреза на Рељо главата
па я тури конска зобилница“

Алиманда Ћосо лако савладава Рељу и заробљава у песми: „Марко Краљевић и Алиманда Ћосо“ (Лукић и Златковић, 61):

„Кад је Ћосо копље опазио,
У голе га руке ухватио,
Сломи копље на двоје на троје,
Па га баци у зелену траву,
Кад то виђе реља барјактаре,
Он побјеже на коњу сиваљу“

Читамо код Лубурића (IX, 617) да се сукобљава са Алијагом Ћосом, који и у овој варијанти савладава војводе:

„Ал'да видиш Алијагу Тоса
Он узмучи суру бедевљу
На војводе јуриш учинио
Обојицу гађе буздованом
Из бојна их седла истурио
А са црном земљом саставио
Скочи Тосо те им свеза руке.“

СМРТ⁶⁷

Смрт јунака који спада у змајевите је на особен начин стилизована у нашој народној епизици. Код Змај Огњеног Вука или код Секуле, видимо одређене обрасце који указују да овакви јунаци не умиру на уобичајен начин. Разоткривање змајских белега је често опасност: „Виђени и „исказани“, ови белези и у часу рођења и у часу смрти могу угрозити јунака [...].“ (Пешикан Љуштановић 2002: 69). Јунак Реља Крилатица умире када је изложен и рањив, када не очекује, када је несмотрен или чак лаковеран, када учини грешку коју мора скупо платити. „Levi-Stros, na primer, dokazuje da se mitska tema porekla „kratkog života“ (smrti) kod južnoameričkih Indijanaca izražava pomoću opozicija koje odgovaraju petorim čulima: smrt nastaje otuda što junak krši zapovest da nešto vidi, чује, pomiriše, napira, da mu oseti ukus ili, obrnuto, zabranu da ne vidi, ne чује itd.“ (Meletinski 1983: 87) На тај начин се и јунак у епизици често нађе у околностима у којима може направити фаталну грешку. О његовом подвигу и страдању ће приповедати сведоци и они којима је непосредно пре тренутка смрти помогао. Реља Крилатица слично томе страда у неколико типичних ситуација:

„1. Рељу устреле након помоћи јунацима: Реља гине избављајући побратиме, њега устрели вила (у сва три срца: МН1,62 Smrt Relje od Budima / Милеуснић Е74,23 Три мајке)⁶⁸; Реља је жртва Арапкиње БПШ, 24: Смрт Реље од Пазара; Реља гине јер га устрељује Латинка девојка са зицина града: Зорић Е42,21 (Смрт Реље Бошњанина), песма у којој је јунак дат у каталогу сватова и из „ендека“ избавља Рељу и Милоша; Реља гине јер га устрељује Арапин „Смрт Реље од Пазара“ (НПЗ); 2. Јунак кажњен због својих поступака: Реља гине од противника који долази да се освети: посмрче жели да се освети, СБНУ, ХЛШ,104, „Рело Шестокрилец и Дете Ненадано“;⁶⁹ Реља гине од руке Марка Краљевића: СБНУ, ХVI-ХVII, бр.8 „Марко убива Рело Крилатица и обесва Гуне Будалина“⁷⁰; 3. Неостварена женидба⁷¹: Реља гине од девојке коју проси са побратимима: девојка убија двојицу просаца (од којих је један и Реља), а трећи (Марко) бежи (СБНУ ЛШ, 311). 4. Смрт у Косовском боју (Лубурић, IX,641), Реља је у каталогу изгинулих косовских јунака.“ (Ђорђевић Пејовић 20176: 254 - 255)

Првој скупини песама бисмо додали и песму у којој га вила такође у срце погађа: „Погибија Реље од Пазара“ (Лубурић ХХ/20). Песма је и насловљена тако да је јасно какав је исход, међутим ово је заправо варијанта песме „Сестра Леке Капетана“ и смрт се дешава након помоћи побратимима. У њој вила запиње стрелу о златну тетиву и погађа срце (Лубурић Архив Србије ХХ/20). Значајно нам је присуство лиминалних простора, смрт од стране необичних јунакиња, као и присуство интернационалних мотива: „У четири варијанте он страда од стреле,

⁶⁷ Овај део епске биографије јунака анализирали смо у раду: „Смрт Реље Крилатице у јужнословенском контексту“, Сузана Ђорђевић Пејовић, 20176.

⁶⁸ Ова два записа су идентична, једина разлика је уочена у наслову. Ипак, Милеуснићева збирка Српских јуначких народних пјесама из Славоније датирана је 1900. године, док је МН I објављена 1896. г. наведена варијанта је из Горње Крајине у Хрватској.

⁶⁹ Уп. Песма о освети детета забележена је и на КиМ код Дене Дебелковића, детаљније о томе: Бован Владимир, Посмрче овећује браћу, 30. у Народна књижевност Срба на Косову и Метохији, Приповедна епика, књ.3, стр. 124.

⁷⁰ Стефан Спасов, записивач из Софијске области, 1900.

⁷¹ О „неоствараој женидби“ детаљније (Петковић 2008:78)

у једној Латинка девојка запиње са златне тетиве и погађа га између очију (Зорић); две стреле одапиње Арапкиња (једна иде у срце, друга у грло БПП, 24), једну стрелу тргне са појаса вила (Милеуснић/МН) и погађа три срца, а Арапин одапиње једну стрелу и погађа Хрељу *међу очи, ђе с'обрве вежу*. (НПЗ).” (Ђорђевић Пејовић 2017б: 255) Видимо да јунак страда од стреле коју одапиње вила у две варијанте (Милеуснић/МН I, 62 и Лубурић Архив Србије ХХ/20). Поред учесталог повређивања од стране јунакиња, страда и од необичног оружја, чије су власнице необичне ратнице или натприродна бића. Често га дозивају и у том позиву га хвале, ласкају му, искажу неку врсту дивљења,⁷² а он на тај начин покаже слабост и задобије кобне ране након што је извукао/спасио побратиме и савладао препреке:

„Чујеш ли ме, крилати јуначе,
Окрени се да ти видим лице –
Дал’ си јунак или горска вила?”
(НПЗ)

Кобан пропуст након дозивања, огрешење о митску забрану окретања, разлог је због ког за Рељу Крилатицу Веселин Чајкановић каже следеће: „Ови стихови су рационалистичка измена ранијег: у архетипу песме јунак (на чије је место у Петрановићевој песми дошао Реља) је страдао просто зато што се окренуо онако исто као што је Орфеј изгубио Евридику зато што се окренуо.“ (Чајкановић 1959: 89). Чајкановићев коментар може се односити и на остале варијанте у којима смо приметили овај мотив.

Јунак се неометано креће кроз различита подручја која чине устројство света: „трију сфера – земаљске, небеске и подземне (prelaz od dvojne podele na trojnu), srednja od kojih – zemlja - је suprotstavljena vodenom svetu dole i nebeskom gore.” (Meletinski 1983: 210) Вода раздваја: „У форми реке, језера или мора, вода се јавља као граница између два света коју чувају демони (виле, дивови, аждаје, змајеви).“ (Детелић 1992:87) Не чуди да на граници онда управо страда на овај начин. Поред спасавања јунака из воде и преношења преко воде, затичемо и пример преноса јунака преко бедема у песми „Погибија Реље од Пазара“ (Лубурић, Архив Србије ХХ/20):

„Кад то зачу Реља од Пазара
Он се врати Марку и Милошу
Обојицу узе под пазухо
И бедема онда прелетио
И пренесе оба побратима.“
(Лубурић Архив Србије ХХ/20)

Наведени простори су гранични и представљају саме ободне града, јунак их прелази без проблема све док се не врати да помогне или се окрене на позив девојке – ратнице/виле. Смрт замаја под самим бедемима града евоцира један архаични образац, којим Елијаде тумачи разлике у световима: „neprijatelji koji ga (наш свет – С.Ђ.П.) opsedaju izjednačuju se sa neprijateljima bogova, sa demonima, a naročito sa arhi-demonom što je prvobitna Aždaja, koju su bogovi pobedili u početku vremena. Napad na »naš svet« jeste osveta mitske Aždaje koja se buni protiv dela bogova, protiv Kosmosa, i pokušava da ga razori.“ (Elijade 2004:38) Змајевити јунак поседује двовалентну суштину, он је на неки начин овде онај који напада град, а девојка је та која брани устројство које постоји у том граду. Међутим, из угла јунака она је туђинка и тај

⁷² Сличност увиђамо и у једној другој песми, наиме, Ненад Љубинковић за Марково кажњавање Роксанде (СНП II, 40) каже: „Понижени и увређени Марко прибегава лукавству. Не показује одмах срцбу, већ једноставно моли поноситу Росу да застане, да се окрене, да му покаже лице, како би на повратку, у Прилепу, могао да прича сестри о Роксаниној лепоти.” (Љубинковић 1987: 102)

туђи град је заправо неосвојен и још непретворен у нешто што би одговарало представи „нашег“ света, Елијаде примећује о таквом односу следеће: „Jedna nepoznata, strana, nezauzeta teritorija (što često znači: nezauzeta od strane »naših«) još uvek je deo fluidnog i avetinjskog modaliteta »Haosa.« (Elijade 2004: 26)

У наведеној песми јунаци се враћају по своје коње и када их узјашу, вила дозива Рељу, који се окреће и гине јер га погађа вила:

„Ој јуначе, што но два провуче!
Окрени се да ти виђу лице!
Окрену се изједе га гуја.
А да видиш пребијеле виле,
запе стрелу за златну тетиву,
А олуке за бијеле руке;
Пуче стрела ка из неба муња,
Усред срца Рељу ударила,
Паде Реља низ коња лабуда.“
(Лубурић Архив Србије XX/20)

Кобно за јунака је и када се врати по „серсан“ након крађе коња у запису из часописа *Браство* (1892, књ. 15, III), што разбуђује непријатеље, те не могу неопажено побећи преко „ендека воде хладне“, иако је Реља успешно пренео своје побратиме:

„Обазри се, незнани делија,
Обазри се траге унатраге,
Под двојцом што си прескочио,
Да сагледам бјело лице твоје,
Чини ми се да си рода мога!
Он с обазре посе наопако:
Пуче пушка кано и лубарда
Паде јунак у зелену траву
У зло га је мјесто потребио
У зло мјесто у чело бијело,
Међу очи гдје обрве расту.“
Браство (1892, књ. 15, III)

Након тога, побратими се опраштају од Реље, Марко тужи над судбином пријатеља и сведочи његовој последњој жељи:

„Дол ви лјепо мене сараните
Око мене воће посадите
Испод воћа клупе помећајте
По клупама лјеба бијелога
У дну ногу бунар ископајте
У вр главе ружу усадите.“
Браство (1892, књ. 15, III)

Јунака стиже смрт и у двобоју са побратимом: „У другој скупини песама које тематизују Рељину смрт, а за које можемо констатовати да су искључиво са источног простора, посебно је занимљива песма у којој га убија Марко Краљевић: у песми бр. 8 (СБНУ, XVI–XVII) Реља се три дана бори са Марком, који у помоћ позива вилу и на превару (позива Рељу да

погледа у небо) га распори и види три срца. Марко је приказан као лојалан цару и жели да казни Рељу зато што се осилио: „Посили се Рело Крилатица / Та не дава цару царевина / И не дава царуазна да замине”. Његово делање (убиство девет синова и снаха) узрокује и каснију освету посмрчета (Детета Ненаданог). Реља и овде бива преварен од стране онога који ће га убити и предаје сабљу свом целату.” (Ђорђевић Пејовић 2017б: 257)

На основу ове две скупине песама, видимо да је јунак у критичним околностима заиста често обманут и да је губитак усредсређености кључан за његову смрт. То би могла бити рационалистичка замена древних митема и строго табуисаних прописа једне архаичне митолошке традиције. Необично је и то што традиционални побратими, Марко и Реља, представљају противнике у бугарској песми, али из угла Рељине физичке изузетности у овој песми (СБНУ, XVI-XVII, бр.8), јасно је да је за то својство био потребан опонент попут Марка Краљевића.

„Реља је Марков противник и у једној песми коју читамо у МН II, стр.418: „Marko Kraljević i Hrelja Vošnjanić”, у којој Марко долази да освоји Босну и убија Рељу на Косову. Реља умире на Косову и као један од јунака Косовског боја (Љубурић, IX, 641), али и од стране необичне Косовке девојке. Васојевић Стево ће пронаћи Рељину капу у Ситници: „Срете капу Реље од Пазара, / Погледа му име пречатио, / Пречатио Реља од Пазара.” Следи каталог капа у Ситници (Милош Обилић, ТоплицаМилан и др.) и опис победе Турака. Реља је са осталим погинулим ју-нацима у реци, која сада представља границу између живих и мртвих.Косовка девојка у бугарској епизи доноси смрт јунацима, а заправо тражи младожењу, постављајући један необичан задатак. Будући да до свадбе не долази, сврстаћемо је у песме о „неоствареној женидби” (Петковић 2008: 78): „Косевка девојка иска за либе Марко, којто е подигнал китката й” (СБНУ LIII, 311); оно што ову песму издваја од осталих варијанти јесте убиство просаца.” (Ђорђевић Пејовић 2017б: 258)

У запису „Вјеридба Милошева с царевом Јелисаветом” (Кашиковић Е245, 72) само из епилога сазнајемо да је Реља погинуо у Бејруту, тако је објашњено из ког разлога је издајнику Вуку дозвољено да се врати (његови побратими су такође онемогућени да се освете: Марко је допао тамнице, а Милош је „срца милостивог“).

Будући да Рељина змајска природа њега доводи у везу са кретањем у граничним просторима, то су простори који погодују његовој митској, али разарајуће делују по његову људску природу. У моменту када експлицитно покаже своје митске способности, њега стиже смрт. Реља страда најчешће од женске стране, на тај начин је близак осталим змајевитим јунацима, највише Змај Огњеном Вуку, који умире јер је његово суштина откривена, наиме жена „има моћ да угрози јунака, и то превасходно сагледавајући и разоткривајући његову природу.“ (Пешикан Љуштановић 2002:72). Међутим, те јунакиње имају и ратничке особине и постају противнице које преваре јунака. Оне су те које амбивалентном бићу – змају задају кобни ударац са самих обода града. Чини се да ове „туђинке“ вешто бране своје утврде, које самим тим бивају доживљене као мистериозне јер имају такве становнице. Јунак гине и у специфичном тренутку, што је најексплицитније приказано у запису из часописа *Браство* (1892, књ. 15, III), наиме он је у песми неко ко је назван „малени“ и „омалени“ и неко ко је био у походу крађе коња, задатку намењеном неком ко стиче искуство, а након тога је његово јунаштво заиста тестирано у виду подвига и помоћи побратимима. Уколико атрибуте „малени“ и „омалени“ прихватимо као знак животне доби јунака, те крађу коња као први задатак у складу са узрастом, онда у овом запису Реља Крилатица гине као млади јунак. У осталим записима он је јунак који је прекршио неку забрану, јунак који је запевао или се окренуо, ретко, и то углавном на источном ареалу, јунак који гине у двобоју.

СИЖЕИ

Сиже настаје на тлу развоја мотива (Веселовски 2005: 594). Мотив је, према Путилову: „генеративни елемент сижеа, а сиже настаје или природном еволуцијом једног мотива (...), или, уколико је сложеније структуре [...], комбинацијом више мотива.” (Делић 2006: 23)⁷³ Веселовски говори о сижеима као схемама у бајкама, али и види везу са митом и епом: „Схематизација радње природно је водила до систематизације јунака, типова. [...] Издвајање историјске народности претпоставља постојање или издвајање других народности, у додиру или међусобној борби; на том стадијуму развитка настаје епска песма о подвизима и јунацима, али реална чињеница подвига и лик историјског јунака усвајају се песмом кроз призму оних ликова и схематских ситуација у формама које је фантазија навикла да ствара. На тај начин, сличност бајковних и митолошких мотива и сижеа протезала се и на еп...” (Веселовски 2005: 595) Лидија Делић прецизније објашњава мотиве и истиче разлику у сижеу у прози и фолклористици имајући у виду рад Б. Путилова и његово схватање композиционих мотива као кључних у структури. (Делић 2006: 24) Она истиче да су „једнице које граде епски сиже сложеније [су] од мотива који хронолошким низањем формирају фабулу. Међутим епски сиже је и даље, као и сиже писаних текстова, непоновљив, уникатан и везан за конкретна епска остварења.” (Ибид, 25)

Током нашег истраживања приметили смо неколико значајнијих тематских кругова. Они углавном одговарају подели „сижејних типова” коју предлаже Данијела Петковић (2012),⁷⁴ те смо неке од њих и именовали сходно овом обрасцу. Ауторка предлаже један низ од општег ка појединачном и издваја сижејне „типове” из којих касније произилазе прецизнији и одређенији чланови низа:⁷⁵ „У одабраном корпусу групише се седам типова: 1. заштита слабих и борба за правду; 2. ослобађање; 3. јуначка такмичења; 4. женидба; 5. породични односи; 6. социјални статус (песме о односу јунака и владара и о положају појединца у чети, односно, у војсци) и 7. смрт јунака.” (Петковић 2012:251) Мишљења смо да се могу и у нашем корпусу пронаћи неке од наведених тема, али нисмо доследно применили ову поделу услед специфичности које произилазе из особености самог јунака, његових функција, али и његове заступљености у сижеима. Такође постоји и једна карактеристика епике на коју указује сама ауторка говорећи о изазовима када су овакве поделе у питању: „Осим оваквих варирања делова сижеа који даље различито усмеравају радњу, чинилац који отежава прецизно одређивање граница сижејног модела јесте и недоследност појављивања појединих сегмената (нпр. потеря или одсуство потере у моделима о отмици).” (Ибид, 252) Или у нашем случају на пример присуство или одсуство освете виле у песмама о певању у гори у којима може доћи до женидбе вилом или смрти услед виле освете, при чему је епилог готово супротан услед једног члана у низу. Заједничка карактеристика једног броја песама и сижеа је функција јунака и она се испољава у анализираним песмама у различитом степену. Једна важна функција јунака (спасавање јунака) која је први пут забележена у средњем слоју певања (*Zora dalmatinska*, 1845) је присутна у више сижеа и она се испољава на особен начин ((уз)ношење јунака (крилима)). Ова функција је потом веома значајна за ослобађање из тамнице када је Реља у улози спасиоца. Сходно томе смо и сиже именовали као „спасавање из невоље“ (из тамне воде

⁷³ Лидија Делић (2006) даје превод према: Путилов, *Мотив как сюжетообразующий элемент*, 141–143.

⁷⁴ Детаљније видети ауторкин текст у Зборнику: „Структура сижеа у епској поезији“, *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*, ИКУМ, Београд, 2012.

⁷⁵ Ауторка наводи и „подтипове”, „групе” и „подгрупе”, који произилазе из наведене примарне поделе на основу корпуса сачињеног из класичног корпуса наше народне епике: „Затим се овај најопштији и претежно тематски план шири на подтипове, који тематици придружују и неку најопштију схему радње (избављање из тамнице, ослобађање члана породице или женидба с препрекама, женидба отмицом и сл.); подтипови потом обухватају групе (нпр. јунака из тамнице избавља побратим, ангажовани спасилац, девојка, итд.); групе су надређене подгрупама (девојка јунака из тамнице ослобађа откључавањем, помажући му док симулира смрт или на путу до губилишта); подгрупе се гранају на скупине, итд. Ланац се завршава појединачним сижеима.” (Петковић 2012: 251)

или јендека), али ова функција се јавља и у песмама и варијантама које се групишу око разних других тема: спасавање из тамнице Арватке девојке (карактеристично за источни ареал), хвалисавац (Филип Мацарин) жели да убије тријаду (у том кругу песама ћемо и јасно видети како се на помен Рељиног имена активира ова функција). Овај члан низа даје радњи одређени ток који је у мањој или већој мери значајан за епилог: на пример у сижеу о Филипу Мацарину има најмањег ефекта на даљи ток радње, док је ова функција веома важна у осталим сижеима (спасавање из тамнице или воде/јендека). Најпре смо издвојили „заштиту слабих”, у ком се према ауторкином предлогу може говорити о тзв. змајборству (у ком змајевити јунак треба да спаси жртву коју напада змај – напасник).

ЗМАЈБОРСТВО

Мотив змајборства је веома стар и заступљен широм света;⁷⁶ по својој садржини указује на: „mitsko i ritualno poreklo, a u prvom redu na njegovu najtešnju povezanost sa žrtvovanjem.” (Јанићијевић 1986:28) Љиљана Пешикан Љуштановић пишући о Змај Огњеном Вуку и песми „Царица Милица и Змај од Јастрепца“ (СНП II, 43) цитира Романа Јакобсона о вези између Волха Всеслајевича и јунака Змај Огњеног Вука (Пешикан Љуштановић 2002:165). Такође и Драгољуб Перић (2008) прави компаративну анализу између ова два јунака, такође прихватајући ставове Јакобсона. Према мишљењу Романа Јакобсона: „Заједничко митолошко наслеђе [...] показује да је овај мит био употребљаван као епски заплет већ у заједничком словенском предању.” (Ибид, 21) Самим тим је једна словенска старина присутна и на нашем и на руском поднебљу. Волх је јунак којим се бави и Јан Пухвел, те он уочава сличност између Одина, тзв. одинских јунака и Волха Всеслајевича: „Волх (уп. *волхв* „чаробњак, вештац”) је пореклом титула додата на лично име Всеслав, али је касније асимилована алонимом *Вољга* (< *Oļg - ; уп. горе Олега). Он је био заокуљен тајним знањима, умео да мења обличје и одликовао се „вештином [и] мудрошћу” (*хитростъ, мудростъ*) (...) Својим натприродним зачећем од стране змајског оца, чудесним рођењем које су обележили земљотреси и помрачења и раним овладавањем језиком животиња он подсећа не само на Одина, већ и на „одинске” јунаке Сигурда и Хелгија.” (Пухвел 2010: 310), чиме је овај мотив стављен у још шири европски контекст. Будући да се Реља нашао у овој улози у једној варијанти забележеној од стране Олинка Делорка на територији Хрватске, песма која је пред нама свакако завређује тумачење у ширем контексту. Змај Огњеног Вука мења Реља Крилатица по типолошкој сличности. Други закључак који се намеће је чињеница да сиже остаје у великој мери сличан већ познатим варијантама, чак иако се изостави конкретна име или замени неким другим именом, важно је да тај јунак има једну особину – змајевитост.

Особености Делоркове варијанте смо учили увођењем „хибриса” и кажњавањем Лазара због прекршаја, потом последицама услед убиства змаја и пропасти, а и на нивоу језичко-стилских карактеристика. Сакупљач народних песама из Хрватске Олинко Делорко је приредио варијанту песме „Царица Милица и Змај од Јастрепца”, у којој се јавља Реља Крилатник уместо Змај Огњеног Вука. Ово је једина песма у којој је експлицитно приказано

⁷⁶ Од борбе Гилгамеша и Енкидуа са Хумбабом: „Још старију причу о борби са чудовиштем, наћи ћемо у сумерском *Епу о Гилгамешу* (...). Архетипски однос Гилгамеша, који подсећа на Громовника и представља начело добра и реда, и Нуваве, као представника змијског, злог и хаотичног, јасно се изражава у стиховима: Нувавин лик је попут змије што се склупчала у виноград: *Као пламеном што жеже*, Гилгамеш му опали чушку. (265, стр. 134)” (Јанијијевић 1986: 17) Све до легенди о Светом Ђорђу: „Svoju apoteozu priča o zmaјeubici dobila је u liku svetog Ђорђа Кападокијског, хришћанског мученика који је уморен 303. године у Диоклецијановим прогонима хришћана. Нјего је средњовековна легенда тек од XII века роћела да слави као конјаника и јунака, који је погубио змаја што је боравио у језеру крај неког града и прождирао девојке које су му грађани морали слати.” (Јанијијевић 1986: 26 - 27)

Рељино змајеборство и у којој је он убица змаја – напасника. Делорко је ову песму сврстао у „пјесме-бајке и митске песме“ (Delorko 1964: 289), сматравши да јој сижејна основа проиходи из „прастарих фантастичних митских сфера“ и бајки. (Ибид, I).

Змај као љубавник и змајеборац

Иако је само једна песма пронађена, она ипак завређује нашу пажњу из више разлога: садржи више представа о змају (као позитивном и негативном бићу); Реља је у истој улози као и други змајевити јунаци (алтернира са Змај Огњеним Вуком); покреће се питање порекла јунака и змај напасник који је његов отац, змајеборство (које има корене у заједничком словенском, али и светском наслеђу – што је већ истакао Јакобсон (Jakobson 1966: 21). Сижејни модел укључује четири „епска делокруга“, по класификацији Снежане Самарције (Самарција 2008а:20-21), од којих су неки мање, а неки више активни: „жртва“ је и у овој песми Милица, Реља је „јунак“, који се сукобљава са Змајем „противником“ и Лазар је „владар“, који ће позвати Рељу да избави Милицу од напасника. Истраживачи попут Бруна Бателхејма овај круг бајки називају „животиња – младожења”.⁷⁷ У другом делу песме развијен је мотив змајеборства, односно сукоба јунака – змаја и самог змаја. Песма почиње разговором између Милице и Лазара у Требињу, када Лазар примети да је Милица бледа и невесела, она му исприча о змају од Јастреба, који је походи сваке вечери; Лазар је саветује да испита змаја кога се боји и да ли ће вечно живети (до овог тренутка песма је идентична по развоју радње са Вуковом варијантом); када змај долети и Милица га пита боји ли се икога, добија одговор који сам змај назива *чудом* и који објашњава Рељино порекло, његову змајску природу, ванбрачни статус и натприродну снагу:

„O Milice jadna kopilice (...)
Ne bojim se tvoga gospodara
Ni na svjetu nikakvog junaka.
Sad ću tebi jedno čudo kazat:
Kad sam bio Mletku širokome,
U onoga dužda mletačkoga
I ljubio njegovu ljubovcu,
Ljubio je dvije godinice,
Ja sam u njoj čedo napravio,
Malo čedo Relju Krilatnika,
Polu sam mu snage ostavio;
Dođe Relja više na godine,
Ima Relja svoju topuzinu,
Da bi mene š njome udario,
Ja bi zmaje na čudo udrio;“

(Delorko 2, 5)

Рељино змајеборство је тако представљено као борба са оцем, оцем – напасником. Његова снага је пола змајеве снаге, па ипак змај се њега боји. Потом змај приповеда још једно чудо и тиче се порекла Милоша Обилића, наине он је такође његов син, а Рељин брат. Међутим, он је њему један део снаге оставио и њега се „и боји и не боји”. Када су се огласили певци, змај напушта одаје Миличине, а она обавештава Лазара о томе шта је сазнала; пише писмо Рељи да дође одмах у Требиње; Реља прима писмо, а мајка га испитује о чему је писмо:

„Ču li mene, moja mila majko,
Knjiga mi je iz grada Trebinja,
Od onoga srpskoga Lazara,
Bit će čuo srpski car Lazare

⁷⁷ Упоредити: „The animal - groom cycle of fairy tales“ (Bettelheim 1976: 277-310)

Da ja mogu zmaja pogubiti.
Ne znam šta ću od života moga!
A hoću li majko odlaziti? ”
(Delorko 2, 5)

У Вуковој варијанти Змај Огњени Вук је заједно одрастао са Змајем од Јастерпца и он није био срећан што се треба сукобити са њим, дакле у основи блискост између змајева који треба да се сукобе у обе варијанте постоји, међутим она је на другачији начин испољена. Особености Делоркове варијанте уочавамо и у даљем току песме: Реља за вечером разговара са Лазаром и покушава да га одговори од убиства змаја, упозорава га да ће му царство пропасти и да ће Турци заузети Требиње, овако га се Турци боје.

„Pazi dobro, care gospodare,
Što ću tebi sader govoriti:
Ja ću lako zmaja pogubiti,
Teke Relja ja pogubim zmaja,
Tvoje će se prevrnuti carstvo,
Trebinje će preuzeti Turci,
Tvoja Mile ostat udovica. ”
(Delorko 2, 5)

Међутим, Лазар не одустаје од замисли да убије змаја и тада Реља пристане. Сам сукоб између змајева дешава се на кули, на прозорима одаја Миличаних:

„Zasjaja se Jastreba planina,
iz planine zmaj je poletio,
doletio k Mili na prozore,
dočeka ga Relja Krilatniče,
udari ga lakom topuzinom,
udari ga nekoliko puta
dokle smete od jastreba zmaja;
pade zmaje pod bijelu kulu; ”
(Delorko 2, 5)

Након овог сукоба „у висини“, где је змаја спречио да уђе у Миличине одаје, долази до сукоба на тлу, где помоћу коња и хитрине успева да обезглави змаја:

„Al poleti Relja Krilatniče,
Brže dođe pred bijele dvore (...)
Kulaša je svoga izvadio,
Pa se baci njemu na ramena,
Na zmaja je konja nagonio (...)
Na zmaja je silno nagazio,
Krutne mu je rane napravio;
Tad preskoči Relja Krilatniče,
Od bedrice sablju potegnuo,
Jeste zmaju glavu otkinuo. ”
(Delorko 2, 5)

И док је сукоб змајева у основи исти у обе варијанте, изузев чињенице да је изостала метаморфоза Реље у змаја и змаја у човека (по свему судећи, Реља је јунак је антропоморфног изгледа, али натприродне снаге и способности); завршница песме је попуно другачија од Вукове варијанте. Будући да је Лазар био упозорен да његов живот и царство зависе од змаја, то упозорење постаје предсказање. Наиме, Лазара Милица затиче мртвог у кревету, а од туге и сама себи одузима живот. Лазар је мртав јер је дошло до прекршаја забране, убиство змаја је

на известан начин *хибрис* који је у његово име починио Реља и због тога он мора умрети. Песма је чак и жанровски комплексна, будући да има бајковит садржај, али несрећан и баладичан крај. На крају, сва требињска господа укопава Лазара и Милицу и испраћају Рељу. Од свих актера песме, једино Реља преживљава.

„Ma da vidiš jasnoga Lazara,
Teke Relja zmaja pogubio,
Isti čas je care preminuo. ”
(Delorko 2, 5)

Ова песма бележи епилог након убиства змаја, сам цар Лазар не умире на Косовском боју, већ он умире истог тренутка када и змај кога убија Реља Крилатник. Након тога следи сахрана владара и његове љубе, која је себи одузела живот видевши га мртвог:

„Kad ujutru zora osvanula,
Glas ti dade Relja Krilatniče,
Glas ti dade po gradu Trebinju
da preminu care i carica
otkad Relja zmaja pogubio (...)
ukopaše Laza i Milicu,
zatim Relju dvoru otpraviše. ”
(Delorko 2, 5)

Змај се у овој песми показује не само као отац јунака, већ и као чувар царства, али и неко ко је на посебан начин повезан са самим царем. Након убиства змаја долази до пропасти, како је Реља Крилатник и упозорио, очито да је он био свестан позитивних аспеката змаја јер је неко ко је њему близак, не само по пореклу, већ и по природи. са друге стране прекратница која наступа блиска је „есхатолошком мотиву” о ком пише Орхановић: „Есхатологија садржи искуства и учења о последњем времену, о крају века или света, о дотрајалости појединих историјских епоха, људских покољења, националних група, социјалних и политичких система и установа такође износиће, понајчешће у митолошко-симболичким облицима, као доказни материјал постављеним учењима разноврсне узроке, последице, прилике и знаке који она умирања и окончавања прате или им претходе.” (Орхановић 1934: 208) Овај мотив препознаје се и у другим песмама о Косовском боју: „Сасвим ће бити јасни ови стихови кад се прочитају саме књиге старославне које је читао стари Југ или Милош Обилић.” (Орхановић 1934: 211)⁷⁸ Ова упозорења из књига староставних блиска су оним које Реља упућује Лазару, он је на неки начин чувар тог древног знања и има моћ коју оклева да употреби. „Пошто Вук [...] има улогу заточника који се невољко [...] бори за другога, ове песме могу се тумачити и као опевање сукоба цара/кнеза Лазара и змаја, што можда [...] рефлектује један од темељних индоевропских митова о сукобу громовника и Волоса, односно светог цара и змаја.” (Пешикан-Љуштановић 2002:165) Овај мит је осветљава концепт који је раширен у бројним религијама и веровањима: „У (реконструисаном) индоевропском ’основном’ миту, змија/змај фигурира као противник бога Громовника (Иванов, Топоров 1974; уп. Velaj 2007: 89 - 140; Katičić 2008: 181 - 264). У епским интерпретацијама и сижеима који баштине нешто од те древне приче (комплекс о змајборству) змија и њој изоморфна бића јесу демонски противници протагонисте и посредно се везују за доњи пол Светске осе (мада ни протагонисти сами нису лишени змајских атрибута) (...).” (Делић 2019: 27- 28) Реља такође невољно улази у овај сукоб и покушава да одврати цара од ове замисли, међутим смрт цара Лазара која настаје услед почињеног „хибриса“ за собом повлачи низ других несрећа. Код Андрије Лубурића наилазимо на запис ХХ/171*45 „Царица

⁷⁸ Стихови гласе: „Те ти гледај, што нам књиге кажу: Настало је пошљедње вријеме, /Хоће Турци царство преузети, /Хоће Турци брзо царовати.” (СНП, II, 35) (Орхановић 1934:211)

Милица и Змај од Јастрепца” у коме читамо о томе да је Змај отац Рељи, али не само њему, већ и другим војводама. Онај који је ипак најјачи и ког се Змај од Јастрепца највише боји је управо Змај Огњени Вук, са којим се касније у песми и сукобљава, тако да је ова варијанта блиска Вуковој. Слично читамо и код Бована 5 (Вукановић, 1) у песми „Змај Никодин и кнегиња Милица“, змај истиче да је Рељин отац, али у сукоб одлази Змај Огњени Вук. Јунак Реља Крилатица се сукобљава и са аждахом, која га гута у гори, о чему је већ било речи као о могућој песми са иницијацијским мотивом: „Реља Бошњанин и аждаха” (Петрановић Е64/11, испод Јаорине). „Dvoјstvo zмајеве природе, његова повезаност s водом i vatrom, протеже се кроз целу историју обраде мотива прождирања људи i избављивања од немани.” (Јанићијевић 1986: 11) Јунак Реља Крилатица се дакле сам избавља од немани у наведеном примеру, али и избавља друге.

Песма оставља простора за разматрање питања метаморфозе јунака, наиме, можемо увидети да певач сугерише и поиграва се са вишеслојним значењима појединих речи, наводи на помисао да је реч о дуалној природи јунака Реље Крилатице. Анализом језика и концептуализације простора и његовог кретања ћемо покушати да представимо на који начин је ова двострука природа приказана. Метаморфоза (ако је и има) је вешто замаскирана и језичком двосмислености. Примећено је да неки од глагола или именица указују на вертикалност, тј. висину, летење и крила, овај мотив је доследно присутан у целој песми: глаголи: „полетети“ (из планине, низ кулу, пред дворе), „долетети“ (на прозоре, на душеке), „бацити“ (кулашу у рамена), „скочити“ (на ноге); именице: „крило“ (певца, орла), „перо“ (орлова крила); придеви: „висока“ (планина, кула), „горњи“ (оцаци); предлози просторног односа: „низ“, „уз“, „под“ (кулу), „на“ (прозоре), „из“. Глагол „полетети“ се приписује и змају и Милице и Рељи, за змаја знамо са сигурношћу да је териоморфни и да доследно полети из планине, Милица жури да види Лазара и низ кулу силази брзо, те овај глагол није у свом основном значењу употребљен овде, али када је реч о Рељи, остаје недоумица. Након што је змаја оборио на земљу са куле, он силази доле да се сукоби поново са змајем. Нејасан је његов начин кретања, да ли лети или хита:

„Pade zмаје pod bijelu kulu
Al' poleti Relja Krilatniče,
Brže dođe pred bijele dvore (...)”

Као што је двосмислена ова употреба глагола, исто је тако и двосмислена природа Рељина, он је заиста једну половину змај, он је „чудо”, како и сам змај говори о њему, те је и на формалном плану приказана комплексност његове природе и снага као евидентан доказ змајевитости. „Висока кула” је честа синтагма у народној књижевности „два атрибута стабилно везана за кулу – танка и висока – ослонила су се, пак, на епску концептуализацију простора и архаичну представу о Космичкој вертикали (axis mundi).” (Детелић, Делић 2018: 757) која ће бити присутна уз овог јунака у још неким сужејма, што говори о томе да он јесте , који се креће овом вертикалом. У поменутој песми, Лазар се све време налази доле, једино што ради је писање писма (и то пером са орловог крила) и позивање заточника. По принципу јунака који алтернирају по типолошкој сличности, уместо Змај Огњеног Вука, налази се Реља Крилатица у овој варијанти из Хрватске. Доњи простори и позивање јунака у помоћ преко птице (замене само пером) јесте елемент ког проналазимо и у другим песмама, али пре свега у песмама у којима јунака треба спасити из тамнице, те је позиција Лазара на неки начин позиција утамниченог, а његова пасивност је продукт те заробљености и немогућности проналажења другог излаза до потраге за спасиоцем.

СПАСАВАЊЕ ЈУНАКА ИЗ НЕВОЉЕ

Један круг песама у анализираном корпусу тематизује Рељино јунаштво у виду спасавања јунака из воде или из тамнице. Принцип на који он то чини је углавном исти: јунаке ставља на леђа или испод мишица и узноси их крилима, што можемо схватити као неку врсту интервенције натприродног или лукавство коме прибегавају заробљени јунаци.⁷⁹ Ова функција се лако касније уклапа у друге сижее, па је распрострањеност овог тематско-мотивског склопа веома заступљена. Простире се од Славоније као северозападне територије до Македоније као југоисточне, КиМ, те БиХ и Бугарске као крајњих граница на западу и истоку.

Најстарија запис који смо пронашли са овом темом спада у средњи слој певања, те се условно може рећи да је она почетно језгро. Касније се уобличава у одређеном броју песама по правилима које диктирају одређени сижее, али и поднебље нпр. често се у кругу песама о Филипу Мадарину развија, у мањој или већој мери, епизода спасавања/ослобађања јунака, те је она једна засебна целина унутар постојећег сижее (нпр. Думба, Е225/14; Бован 24; *Братство* 1892, књ. 15, III) спасавање се одвија и под зидинама опседаног града, а на крају овог чина Реља бива убијен; итд.). Условно схваћено језгро затичемо у листу *Зора Далматинска (Zora Dalmatinska)* из 1845. године, где читамо песму: „*Relja junak nad junakom*”, из Славоније, коју смо већ помињали када смо говорили о првом јунаштву). На основу затеченог стања, чини се да поједини сегменти песме недостају, али се у великој мери може реконструисати динамика којом теку догађаји:

- Три јуначке мајке говоре о јунаштву синова
- Рељина мајка каже да се нема ким хвалити (није разјашњено, осим што се инсистира на његовој незрелости)
- Крађа турских коња коју предлаже Реља (маљени, премаљени)
- „Глина хлађана водица“ – Марко и Милош тону
- Спасавање јунака и називање Реље „јунаком над јунаком“

Реља је у улози спасиоца, а Марко и Милош су жртве, међутим њихови противници у песми су Турци, али и једна природна стихија – вода.

„Te uvati Kraljevića Marka
I meće ga na leđa junačka
Još uvati Miloša Kobilica
Te ga meće pod desnicu ruku.“

Поред тога, Михајло Динић је указао на овај мотив у записима Фра Диздарија Ненкија о опсади Костура и Мажуранића о опсади Леђана. (Динић 1964:115) У *Prinosima za hrvatski ravno-povjesni rječnik* читамо под одредницом „Legan“:

„Pokojni otac zabilježio je za mlada – jamačno u Novom – poskočnicu: Vino piše tri junaka, jedno Marko Kraljeviću drugo Miloš Kobilicu, a treće je malen (ili Malen) Hrelja. Kad se vinca ponapiše, sva tri su se zahvalila, da hte kopja oblomiti ob legenska turska vrata. Kako rekli tri junaka, onako su učinili: sva tri kopja oblomiše ob legenska turska vrata. Al ih Turci nagoniše na on mutni jendek (turski graba, obrov oko grada) vodu. Podapre se malen Hrelja na oblomje kopja svoga, jendek vodu preskočio. Al ne može Kraljeviću, ni Mloše Kobilicu. Kad to vidi malen Hrelja, jendek vodu odskočio, uzme Marka Kraljevića pod lijevu pazuhu,

⁷⁹ О начинима избављивања из тамнице видети: Детелић, Делић: „Тавница је кућа необична: семантика просторног позиционирања епске тамнице.“ У: *Савремена српска фолклористика 2*. Београд: Универзитетска библиотека, 2015. 191-213.

a Miloša Kobilica na bijelo rame svoje; jendek vodu preskočio. Turci su mu govorili: „Boratebi, malen Hrelja, su l' ti težki dva junaka?“ Al govori malen Hrelja: Težki su mi dva junaka. Težak mi je Kraljeviću kano bridka sablja moja, a Miloše Kobilicu kano perje za klobukom“.“ (Mažuranić 1908:588)

Из овог записа видимо да јунаци удружено крећу у један поход након што су се напили вина, али брзо западају невоље из које их спасава „малени“ јунак, ког противници готово шаљиво питају да ли су му тешки јунаци, али он не да на себе и одговара да су му веома лагани, тј. као оружје и перје, што имплицира да овог јунака не треба потценити јер под „клубуком“ крије неку врсту тајног оружја и снаге. Део у ком износи јунаке ће остати углавном стабилан и у другим сижеима које смо обухватили једним заједничким непроменљивим својством, а то је спасавање из невоље. Управо је то разлог због ког се Марко у песмама које тематизују мегдан Марка и хвалисавца Филипа јавља када је реч о Рељи. Он је јунак који се бори са облацима и маглама, те поуздање у његове способности на крају забавља Марка, о чему ће детаљније бити речи: у оквиру сижеа о Филипу Мацарину, као уметнуто спасавање:

„А што беше Рела од Призрена,
Тогај дојде преко матна вода,
Мен ме зеде под десната мишка,
А Милоша мајко под левата,
Не пренесе преку матна вода.“
(Думба, E225/14)

У Лубурићевом запису „Погибија Реље од Пазара“ (Архив Србије XX/20), варијанти песме „Сестра Леке капетана“, читамо епизоду спасавања након нагрђивања девојке и бекства из Будима града:

„Реља крену да бјежи Будимом
И на бедем бјеше долазио.
кад то виђе Краљевићу Марко,
он завика из грла бијела:
Побратиме Реља од Пазара!
Зар остави нас два у Будиму?
Ође ћемо оба погинути.
Кад то зачу Реља од Пазара,
Он се врати Марку и Милошу,
**Обојицу узео под пазухо
И бедема онде прелетио
И пренесе оба побратима.“**
(Лубурић, Архив Србије XX/20)

Овакав подвиг читамо и у још једној песми у којој јунак гине и у којој је Реља доказао своје јунаштво и верност побратимима пре него што је настрадао. Запис је је пореклом из Славоније:

„Узе Марка под десно пазуво,
А Милоша по пазуво лјево,
Под њима је воду прескочио“
Браство (1892, књ. 15, III)

Јунак Реља избавља Марка и Милоша и у запису „Марко и Реља“ (Лубурић Е САНУ 355/767) у ком се јунаци присећају својих подвига док пију вино на Косову. Сазнајемо од самог јунака да су у Будиму били у механи у којој су се срели са јаничарима и одакле су морали да побегну. Међутим, како је капија града била затворена, морали су да прескоче јендеке и високе ограде (пармаклуке). Марко и Милош нису успели да прескоче ограде и упали су у јендек, док је Реља успео. Потом су га дозвали да их спаси:

„Кад ја виђе оба побратима
у ендеку цара честитога
А ја скочи скока јуначкога
Те прескочи царева ендека
У ендеку оба побратима
И прескочим седам пармаклука
У седму ногом ударио
И полеће преко поља равна
Ка звезда преко поља (?) сиња“

Марко потом дозива Рељу и подсећа га на дату реч и завет да ће увек помагати једни другима и да ће делити исту судбину:

„Кад се јесмо сва три побратима
Једно другом веру zaloжили
Ће погине један да ће сво троје“

Јунак Реља Крилатица се након ове опомене, изречене од стране Марка, враћа по своје побратиме и не дозвољава да се његовим саборцима и побратимима догоди зла коб. Он их избавља тако што обојицу испод пазуха носи:

„Те у јендек јесам ускочио
И под пазухо тебе доватио
А под друго Обилић Милоша
И ја скочи скока јуначкога
Те искочи, Марко, из ендека
Прескочи седам пармаклука
И одосмо здраво и весело.“

Под зидинама града Костура, Пирота и Берута у јендеку, у хладној води су јунаци којима у помоћ долази Реља. У *Новопазарском зборнику* (1979: 102-104) читамо песму о Рељиној храбрости и смрти, о чему приповеда Марко, као учесник и сведок о томе како је Хреља извукао из „хендека хладна“ и њега и Мусу Ћесецију:

„Па се Хреља брзо повратио
Прифати нас ко тиче из гнијезда
И изнесе на пољану равну.“

Као што видимо детаљ који је најпре забележен у Славонији о спасавању постоји у другим сужеима, истина са изменама које су очекиване будући да је територијално веома удаљен. Марко сведочи о Рељиној способности било само својој мајци, било трима јуначким мајкама, Реља им спасава животе, међутим у зависности од сижеа до сижеа, након тога следи прво јунаштво, или јунаци настављају своје подвиге (након избављивања из тамнице) или смрт Рељина. Посведочен у корпусу је и један пример у ком је јунак Реља је и један од спасених јунака из воде, а што је већ приметила Ана Вукмановић: „Лик виле се налази и у представи воде која прождире јунака. У песми „Женидба Ђурђа Смедеревца“ Иво Сењанин извлачи из Дунава Марка, Рељу и Милоша, које је у реци заробила виловна девојка светећи се Ђурђу што је погазио реч и оставио је.“ (Вукмановић 2009: 309) Ровови око зидина града су очигледне границе и препреке које јунаци у походу/бегу желе да савладају, међутим могућности овог чина су бројне и у складу са њима се обликују други сижејни модели, негде се све заврши само

на дијалогу између противничких страна, а негде је структура усложњава даљим ацијама јунака.

Јунаци у тамници

Овај сиже у ширем смислу обухвата песме у којима је и Реља заробљен, међутим, песме у којима је Реља спасилац, у великој мери чувају већ поменуто језгро о спасавању из „доњих простора“. У зависности од тога које функције има Рељин лик у песмама, можемо направити поделу на следећи начин:

1. Реља ослобађа – спасилац: А. крилима; Б. мегданом
2. Реља бива ослобођен – жртва

1. А Реља је спасилац из тамнице крилима

Овај сиже је заступљен у певању о Рељи Крилатици на подручју Балкана, тј. на јужнословенском тлу, пре свега на источном ареалу као реализација модела типа „Арватка девојка“ у којој најпре читамо о предисторији доспећа у тамницу необичне девојке (сусрет са Арватком девојком/Златом од Арвата); потом о периоду тамновања; натприродним способностима јунак Реља избавља из тамнице/реалистичким средствима избавља из тамнице, да би на крају дошло до освете и коначног сукоба. Рељу Крилатицу затичемо у овом сижеу са другим знаменитим јунацима (Марко Краљевић, Милош, Јанко, Грујица, Момчило или Илија Шекерлија, Димитар војвода, Муса Кесеџија), њих заробљава у бугарској епици Арватка девојка,⁸⁰ која забрањује младима да се венчавају.⁸¹ Она их држи у тамници целе године (или три или чак девет година) и за сваки велики хришћански празник доноси одређену врсту хране, у складу са народним обичајима. Песме из овог круга имају изражене хтонске симболе (тамница/доњи свет, змија, сан као предсказање, сама Арватка девојка), али и елементе народне културе и религије. Сувајџић је уочио да се јунак „супротставља диморфним епским јунацима попут Црног Арапина, Арватке или Џидовке девојке.“ (Сувајџић 2010б:55) На тај начин је ову необичну јунакињу уврстио у један посебан круг противника епског јунака.

Најстарији запис је из 1926. године и он је забележен у западној Бугарској. Потоњи записи су такође из западне Бугарске (углавном у области Софије и Самокова), бележени у периоду 1961-1962. г. и сви припадају новијем слоју певања. Такође смо у ову групу песама сврстали и песме у којима се јунаци сукобљавају и са Арапком девојком и Русантом девојком.

Читамо најпре у варијанти: „Марко погубва с хитрост Арватка девојка, която потиска народа, забранява младите да се женят и затваря него и другарите му в зандани, II (СБНУ ЛШ 110) ” да је шест јунака на окупу: Марко Краљевић, Илија Шекерлија, Димитар војвода, Муса Кесеџија, Реља Крилатица (Рельо Крилешати) и Јанко од Косова, док су они у јелу и пићу, долази им писмо из Арватске земље да је Арватка девојка забранила свадбе док сама не изабере љубавника. Јунаци одлазе, али их она брзо баца у тамницу („тъмни зандани”), у којој проводе три године и где их она обилази за време празника (Ускрс, Ђурђевдан, Петровдан и

⁸⁰ Корпус који смо ми обрадили за потребе овог рада: СБНУ XLIV, 43; СБНУ ЛШ, 110, 111, 112, 113, 114, 115; Бурин Т. I, стр. 431 - СБНУ X, 80 и у архивским записима БАН: ЕИМ, 57П25-27, 286П84-85, 286П86-87, 287П58-64. (СБНУ, XLIII, 5).

Никола Банашевић је такође писао о појму Арватка и приметио да за она певаче са југа нема етничко значење, итд. *Циклус Марка Краљевића и одјеци француске и италијанске витешке књижевности*, Скопље, 1935. 117.

⁸¹ Уп. „Марко Краљевић укида свадбарину“, СНП 2,69; где је у тој улози Црни Арапин, а Косовка девојка тражи помоћ од Марка.

доноси јаје, јагње и јабуке). Четврте године на Ускрс она сања да ју је ујела змија, одлази у тамницу коју затиче празну, а потом јаше враног коња и јури јунаке. Марко се прерушава у просјака крај друма и тражи од ње коња и сабљу не би ли стигао јунаке, она му их даје и Марко је убија. Њена глава потом проговара да је желела Марка да изабере за љубавника, а он ју је убио. Реља у овој варијанти покреће разговор са Марком, ком је стигло писмо, те је његова улога сведена на покретача радње и некога ко поставља питање: „Што четиш това ситно писмо, / Што си четиш, дребни слези рониш?“. У следећој варијанти: СБНУ LIII, 111. „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма, I“ поред јунака који су у претходној варијанти присутни јавља се и Милош Србин из Белог града. Песма тематизује једно изнуђено такмичење у јуначкој снази, па ставља Рељино јунаштво одмах иза Марковог. Након године проведене у тамници, Реља својим крилима износи дружину, а Марко на крају пресвучен у калуђера убија Арватку девојку. Песма почиње такође писмом из Арватске земље и тражењем помоћи од Марка, затиче га по повратку са Свете Горе како пије вино са дружином у Прилепу:

„Иде Марко с побратима Релъо,
Отдалече, чиста Света гора,
И си кани побратима верни.“

Арватка девојка у овој варијанти задаје један „тежак задатак“, а то је подизање калпака. Арватка девојка себи на тај начин бира љубавника, наиме свако треба покушати подићи калпак, и ко то буде успео, биће њен љубавник, а остале ће убити:

„Кои ми дигне калпак самурлия
и го тури на негова глава
той ще да е мое прввно либе
сички други тука ще погубим!“

Начин на који ће јунаци одговорити на овај задатак исказаће и градацију снаге ових јунака, од најслабијег, до најјачег: Милош Србин једва помера са земље, Јанко војвода је само мало од земље подигао, Илија Шекерлија подиже до колена, Секула детенце подиже до појаса, Реља Шестокрила подиже до груди, а последњи Марко подиже изнад главе, али калпак не ставља на главу. Потом их заробљава и обилази у време празника (Ускрс, Ђурђевдан, Петровдан), само што у овој варијанти има и Никољдана, када им доноси шарана (време поста) и празник Водица (када им доноси хладне воде) и шиба сваког, а највише Марка. Када је прошао велики пост, Арватка девојка је отишла у цркву на причест и нафору, а јунаци су остали сами. После годину дана, на Ускрс, Реља избавља све јунаке тако што их све понесе на леђима увис: „Разпери си шест јуначки криле“. Занимљиво је да јунак сачека целу годину и акумулира снагу за тај подухват, што је поткрепљено у песми и каталогом хране, која је освећена јер приписана је верском празнику. Својствено змији/змају, он се притајио не би ли се трансформисао,⁸² на сам Ускрс. Јунаци излазе из тамнице (доњег простора) иду у *горње* просторе који оличава стуб „axis mundi“ (Eliјade 2004: 30), а преносилац је јунак –змај (медијатор између ових простора). који се с правом запита шта ће се потом десити, јер он може гарантовати само „пренос“:

„От зандане лесно че излезнем
На зандане през комин широки-
Аз излитам, пџк и вас изнасям

⁸² О скривању гмизаваца и њиховом обнављању Башлар даје занимљиву интерпретацију: „Potrebno je da zmija s vremena na vreme себе уједи за реп како би се остварила тајанственост отрова, како би се успоставила дијалектика отрова. Тада змија добија нови свлак, њено биће се дубоко обнавља. Да би се остварио тај ујед, то обнављање, гмизавач се скрива, и зато је тајанствен.“ (Bašlar 2006:192).

ама после какво ли ще сторим? ”

Исполвавање змајевитости и ширење крила је експлицитно приказано у следећим стиховима:

„Разпери си Релџо Шестокриля,
разпери си шест јуначки криле
Првџ подига Милуш Сърбин јунак
и го брзо низ комин изнесе”

Градација је поново присутна, овога пута оличена у њиховој тежини, Милош је наравно најлакши, док је Марко Краљевић најтежи, те изношење Марка ствара и комичан ефекат, иако је иницијално било предвиђено представљање његове снаге:

„Засили се Релџо Шестокриля,
па и Марко низ комин изнесе.“

У наредној варијанти: СБНУ ЛШ, 112. „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма II” видимо специфичности јер поред периода који јунаци проводе у тамници (девет година), наилазимо на веома чудно објашњење откуд Релџо крила. Понуђени одговор је рационалног карактера, то су направљена крила, која је добио од мајстора Петка. У односу на претходну верзију, заиста представља необичност, међутим, и таква крила поново не добија неки други јунак, већ управо Релџа:

„Држала ги девет годин време,
у јунаци Реју Шестокрију
Имаше си Петко дрводелец
те направи криле на рамене,
Прикрепи ги Реју Шестокрију
и изнесе четирма јунаци,
Изнесе ги низ тьмни зандани.”

У овој варијанти Марко остаје у тамници, где чека Арватку девојку и припрема јој превару, али не кроз прерушавање овог пута, већ кроз исказивање лажних намера, да жели да остане са њом. Убија је чим га ослободи, а она изриче клетву да се никад не сазна где ће Марко почивати. У следећој варијанти, СБНУ ЛШ, 113: „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма, III” видимо градацију снаге јунака, Релџа и Марко се налазе на крају овог низа. Марко не ставља њен калпак и зато падају у тамницу у којој проводе три године (по овој варијанти) и у којој се такође хране примерено народним обичајима и празницима. Такође их износи Релџа Шестокриля, уз градацију у тежини (снази). Међутим, у овој варијанти Арватка девојка има развијенији опис сна него ли у варијанти бр.110:

„Каков сам си санок санувала
черна змия крвите ми пие,
Крви пие от клетото срце.”

Мајка овом сну супротставља утеху у виду позива на обед, подсећања да је велики празник и да поједе црвено јаје. Она у тамници не затиче јунаке, већ је и у овој варијанти Марко прерушен у калуђера убија, а она га проклиње. У варијанти „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма IV” (СБНУ ЛШ, 114.) такође имамо уводну ситуацију у којој је Арватка забранила удају и женидбу, из јасно истакнутих разлога: „дур не найде за себе прилика!”. У бугарској епици, у наведеном примеру,

Арватка мучи момке које је окупила, а то су заправо јунаци: Марко, Реља Крилатица, Дебели Новак, Юнак Кършигора, Секула и које је окупила „като козар кози”, и тера их „като овчар овци”, при том сваког од њих удара по једном, а Марка по два пута. Након годину дана тамновања (од Ускрса до Ускрса, при чему обележава сваки од наведених празника, доноси им по црвено јаје, а за Петровдан јабуке, за Илиндан мед), након причести и сна о змији која је уједа, следи разговор са мајком, која је саветује да ипак провери јесу ли у тврђави арватској заробљени јунаци, потом она узјаше коња Ластавицу како би потражила шест јунака, али никога не затиче у тврђави:

„Се ги изнел Реља Крилатица,
се ги изнел низ широки комин,
па бегали низ равни друмове.”
(СБНУ LIII, 114)

Рељина улога је овде описана овим стиховима, он је све јунаке изнео кроз широки димњак, чиме је и у овој песми спасилац заробљених јунака. Касније преузима Марко обрачун са Арватком. Он се маскира у просјака и натера је да сиђе са коња и да јој да копље и сабљу, а потом је на превару убија и њена глава Марка проклиње да му се не зна за гроб, а она је њега изабрала за свог младожењу. Варијанта под бројем СБНУ LIII 115. „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят и е пленила три синджира роби, а тя го проклина от него гроб да няма”, уноси новину у именовану Реље, он се час назива „Реља Шестакова”, час „Шестокрила”. На почетку песме Марко уз осмех мајци за вечером говори да му је стигло писмо из Арватске земље у ком пише да је ова необична девојка забранила женидбу и удају, да је сакупила младе робиње – девојке невенчане и да их води на реку Бистрицу на којој од црне треба да направе белу вуну и од беле црну вуну. Упркос Марковом одласку, он не успева да ослободи робиње, камцијом га Арватка затвори у тамницу, у којој се већ налазе јунаци: Марко, Милош, Јанкула војвода, Момчило, Грујица Детенце и Реља Шестокрили). На Ускрс девојка иде на причест, Реља то зна и користи прилику да ослободи јунаке:

„Кога било на ден на Великден,
щото беше Рельо Шестакова,
Шестакова, Рельо Шестокрила,
из комини юнаци изнесе.
Най-подир е Марко извадило,
со се сила едвам го извадил,
толкоз Марко тежак му се видел.”

Након тога, Марко се прерушава у просјака, а робињама говори да погуби Арватку, да беже у планину што брже могу. Арватка пита просјака – Марка да јој придржи коња како би потражила одбегле јунаке, што Марко користи и убија, а сама девојка га проклиње због тога. У песми: „Крали Марко и Арватка девока” (СБНУ X, 80) уводна ситуација је идентична, претходним варијантама, Арватка је забранила удају, у овој варијанти шест јунака то дознаје кроз књигу која стиже од клетих сиромаша, али потом када оду у Арватску земљу, бивају принуђени докажу своју снагу. У овој варијанти јунаци подижу калпак ове необично јаке девојке и бивају заробљени јер је њу наљутило то што је Марко умало ставио калпак на главу, док је Реља успео до белог грла да га подигне. Западају тамнице и бивају мучени и изгладњивани, осим за празнике и дане посвећене светитељима и Ускрсу. Реља износи свој план за бег:

„А що беше Рельо шестокрильо,
проговори Рельо шестокрильо:
- Фала вамо, петина юнаци,

лесно чеме оттук излезнати!
Тука им над темни занданье,
тука има комини високи,
азе чем ви оттамо изнесем,
а за после ка че да правиме? ”

Након тога следи избављивање из тамнице и јунаке узноси својим крилима, при том је најзахтевније подићи Марка и избавити њега, што Рељи ипак пође за руком:

„А што беше Рељо Шестокриљо,
оно има до шест чифта крила.
Па си хвана Милоша јунака,
изнесе го низ темни занданье,
изнесе го низ високи комини.
Па се вјрна Рељо шестокриљо,
та си узема Јанкула войвода,
и него е низ зандан изнело.
Па се вјрна Рељо Шестокриљо,
си јунаци низ зандан изнело,
ред е дошло Маркоте јунака
Па го узема Рељо Шестокриљо;
повдигна го - оно се не вдига:
тежко било, Бог да го убие!”

Арватка девојка их уочи, па скида своје девојачко рухо и облачи се као јунак, узима барјак и јаше коња како би их сустигла. Марко је сачека као калуђер крај пута и диви се њеној вештини, али је и изазива да јој покаже своју вештину. Она се полакоми и буде убијена на превару. Након тога се клети сиромаси враћају у опустелу Арватску земљу и захваљују Марку и он их дарује.

У архивским записима БАН читамо варијанте ових песама: ЕИМ 57II 25 – 27: „Хрватска девојка“, ЕИМ 286II 84 – 85: „Марко и Арватка девојка“, ЕИМ 286II 86 – 87: „Марко и Арватка девојка“, ЕИМ 287II 58 – 64: „Марко и Хрватка девојка“.

У првој од наведених варијаната Марко и дружина вечерају и одлучују да иду у хрватску земљу не би ли пронашли девојку која је забранила женидбу. Долазе до њених двора, али они су затворени са девет катанаца, једино слуге кажу да она тренутно није ту. Убрзо се појави магла и прах, али то долази Хрватска девојка на коњу Ластавици и пита слуге ко је долазио, они јој кажу, а она брзо сустигне јунаке и све их зароби. Тамновање траје три године и на Ускрс (Великден) она им донесе по црвено јаје, а на Димитровдан им донесе по грозд да би знали које је време. Након тога Марко износи план да кад буде био Ускрс, да побегну; она је отишла у цркву, а касније је мајци причала да је сањала змију и да ју је ујела; мајка саветује да ухвати јелена, а она се убрзо сети нечег другог, да је Ускрс и да треба да однесе по јаје јунацима, међутим, када је отишла у тамницу, видела је да нема ни једног јунака. Брзо креће у потеру, али је то спазио Марко и рекао јунацима да ће је он сачекати на друму. Она га пита да ли је видео јунаке, мисли да је Марко просјак; Марко је убија и њена глава проговара и куне Марка јер ју је на превару убио и зато га проклиње да се никад не зна где ће му бити гроб. Марко се након тога причести и пет јунака се врати у арватску земљу и узима злато из њених двора.

Друга песма из овог низа је по свему судећи варијанта у којој је дошло до још већег сажимања, наиме тројица јунака (Марко, Реља и Момчил) су заробљени од стране Арватске девојке, а на путу ка тамници, Марко је пита кога би одабрала, она одговара да би одабрала Рељу, након тог одговора, Марко је убија, а њена глава куне Марка и прети да ће га убити где га буде стигла. Након тога Марко позива јунаке и преноси им њену претњу. Занимљиво је да је ова варијанта управо најприближнија закључку Сувајдића о блискости овакве девојке и невесте која одбија све просце и бива кажњена због тога: „Сукоб Марка са Роксандом девојком

наслојава се на интернационални мотив уречене лепоте која због своје изузетности мора бити кажњена. Испод ове скривена је још архаичнија парадигма. Она представља борбу тријаде епских јунака са типом циновске противнице, заступницом дивљег, митског простора, која је по правилу странкиња, жена друге вере и нације.” (Сувајџић 2010а: 198) Заиста, када се језгро сведе само на ликове и њихово делање, Марко ипак овде пита нешто што би било налик просидби, и након њеног одговора (који је ипак позитиван за једног јунака), погуби је.

У трећем запису читамо да Марко најпре добија писмо сиромаша из Арватске земље који га обавештавају да је уведена забрана женидбе и удаје, па млади остаре, а не ожене се или удају. Марко потом седи у хладној механи са петорицом јунака (нису именовани), а одједном се појави магла и прах, и из ње изађе Арватка девојка која носи велики барјак, од ње се сви скривају. Марко тражи од дружине калуђеерско рухо и маскира се и каже даће се срести са њом не би ли видео зашто је она јунак над јунацима. Сусретне се са њом и она га упита да ли је видео негде дружину од пет јунака, он јој каже да их не може стићи, одавно су прошли, али је пита да јој мало да коња и барјак, она се преварила и дала му је коња и барјак, он је појахао коња и узео сабљу и одсекао јој главу. Глава је Марка проклела, и рекла да је она хтела њега за момка да узме, а он ју је убио.

У четвртм запису има шест јунака и на Марково колело стиже писмо кетих сиромаша из Арватске земље. Јунаци путују у Арватску земљу и наилазе на њен двор. Слуге кажу да је она отишла да обиђе земљу не би ли се неко побунио или направио свадбу. Убрзо потом стиже она на коњу ластавици и у руци држи зелен бор који баца и хвата поново руком. Они су се одмах разбежали, али ухватила их је Арватка девојка и све их је ишибала, а Марка дупло више од других, јер га је изабрала за љубав. Затворила их је и држала у тамници три године, за то време на Никољдан доносила им је рибу, на Ускрс црвено јаје, на Ђурђевдан јагње, а иначе им је само хлеб и воду доносила и морила их глађу. На Ускрс она одлази на причест, а Реља Крилатица износи план ослобађања и изношење кроз димњак („кумин”). Следи истоветни део који је предвиђа одлазак у цркву и сан о змији који има пророчки карактер, а потом одлазак у тамницу да обиђе јунаке. Реља износи јунаке, међутим, Марко је најтежи и њега са највише муке износи; потом се Марко на превару обрачунава са Арватком девојком (маскира се, узима коња и убија је), она га проклиње; долазе јунаци и заједно подижу калпак, свако може до одређеног дела тела да подигне, а Марко највише (чиме потврђује њен првобитни избор за младожењу). Након тога, он баца калпак.

У наведеним варијантама проналазимо да имена појединих јунака могу бити измењена, али структура Марко – Реља је чврста. Разлог због ког је тако лежи у чињеници да је Рељина функција чврста, он је спасилац, али Марко је неко ко потпуно обезбеђује сигурност бекства и неко ко убија ту необичну девојку, у већини песама, макар. Изузетак је песма у којој је део са летењем потпуно изостављен; или варијанта: ЕИМ 286П 84 – 85, у којој је тамновање и ослобађање изостављено; или варијанта ЕИМ 286П 86 – 87, у којој је и тамновање и ослобађање изостављено, али и именовање дружине, једино се зна да их је петорица. Рељин лик је развијен у оним варијантама у којима постоји епизода тамновања, и то у већини случајева, постоји само један пример где је има, али где није приказано спасавање јунака. У записима из архива БАН, видимо да је Марков лик однео превагу, те да је акценат управо на тим епизодама које носи његов лик, а то је убиство, на превару, Арватке девојке, те су и три од четири варијанте чак и сведене на ту епизоду. Уколико је заробљено шест јунака, можемо говорити о дуплој тријади, а у неким варијантама њих је пет (ЕИМ 57П 25 – 27).

У више записа видимо мотив забране венчања, који је присутан у нашој епици у песми: „Марко Краљевић укида свадбарину“ (СНП II, 69), у којој Марко успева да савлада Арапина, који је учинио намет и омогућава да се сви неометано жене и удају. У бугарској епици, видимо да Марко добија писмо у коме је обавештен о намету који је Арватка начинила: СБНУ LIII 110, СБНУ LIII, 111, СБНУ LIII, 112, СБНУ LIII, 113, СБНУ LIII, 114, СБНУ LIII 115, СБНУ X, 80, ЕИМ 57П 25 – 27, ЕИМ 286П 86 – 87, ЕИМ 287П 58 – 64.

У више наведених песама учавамо један необичан задатак остварен кроз мотив подизања калпака, који је близак још једном мотиву из македонске усмене традиције, а то је

подизање тешког предмета – торбе, коју Бог тражи да му Марко подигне на раме.⁸³ Задатак са подизањем калпака и градацијом јуначке снаге срећемо у: СБНУ LIII, 111. „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма, I“, СБНУ LIII, 113: „Марко погубва Арватка девојка, която забранява младите да се женят, и тя го проклина от него гроб да няма, III“, „Крале Марко и Арватка девока“ (СБНУ X, 80) и у: ЕИМ 287II 58 – 64: „Марко и Хрватка девојка“.

Поред Арватке, затичемо и Арапку, али и Русанту девојку у оваквом сижеу. У варијанти у којој Арапка фигурира на сличан начин као и Арватка: „Марко Кралевичи погубва Арапка девојка, която е избавила него и побратимите му Релъо Крилатица и Секула детенце от зандани“ (СБНУ LIII, 93), читамо да су заробљени јунаци: Марко, Релъа и Секула и то већ три године. Она их потом пита ко ће је узети за љубу и обећава коња шестокрилог, као и кобилу која га је ождребила. Марко наговара Релъу, међутим он одбија јер има деветорицу браће и девет лепих снаха и неће се са њом слагати, смејаће јој се јер је као „катраница“, потом Марко моли Секулу, он истиче да има девет сестара и оне се такође са њом неће слагати из истих разлога. На крају Марко, оставши без других могућности, а желећи да се ослободе и да има таквог коња и кобилу, одлучује да ће он бити „младожења“. Марко превари Арапку и убија је на пољу, а јунаци одлазе у Прилеп. Веома блиска је и Русалка или Русанта девојка (СБНУ II, 107), ова песма је из Самоковске области у западној Бугарској и превагу је однео Релъа, не само као спасилац, већ као и жељени младожења. Русалка их заробљава јер се застидела након што су подизали перо које је она бацила и проклињали је: Марко је подигао до појаса, Момчило до грла, а Релъа до рамена. Потом их је заробила, а Релъа је преваром успео да је победи након периода тамновања од Ускрса до Спасовдана. Русалка је имала сан који је испричала мајци о три змије, како је две убила, а једна змија ју је ујела; након тога јој мајка говори да оде у цркву и да води коло („оро“), али она то није умела, па се постидела. Поново их је одвела у тамницу, а Релъа јој је рекао:

„Проговори Релъа крилатина:
Фала тебе, Русанта девојко,
не затварај ни, че забоварај ни!
Не сме дошли туа да лежине;
нел сме дошли тебе да гледаме.
Ние сме си троица јунаци -
кой ти драго, тогова залюби!
Измами се Русанта девсјкя,
не сети се, Бог да а убие,
да че да ње на върла измама.
На јунаци пстио говори:
- Че те любим, Релъа крилатина!”

Она је исказала жељу да буде Релъина љуба, али он јој је рекао да се боји јер је она девојка „дубелијка“ и да он не би знао да ли јој се цубе раздвојило, па јој каже да преведе коња, она се није досетила и заиста је превела коња, а Релъа ју је пресекао на пола где се цубе раздвојило:

„нои ю се джубе раздвоило,
раздвоило танки половини.
Он изваде той златни маймуди,
ударе я танки половини
и оная слаба половини,
и она се на две раздвоила.

⁸³ Видети: Милан Лукић, Иван Златковић, *Антологија народних песама о Марку Крадевићу*, Београд, 1996, бр. 125, 493-499.

Пойдоа си троица юнаци.“
(СБНУ II, 107)

У наведеној песми не наилазимо на део о забрани венчања као код већине песама о Арватки девојци. Међутим, ту су подизање предмета и градација снаге, заробљавање, период тамновања између хришћанских празника, пророчки сан и на крају спасавање јунака (али не помоћу крила, већ помоћу лукавства). Непосредно пре спасавања сазнајемо мотив заробљавања јунака, а то је њена удаја и одабир младожење. Пламен Бочков пишући о сукобу јунака у бугарској епизи са необичном противницом тумачи смрт девојке као „ритуалну”, као прелаз од девојаштва ка зрелој жени, што је она била спремна да постане: „Посоченото трикратно посичане на тјалото на девојката може да се тълкува като ритуална смърт – посвещение. Неслучайно тази юнакиня е девојка, т.е. девствена, чиста (оттам и непомерната ѝ сила) и очевидно подготвяща се за брак.” (Бочков 2012)⁸⁴ Исти аутор наводи и да је име Русалка заправо вилинско: „Русалка е самодива. Русалка е самодивско име.“ (БЮЕ, с. 357 према: Бочков 1994:36) Такође, он сматра да је важно направити разлику између виле и ратнице: „Собствено епически антагонист в този смисъл дотук беше само девојка юнак. И това е така, защото епическото, като сравнително самостойна сфера на фолклорното, изпитаваше потребност от легитимиране на едно от основните социални отношения – между жената и мъжа.“ (Ибид, 37)

Марко Краљевић је пресвучен у калуђерско рухо и тако маскиран вара противницу у варијантама: СБНУ LIII, 111, СБНУ LIII, 113. Овај детаљ у српској усменој традицији читамо у песми „Марко Краљевић и Мина од Костура“ (СНП II, 62) и у истоименој варијанти са КиМ (Бован, 21/Дебељковић I, 20).

У већини песама овог типа веома важну улогу играју празници. У првом плану имају функцију временског одређења, пролазности, од једног до другог празника – дана посвећеном одређеном светитељу, те утамничени јунаци симболично путем хране знају које је време. Петар Стефанов пише о значају појединих светитеља у народној традицији Бугара и каже да су Свети Ђорђе, Свети Петар и Свети Илија заправо су повезани са традицијом „откључавања” и „закључавања” кише: „Св. Илија и св. Георги отключават и закључават небесната влага.” (Стефанов 1982: 78) Такође, ови светитељи су и змајборци: „Покрај разгледаните дотук общи черти св. Георги, св. Илија, и св. Петър разделят помежду си и славата на змејборци. И тримата влизат в единоборство с ламии, или змејове, които нарушават реда в природата и социума.” (Стефанов 1982: 80) Веома је значајан за везу између хришћанске и пољопривредне традиције управо сам светитељ: „Светац може *преузети атрибуте и својства свог паганског претходника*.” (Ајдачић 2000:129) Ови светитељи се помињу кроз Ђурђевдан, Петровдан, Илиндан, али поред тих дана у години, ту су и други светитељи, као и празник над свим празницима – Ускрс, дан победе над смрћу и почетак новог живота, а то је дан када се јунаци ослобађају и када побеђују Арватку која је страشان намет учинила, а то је забрана венчавања, што као последицу може имати окончање живота и одсуство плодности. Арватка девојка је веома необичан лик у бугарској епизи, Никола Банашевић преноси једно историјско тумачење овог имена, али и сам има резерви према њему: „Он (Јорданов - С. Ђ. П.) по Јиречку, говори о селу Копривштици у Средњој Гори, којим је по царевом ферману из средине 15. века, управљала нека досељена жена из Риле. Она је ишла у Једрене код султана и издејствоввала знатне привилегије за своје место, између осталог да кроз њега не може ни један Турчин јахати. У ферману се Копривштица назива *Avratalan* тј. женско поље, па је по првом делу те сложене турске речи, постало метатезом *Арват*, а одатле Арватка девојка и Арват град.” (Банашевић 1935: 156) Друго тумачење које нуди је да је реч о једноставној миграцији назива путем песама, па потом поистовећивању са другим девојкама које исказују јуначка својства: „Арватка

⁸⁴ Бочков, Пламен. „Забранената гора”, *Годишник на департамент „Антропологија”, „Културни наследства – политически залози и реконструирани на територии”* (2012 г.) Ирена Бокова (съставител), Нов български университет: http://ebox.nbu.bg/ant14/view_lesson.php?id=12 (приступљено: 24. 3. 2023.)

девојка македонских и бугарских песама је, по имену, можда просто „Хрватка девојка” из једне бугарштице (или њој сличних песама). У тој песми (Богишић, 37) то је сестра бана Иваниша, коју неки Турчин отима и одводи на коњу. Она га у путу надмудрује, па се, преобучена у његово одело и на његовом коњу, враћа натраг своме брату који је најпре не препознаје. О подвигу Хрватке девојке могла је доћи нека песма југ (...). Њено је име, због извесне сличности у улогама (јунак – девојка), могло заменити у песмама другог мотива име Цидовке девојке, које се задржало на западном подручју југословенске епике.” (Ибид, 156) Напомиње на крају да назив „Хрватка девојка Богишићеве песме, можда је већ дошла са севера, али та реч за певаче са југа није имала никаквог етничког значења. “ (Ибид, 157). Има такође и другачијих тумачења овог имена: назив ове чудесне девојке није у вези са националном припадношћу према мишљењу појединих научника, који језичком анализом проналазе основе за опис особине, а то је: борбеност „Помињемо овде и речи *рвалац*, која је раније значила борца за хришћанство, противу ђавола; *рватник*, борац за веру и рватан – онај који се бори. Отуда и Арватка или Рватка девојка.“ (Барјактаревић 1982: 92-93).⁸⁵ Ова девојка је свакако носилац несвакидашње снаге и умећа ратовања, те се њено огледање са мушкарцима заиста може видети у светлу понуђених интерпретација до којих смо дошли током нашег истраживања, одабир достојног младожење за овакву девојку је свакако био повод да се развије сиже о јунакињи која користи силу и умеће употребе оружја да себи изабере адекватног мужа. Овој групи песама веома је блиска и једна варијаната у којој се јунаци сукобљавају са Златом од Арвата. Јунак Реља у „Марко Краевич, Злата от Арвата, Дете Докадинче“⁸⁶ (СБНУ, XLIII, 5) такође износи све јунаке помоћу својих крила. Марко сакупља јунаке да иду до Златиних двора, када је сретну, Марко јој каже да жели да је води кући да му буде љуба, она се љути и све јунаке камцијом отера. Робињи „косатој“ (дуге косе) наређује да чува свих 60 јунака док она спава. Док она спава, јунаци разбијају прозор и кроз прозор их износи Реља на крилима.

„Молили се Релю шестокрилца
Сви јунаци на крила изнело.“

Потом јунаци беже у планину, кад се разбуди, Злата узјаше коња и тражи их. Пита Дете дали их је видело, оно јој одговара где су, почиње да шета њеног коња, на превару јој одсеца главу. Он узима њеног коња и сабљу, налази јунаке, и бори се са њима. Побеђује их, али Марко убија њега, оно га проклиње да му се не зна гроб.

1.Б. (Заједно са побратимима) избавља мегданом

Јунак Реља Крилатица заједно са својим побратимима избавља из тамнице/ заробљеништва Сибињанин Јанка (Зорић Е42/3 „Реља Крилатица и бан од Шафрана града“): Јунак Реља заједно са својим побратимима одлази да спаси из тамнице Сибињанин Јанка, предлаже овај поход јер га је стид што је Јанко већ дванаест година заробљен, и то не само он, већ и његова сестра Анђелија, која је робиња. Јевросима их упозорава на препреке на путу до Шафрана (планина и на њеном врху златни дирекци, оштре ћорде и увити Арапи, троглави Арапин, на вратима Шафрана града дридесет капиција). Реља савладава ове препреке сам:

⁸⁵ . Детаљније о томе: Мирко Барјактаревић: „Од куда назив насеља Рваше, Рвати, Рваласи“, *Гласник Етнографског музеја*, књ.46, 1982: 89-94

⁸⁶ Жоте Илковъ С. 1887.Суходол, 9.9.1887.

„Види Реље крилата јунака!
Он на балчак навалио руку,
Расрдио витеза зеленка,
Трже бритку сабљу од појаса,
А рашћера тридесет Арапа.“

Арапин није смео ни прићи, нити приметити кавге. Када су стигли до Шафрана, Марко је питао капиције да отворе врата, како би коњима прошли, а они кажу да је капија дванаест година затворена јер се бан боји тројице јунака. Потом је Марко развалио капију и у граду су ожеднели и питали Латинку девојку да им да вина, а она за сваког јунака има коментар о његовим особинама. Потом стиже двоје Латинчади и кажу да их је бабо бан од Шафрана послао и позвао у госте да једу и пију на кули. Марко је на тај позив пристао, али га је Реља упозорио да су Латини варалице и да ће их погубити. Потом, упита Латинку да им каже има ли негде биртије, а она каже да у самом Шафрану нема биртија, већ механе у пољу код крчмарице Анђе, која каже да јој је Реља кум, а он је потом препозна.

Јунак Реља заједно са побратимима избавља бана Мијајла и дванаест војвода у „Краљевић избавља бана Мијајла“ (Лубурић Ф1Х163*43); затим Секулу (Петрановић Е 64/56 „Ропство Бановић Секуле“) ослобађају Реља, Милош и Марко: песма почиње тако што вила дозива Марка да ослободи Бановић Секулу, ког је заробио Бојадин паша, заједно са њим у поход крећу и Реља и Милош. Бојадин изазива Марка и деле мегдан. Када Марко победи, онда Реља дозива Секулу и пресеца му везе на рукама. Потом одводе га до његових двора.

Ђурицу војводу (Думба, Е 225/10) ослобађају Милош Обилић, дете Ђурице и Рело Шестокрила: песма започиње тако што Милош и Дете Ђурово заједно пију вино, али Дете одбија и каже да му је отац у тамници. Потом њих двојица крећу у подухват ослобађања и затичу Рељу који је већ покушао да га ослободи, али није успео у томе: „Али немах на помоћ другара,/па се Рело со ништа вратило.“ Затим сва тројица одлазе и ослобађају Ђурицу и друге сужње.

Јунак Реља са побратимом избавља Марка Краљевића у више песама: Марка Краљевића ослобађа Сибињанин Јанко и Реља Крилатник (МН I/2, 62): Марка Краљевића у Сарајеву заробљава на превару Мујо и припрема му јавно погубљење. Он је њега заробио тако што је у договору са крчмарицом напио Марка. Када се пробудио, схватио је да је заробљен након тога пише на комаду платна са кошуље, ноктом и крвљу писмо Сибињанин Јанку и ваби сокола да пренесе то писмо. Јанко потом јавља Рељи да треба да ослободе Марка, долазе маскирани у Маџарина и Бугарина и траже да и оне ударе Марка, на тај начин му додају сабљу и коња и нападну сва тројица Турке, али се и освете се крчмарици.

Такође, јунак у песми „Рељино јунаштво“ избавља Марка Краљевића: у мегдану са Арапином вила је помоћница и из облака му каже где да стрелја противника својим посебним вилинским оружјем (Лубурић Х/202). Реља избавља Марка и Милоша у песми „Рељино јунаштво“ Блиско сижеу о јунацима у тамници је и заробљавање побратима. Ова песма је по композицији и делокрузима јунака песма о двобоју (о чему ће бити речи више у засебном поглављу), она тематизује борбу са Усом Арапином и ослобађање Марка и Милоша, које је Арапин заробио. Вила је Рељина посестрима која му говори како да савлада Арапина и ослободи побратиме:

„Не ударај сабљом Арапина
На њему је панцијер кошуља
Но ће ти је стрела и тетива
Које са ти, брате, даровала,
Ево има три године дана
На Мирочу високој планини?“

Реља побеђује тако што заиста стреља Арапина у тренутку када он гледа у облаке не би ли видео ко то говори. Реља добија признање од Марка да има побратима да бољег Србина нема. У овој песми је маркирана Рељина особеност употребом глагола и прилога који означавају брзо кретање: *скочи* на ноге лагане, *итро скочи* до коња вранчина, а сам Арапин када га угледа покушава да избегне сукоб:

„Јеси л ти то, Реља од Пазара?
Кажу имаш крила и окриља
И чуо сам родила те вила
То те фале да си јунак зоран
Но остављај коња и оружје
Па се враћај срамоте ти нема.“

Назнаку Рељиног чудесног порекла даје сам противник, који не жели баш да уђе у сукоб са неким о коме круже такве гласине, иако је сам Арапин изазивач. Противник има хтонска обележја, баш као и Арватка девојка.⁸⁷ Уколико прихватимо тезу о сукобу са Арапином као змајборство, онда ће нам бити јасно ово Арапиново оклевање да уђе у сукоб са Рељом: јунаци „демонске маске“ (Сувајцић 2005: 277) су у нашој епици најчешће Арапи: „Према заступницима митолошке теорије у проучавању усменог песништва код нас, од Руварца до Чајкановића, у усменој епској традицији индоевропских народа не може бити никакве сумње да се сиже епске песме о чегрсти националног јунака са Арапином мора свести на основни митолошки контекст - *причу о змјеубици*.” (Сувајцић 2005: 278)

У запису Цветковића и Станојевића, ђака из Алексинца, „Марко Краљевић и Турци јањичари“ (Е 38 – 35) и у варијанти код Владимира Бована: 25. „Марка Краљевића избављају побратими“: Марко је на превару заробљен (на спавању), пише писмо али не љуби, како Турцима говори, већ побратимима. Баче самоуче им чита писмо и каже да узму калуђерско одело и да га избаве. Марка одводе на погубљење, али он их моли да се исповеди калуђерима које је угледао. Калуђери још кажу да је добор што су га ухватили, да им је Марко опљачкао цркву, па Реља даје три дуката Турцима, а Милош за то време вади сабљу, као и Реља, па онда додају и Марку и савладавају Турке.

У песми „Краљевић Марко надмудрио Турке“ (Божовић Е САНУ 197/10) на сличан начин описује Марково заробљавање и начин избављивања: Марко је на превару заробљен (док је спавао пијан), припремили су му вешала да га обесе. Међутим, замолио их је да напише писмо мајци и љуби. Заправо је писао побратимима којима је писмо стигло путем сокола. Реља и Милош долазе и скидају Марку букагије и беленгуке и он се сам освети:

„Но стигоше до два побратима
Побратима Реља и Милоше
Па пустише коње по пшенице,
Па скидоше Марку беленгуке
Смакоше му двије букагије (...)
Па довати сабљу Милошеву,
Па у Турке јуриш учинио“

⁸⁷ Мотив борбе јунака са противником „демонске маске“ (Сувајцић 2005б: 277), потом његово савладавање, указује према схватањима Ј. Јанићијевића: “на njegovu најтежњу povezanost sa žrtvovanjem.” (Јанићијевић 1986: 28) Раде Божовић пише о Арапима у усменој књижевности и износи занимљиве податке о веома раним контактима са Арапима: „U kontekstu mogućih arapskih uticaja od posebne su važnosti vizantijsko - arapski ratovi jer su u njima, i to u velikom broju, učestvovali i Južni Sloveni. Tako je car Justinijan II 687. godine preselio Slavene iz Strume u Malu Aziju, gde se oni koriste u borbama protiv Arapa.” Božović 1977:176

У песми: „Марко Краљевић у Боратској тамници“ (Лубурић, IX, 110*40) Марка из тамнице избављају Милош Обилић и остале војводе, међу којима је први Реља, потом Љутица Богдан, Бановић Секула, који на крају запале град Борат. Марка Краљевића ослобађају још у запису Петрановић Е 64/41.

Јунак заједно са Марком и Милошем ослобађа ђакончад у песми „Марко Краљевић ослобађа ђакончад“, када њих тројица угледавши рањеног Змај Огњеног Вука одлазе да га освете, потом Марко и Арапин деле мегдан и на крају ослобађају ђакончад. (Лубурић Архив Србије, XX/214* XX/57).

2. Реља је један од сужања (жртва)

Реља је заробљен заједно са учеником/сестрићем („Обилић избавља Рељу и Страхину Бановића“, Лубурић Архив Србије, XX/240 * XX/68 од Глигора Реповића из Невесиња и „Ништа без Обилића“ XX/241* XX/69, од Богдана Зоговића из Полимља) где му је ученик Бановић Страхина, а ослобађа их Милош Обилић; трећу варијанту читамо код Зорића у песми „Милош Обилић“, Е42/25, где Бановић Страхина има само дванаест година и запао је ропства са Рељом; такође и у варијанти под називом „Тридесет сужања“, Мирковић, 53а/6, читамо да је Реља заробљен од стране Хасанаге са дванаестогодишњим сестрићем, који је истрански бан и који се „још није боју научио“; Након доласка ослободиоца, Реља се и сам често освети и обрачуна са својим тамничарем:

„Крилат јунак итро поскочио,
Једном скочи, Арапу доскочи
Обали га с танане кобиле
Уграби му сабљу оковану
Једном ману десно и лијево
Око себе покоси Арапе
Баш ко коса у пролеће траву.“

Реља је заробљен са побратимима нпр. СБНУ, XLIII, 51 „Марко Краљевич и Черен арапин“; Реља стиже у помоћ Марку Краљевићу, који је заробљен, али убрзо постаје и сам заробљеник; избавља их Секула и убија Црног Арапина; Затим у Лубурићевом запису (Архив Србије, XX, 215) „Змај деспот Вук и виле“: Реља је са Марком и Милошем заробљен од стране вила, које су их „осјениле“, избавља их Змај деспот Вук, који се сукобљава са вилама, Марко се сукобљава са вилама, потом се дешава сукоб са троглавим Арапином, који жели да ухвати виле; у тамници Арватке девојке (варијанте у Бугарској, видети засебан део о овој девојци). Рељу и Милоша, који су покушали да изађу на мегдан Алиманди Ћоси, ослобађа Марко Краљевић у песми: „Марко Краљевић и Алиманда Ћосо“ (Лукић и Златковић, 61), као и у варијанти: „Марко Краљевић и Алијага Ћосо“, Лубурић (IX, 617); Реља од Пазара стиже у помоћ Марку, али бива заробљен и сам и на крају ослобођен од стране Новака у: Бесаровић Е12, 4: Марка, који је кренеуо да прода љубу, па се предомислио, заробљава Турчин који купује љубу и кога је Марко ударио, потом зове побратиме Милоша и Рељу, који падну ропства, па онда Новака и Грујицу, кога такође зароби и на крају их избавља Новак, јер са јеле погађа пушком Турчина (приметно је да Старина Новак користи ватрено оружје јер је јунак који не припада хронолошки скупини јунака која се традиционално сврстава у јунаке „старијих времена“, већ припада скупини јунака „средњих времена“):

„Ал да видиш Дебелић Новака,
Он не слази њему на видуку
Већ засједа за јелу зелену
Па он пружа дугу гранајлију,

пушка пуче, тренути не даде,
 те погоди турско момче младо,
 погоди га међу очи црне. (...)
 тад' одрјеши Краљевића Марка,
 И одрјеши Милоша војводу,
 И одрјеши Рељу од Пазара,
 и нејако дијете Грујицу.”

Затим јунака Рељу док спава у гори заробљава Усо Арапин, а ослобађа Милош Обилић, (Петрановић Е64/6); Реља је у тамници са још двојицом јунака и пише писмо (својом крвљу) и предаје га соколу да одлети моми Ангелини да би га избавила из тамнице (Драганов, 29). Она се опрема и маскира у јунака (пре тога је везла када јој је стигло писмо) у намери да ослободи Рељу. Запис се, међутим, ту завршава, тако да не знамо како би изгледао исход овог похода.

Јунак се у овим песмама јавља и добија различите улоге: он је неко ко помоћу својих натприродних способности успева да помогне побратимима и Марку Краљевићу или неко ко својим јунаштвом омогућава Марку да се и сам ослободи (бегом, осветом и сл.). На тај начин певач чува неприкосновеност Марковог лика и јунаштва.

Табела 9. Јунаци у тамници

Реља Крилатица/спасилац		Реља Крилатица/жртва	
А крилима	Б мегданом	Заробљен са сестрићем/учеником:	Заробљен са побратимима/другим јунацима:
Тамница Арватке девојке: СБНУ XLIV, 43; СБНУ LIII, 110,111,112,113,114,115; Бурин Т. I, стр.431 - СБНУ X, 80 и у архивским записима БАН: ЕИМ, 57II25-27, 286II84-85, 286II86-87, 287II58-64. (СБНУ, XLIII, 5)	Зорић Е42/3; Лубурић IX/163; Петрановић Е64/56; Думба 225/10; Лубурић X/202; МНИЦ,62	Лубурић Архив Србије, XX/240 * XX/68, XX/241* XX/69; Зорић Е42/25; Мирковић, 53а/6;	СБНУ, XLIII, 51; Лубурић, Архив Србије, XX, 215; Лукић и Златковић, 61; Лубурић Архив Србије, IX, 617; Бесаровић Е12, 4; Петрановић Е64/6; Драганов, 29

ФИЛИП МАЦАРИН - ХВАЛИСАВАЦ

Песме типа „Филип Мацарин“, у којима се јавља Реља Крилатица присутне су у свим слојевима певања (од најстаријих до најновијих) и на свим просторима. Будући да је ово реткост, сматрамо да компаративна анализа може дати занимљиве резултате. Приликом сакупљања грађе дошли смо до песама које можемо сврстати у овај тип. Наравно, међу њима постоје мање или више развијене епизоде о Рељи Крилатици, или макар само коментари о њему и његовим натприродним способностима. Намера нам је да упоредимо грађу, издвојимо основно језгро и уочимо разлике. Постоји јасна тенденција да се временом на помен Рељиног имена активира Марково приповедање о овом јунаку, што се одликује било карактеризацијом јунака и упућивањем на његове способности, до чак развијања читаве епизоде о догађају након ког је Реља избавио побратиме. Може се закључити да је у неком тренутку Рељино име постало синоним за спасавање из невоље, те је његова улога спасиоца добила своје место чак и у сизијеу у ком првобитно није постојала. Уочили смо и издвојили четири облика модела (А, Б, В, Г) у новијем певању. Најстарији запис о хвалисавцу који жели да погуби Рељу, али и Марка Краљевића и Милоша Обилића налазимо у Богишићевом зборнику, под бројем 88: „Мегдан Краљевића Марка са Сибињанин Јанком.”⁸⁸ Хвалисавец је Сибињанин Јанко, а његове жртве: седамдесет Мартолоза и тридесет и три заточника, док су прижељкиване жртве – побратими: Марко Краљевић, Хреља Бошњанин, Милош Обилић. До Марка стигну гласине о хваљењу и он одлази на мегдан, Сибињка девојка види Марков чадор, Јанко шаље Секулу по оружје и опрему, али на мегдану Марко убија хвалисавца. У овој најранијој варијанти уочавамо једно стабилно језгро које ће преживети и временску и територијалну удаљеност:

- хвалисавец прижељкује жртве (тријада),
- до Марка стигне глас
- одлази сам на мегдан
- убија хвалисавца.

Оно што је особено само за ову варијанту јесте име хвалисавца, присуство сибињске господе. Пишући о „мартолошкој епици“ и конкретно наведеној песми из Богишићевог зборника, Сувајцић уочава да је реч о песми која „заиста дугује варијантама о мегдану Марка Краљевића са Филипом Мацарином, односно Пилипом Драгиловићем.“ (Сувајцић 2014:347). Сличност са првобитним хвалисавцем је територијалног карактера. Наиме, уместо Сибињанин Јанка доћи ће у ову улогу Филип Мацарин. Према Драгутину Костићу реч је о ратнику који је био у служби Угарске: „Филип де Сколари, назван у Угарској Пипо Спано (од Озоре), кондотијер (племић ратник, 'витез', који је служио под најам, као најамник) угарског краља и намачког цара Жигмунда (1387/1437); одликовао се као војсковођа у упадима Жигмундовим у непокорну Босну, нарочито г. 1408. победом код Добора; доцније постао намесник у Ердељу и командант пограничним трупима, у којима је било доста Срба, сузбијајући с успехом турске навале преко Дунава (код Силистрије год. 1426), али је те године био и побеђен (и рањен?) те умро у Липови на Моришу, тада једном од главних насеља српских.” (Костић 1937: 90 - 91) У средњем слоју певања песма: ПЦХ, СМ, 91 „Марко и Филип“; ПЦХ, СМ, 94 „Опет Филип“; СНПрСАНУ II,56 „Марко Краљевић и Филип Драгиловић“, Марко сазнаје од непосредних сведока за Филипово речи. Такође и у *Летпису* затичемо варијанту коју сврставамо у другу групу записа.

⁸⁸Детаљније о Марку и мартолозима видети у: Б. Сувајцић, 2014: 338 – 348.

Табела 10: средњи слој, 2. група

Песма	<i>Народне умотворине у Летопису Матице српске, бр.13: „Марко Краљевић и Филип Маџарин</i>	СМ, 91 „Марко и Филип“	СМ, 94 „Опет Филип“	„Марко Краљевић и Филип Драгиловић“ СНПрСАНУ II,56
уводна ситуација	„Хвалио се Филип Будимлија“	Марко и Митар од Удварја пију вино	Марко и Митар од Удварја пију вино	Марко, Филип и Балаш Маџар пију вино
Филипово хваљење и жељене жртве	„Ој, Маџари, моја браћо драга!Идем сада коња потковати/(...) Још тројицу имам погубити/Једно ми је Краљевићу Марко./ А друго је Реља од Пазара./ А треће је Милош Обилићу.“	"Посјек'о сам три српске војводе./још ћу посјећ' Краљевића Марка./а да би ме не родила мајка!"/Филип вели, а бога не моли./ то Филипу јоште мало фале./но је јунак тако говорио: /Још ћу, Митре, посјећ' Обилића/ да у Срба није већ ђетића./ погубићу и крилатог Рељу./учинићу како'во ти вељу, /тако здраво и честито био!"	„А да би ме не родила мајка,/ но кобила што мога дорина./до тридесет сам главах посјекао./све тридесет српскијех војводах./ а тако ме не родила курва./још ћу посјећ три спрске војводе:/посјећи ћу Рељу и Милоша/и курвића Марка Краљевића.“	До саде сам Филип погубио/Седамдесет млади мартоноша/И Николу, баш матолозбашу./И сваком сам роба заробио./Што сам красна роба заробио./Милу сестру Николу војводе –/Да се Филип оженио нисам./Узео би да ми буде љуб /У Будиму код моје госпође!/И још ми се вади сабља бритка/На три младе српске војеведе –/На Милоша и на Рељу малог/И на никог у Прилипу Марка!"
Марко сазнаје за хваљење Филипово и креће на пут	„Па је Филип књигу написао / Па је даде Балашу Маџару“ -разговор с мајком „Збогом остај моја мила мајко./Збогом остај за два, за три дана/Док отидем до Будима града/И погубим Шокичић Филипа.“	„Митар нађе у Прилипу Марка /те он Марку сву пријетњу каже/силенога Филипа Маџара./ Марко јакну својега Шарина./пак он пође да Филипа нађе./кад му био двору господскоме“	„Јунак бјеше Митар од Удварја, / јунак био, на ноге скочио, / па посједе претила дорина, / оћера га ка Прилипу граду (...)" - Марко гости Митра, а потом чује вест: „још се Филип фали капетане./да ће посјећ' три српске војводе./ да ће посјећ' Рељу и Милоша/и сокола Марка Краљевића."	„Добро слуша Балаш Маџарина/Што се вали вољени Филипе, (...) „Пак се натраг у дворе поврати, / Па изведе Шарца од мејдана./Па оправи и себе и Шарца./Препасује сабљу оковану (...) / Па отиде с Богом путовати.“

<p>Сусрет са девојкама на води</p>	<p>„Кад је био код Будима близу,/ А он нађе тријест бељарица./Кажите ми што ћу да вас питам/Где су двори Филипа Шокчића? (...) С главама су двори искићени/Колико је погубио душа,/Толико је поређао глава.“</p>	<p>-</p>	<p>а кад био на воду Ситницу,/на Ситницу тридест ђевојаках,/бијелиле на бјелилу платно (...) оли вас је нетко узаптио/те се јадне удат не смијете,/ол’ сте собом срећу изгубиле/те сте тако грдно осједиле?“</p> <p>„(...)Ми нијесмо срећу изгубиле/него јесмо младе робињице,/ робињице Филип-капетана/ у Мацару граду бијеломе./Ко запреси лијепу ђевојку/иште Вилип стотину дукатах.“</p>	<p>„На ужину стиже у Београд. / Платно беле бељаре девојке,/Божију им помоћ називао: / ”Божја помоћ, бељаре девојке“</p> <p>- крчмарица Ана - скелеција - пут</p> <p>„На ужину стиже у Будима. / Платно беле бељаре девојке/ И међ’ њима сестра Николина – (...)</p> <p>Видиш оне високе чардаке/ И на њима срчали пенцери,/Оно с’двори ваљена Филипа“</p>
<p>Филипови двори</p>	<p>„Божја помоћ, Филипова љубо!“</p>	<p>„Домаћине, Филип Мацарине! / Амо брже да изгубиш Марка / тек му вина додај и ракије, / а своју ти сам донесе главу“</p>	<p>„Снахо моја, Филипова љубо!/Бе је мене Филип побратиме?“/ Но му вели Филипова љуба:/ "Ид’ отоле, гола дервишино!/С такијем се Вилип не братими,/ таке Вилип шаље за говећу.“</p>	<p>„Божја т’ помоћ, Филипова љубо,/ Је ли дома мој побратим Филип?/ И зови га да се поздравимо!“/ А беседи Филипова љуба:/ ”Даље јаши коња, орјатине,/ Орјатине, пак орјатски сине –/ Ако дође мој господар Филип,/ Играће ти по авлији глава!“</p>
<p>Изазов, сусрет са Филиповом љубом</p>	<p>„Па покида три ђердана с врата,/Па их сасу себи у цепове“</p>	<p>"Кад ти дође Филип силовити,/ нека знаде да госта имаде,/ наћи ће ме у механи винској“</p>	<p>„Снао моја, Вилипова љубо!/ Када Филип побратиме дође,/ нека за мном у механу пође“</p>	<p>„Пак се сагну Краљевићу Марко,/Тријема је прсти доитио –/ Жалосна се трипут преметнула,/ Три јој здрава искочише зуба“</p>
<p>двобој</p>	<p>„Море, побро, не удри ми ждребе,/ Већ од амо, да пијемо вино. (...) Неће Филип с Марком пити вина/Изиђоше на Мезево равно (...) К“</p>	<p>Филип не долази на двобој, Марко вино плаћа ђерданом Филипове љубе</p>	<p>„а острицу сабљу доватио/ те Вилипа једном ударио -/ на двије га поле пресекао“</p>	<p>-</p>

похара Филипових двора	„После оде Филипову двору, / Те похара и попали дворе“	-	до узиде на бијелу кулу / и велико благо покупио, / покупио пак је запалио“	-
даривање	-	-	-	Марко нуди позлаћени буздован, али нико га не узима, сви дају Марку храну и кажу да је прави јунак
стицање посестрима	-	-	-	„Оде Марко под б’јела Будима, / Па узима сестру Николину, / Па је меће за себе на коња,“
повратак у Прилеп	„Свих одведе тријест белрица, / Одведе их у Прилипа бела. / Свих је тријест разудао Марко, (...)“		„а кад био на воду Ситницу, / ту ми срете Рељу и Милоша, / они иду да потраже Марка. / Отоле се побре поврнуше, / а одоше двору бијеломе / те наједно испивају вино.“	„Када Марко у Прилипа дође, / Он изива Јевросиму мајку: /“ Јевросима, госпођо краљице, / Нај ти, мајко, моју посестриму, / Рани, мајко, као сина Марка, / А удоми као чедо своје!“

У новијем слоју полако Рељина улога постаје видљивија, а Марков говор о њему све опширнији. Ипак најпре читамо само помен његовог имена у најстаријој песми из овог слоја; Филип Мацарин гради кулу на чијим бредима су јуначке главе и увиђа да му недостају још три. У *Црногорским гуслама* у песми бр. 18 читамо да Филип Мацарин жели своју авлију окитити само још трима главама које јој недостају:

„Па се Филипъ по Мацару фали,
Како есте кулу направіо,
Око куле камену авлію,
На авліи тридестъ таборница,
Како ихъ е с главам’ искитіо,
Што му маинька на авлійска врата
То в глава Кралѣвића Марка,
Ево друга Обилићъ Милоша,
А трећа е Релѣ Босанскога.“
ЦГ, 18

У овој песми имамо и сусрет Марков са Филиповом љубом, коју затиче у двору и коју удара и говори јој где ће сачекати Филипа (у механи). Потом следи сукоб; одлазак поново код љубе Филипове и узимање блага, али на крају Марко односи Филипову главу у Прилеп. Записи у којима је Марков говор о Рељи веома значајан и у из ког сазнајемо више појединости о јунаку такође је и Марков извор самопоуздања и вере у немогућност извршења Филиповог хваљења:

А) Марко са мајком вечера и смеје се, мајка пита шта је разлог, он каже да се смеје Филипу Мацарину који је погубио седам краља, заробио седам краљица и жели да убије још три јунака: Марка, Рељу и Јанка. Каже да ће лако погубити њега, али се чуди како ће Рељу.

Лесно, мамо, мене че погуби
и лесно че Јанка да погуби -
я се чудим како че да Релџо погуби:
он се бие с мџгли и ветрове!

„Марко и Филип Маджарин” (СБНУ IV, 66)

Потом пита за савет мајку да ли да иде или да га чека, одлучује да оде; сусрет са седам робиња на Дунаву – седам краљица; упада у дворе и удара Филипову љубу; Филип и Марко деле мегдан, сусрет са робињама; три товара блага и љубу узима од Филипа. Верковићев запис (E 282-57, 32) из северне Грчке доноси уместо Релџиног имена Краља Шестокрилог, ту читамо да за време вечере, Марку допадне писмо од Филипа Маџарина, Марко се за вечером смеје јер му није јасно како ће то Филип убити Краља Шестокрилог:

„Колай мене да погуби,
И да погуби Милошџ юнакџ
Кашче майко да погуби
Това Кралџ Шестокрила?
Той ми ф‘ркатџ дурџ на небе
Та се бие сосџ облаци!“
(Верковић E282-57, 32)

Након тога, Марко креће на двобој и код реке Ситнице среће жене које беле платно и које га упућују на Филипове конаке. Сусрет са Филиповом љубом која везе.

Б)

Филип у механи пије вино и хвали се како је погубио седамдесет момака и седамдест жена, жели још три јунака:

„Погубил сум седемедесет момци,
загубил сум седемедесет жени;
не ми стигат оше три јунака -
једното је Релџ Шестокрилца,
другото је Иван Белиградец,
а треќото Марко Бугарчето.“

„Марко Кралевити и Филип Маджарина” (Каравелов, с.55 / Бурин Т.1, стр. 329.)

Вила преноси те гласе Марку; Марко вечера с мајком, љубом и сином; смеје се и каже разлог смеха; не зна ког коња да оседла, мајка каже Шарколију шестокрилу јер ће моћи преко Дунава да га пренесе и преко поља да га понесе; на Дунаву сретне робиње које беле платно; одлазак у Будим, сусрет са Филиповом љубом; лажна просидба (отмица Милице, ћерке Филипове, како би је однео за Огњана, свог сина) и порука да дође у Прилеп; Филип долазак у Прилеп; вила спречава Огњена да убије Филипа, и помирење у част светитеља и прослава. Слично томе је и у песми „Крале Марко и Филип Маджарин“ (Ангелов - Вакарелски, 22/Каравелов 72) у којој такође читамо о комплексном односу између ових јунака, али се песма завршава код отмице Милице. Оно што је исто у овим песмама тиче се улоге коју има Релџа Крилатица, он је жељена жртва, али је његова способност спасавања јунака пренета на коња Шестокрилца, који ће и у овој варијанти бити предложен као погодан избор приликом извршења овог задатка и путовања преко Дунава.

B)

- уметнуто ослобађање/спасавање јунака

Према понуђеном корпусу, у записима са КиМ, Србија (Бован, 24 – Дебељковић I, 30), Македоније (Думба – Јовановић E225/14) и Бугарске (СБНУ XLIII, 14) проналазимо укрштање сижера о Филипу Мацарину и о спасавању јунака из невоље, који је карактеристичан за јунака Рељу Крилатицу. У запису Дене Дебељковића (Бован, 24): „Марко Краљевић и Филип Мацарин“ (Дебељковић I, 30) читамо да је мотивација за убиство три добра јунака изведена на особен начин, наиме Филипу љуба каже ко су већи јунаци од њега, те он услед љубоморе пише писмо у ком изазива на двобој Марка.

„Ја знам каже бољега јунака:
Бољи јунак у Прилипу Марко,
У Вучитрн Милош Обилићи,
У Пазару Реља Крилатица,
Што га фали и Серет и Крајина.“

Оно по чему се издваја ова варијанта са Косова и Метохије јесте присуство као и уметање сижера о ослобађању након смејања Марка Краљевића и разговора са мајком, тако да је Рељина улога у овој варијанти појачана. Разговор са мајком и признавање јунаштва Рељи:

„Не се чудим што гу мене праћа
Не се чудим што Милошу праћа
Но се чудим што гу Реље праћа:
Бољи јунак што га нигде нема.
Када бесмо у арапску земљу
Нађосмо се у велику невољу,
Реља узе мене под лијеву,
А Милоша под дијесну мишку,
Па прелете преко Туне воде,
Те пренесе мене и Милоша.
Кад прођосмо преко Туне воде
Тад питасмо Рељу Крилатића
Побратиме, да л смо ти тежали?
Марко каже, ка од гуске јајце,
Милош каже како од кокошке!“
(Бован, 24 – Дебељковић I, 30)

Део који је уметнут о ослобађању затичемо и у другим сижерима (нпр. о Рељиној смрти, Милеуснић (E74, 23) или Лубурић Ф XX/20, *Братство* 1892) те на тај начин можда можемо објаснити прелаз на ијекавски изговор, а како певачу није близак овај изговор (будући да је са екавског поднебља), он по инерцији ставља ијекавску замену јата тамо чак и где не треба (*лијеву - дијесну*), такође примећујемо утицај и у називу реке, обично Реља преноси преко *тамне воде*, али је овде претпостављамо дошло до замене услед сазвучја појединих гласова (*Туна вода*). Потом се песма поново враћа на главни ток и наставља о мегдану. Сусрет са измењаркама које беле платно (три измењарке) које га упућују на Филипове дворе. Затиче љубу како везе и не жели да му одговори ништа, Шарац ломи ногом ђерђеф, затим удара њу и пита где је Филип, она одговара да је у лову. Чека у механи Филипа, следи двобој и савладавање Филипа. У овој варијанти евидентно је прожимање западног и источног простора.

Запис који бележи сличну епизоду са ослобађањем је забележио Думба (Думба – Јовановић E225/14). Реља је у овој песми именован као Рела од Призрена. Увод је идентичан, за вечером стиже писмо, а Марко мајци прича о сукобу са Арапима и избављивању од стране Реље.

„Та фатифме није да бегаме,
Не начека една матна вода,
Не се гази да ју прегазиме
Не се илива да ју препливаме,
А што беше Рела од Призрена,
Тогај дојде преко матна вода,
Мен ме зеде под десната мишка,
А Милоша мајко под левата,
Не пренесе преку матна вода.
Зар нас, мајко, Филип да загуби,
Што је вредан Рела залуби!
Рело лета по темни облаци!“
(Думба – Јовановић E225/14)

Следећу песму са сличним концептом уметања епизоде са ослобађањем затичемо на источном ареалу: СБНУ XLIII, 14: „Марко Кралевич и Филип Маджарина – I“. У овој варијанти из Бугарске,⁸⁹ такође на почетку затичемо Марка како чита писмо за вечером, читајући он се смеје; тријада је нешто измењена и разлочи због којих Филип жели да јунаке убије су мотивисани жељом за преотимањем љуба: Марку жели да преотме Елену невесту, Дојчину Тудору Гркињу, а Рељи да узме Марију невесту. Када га мајка пита за разлоге смеха, он наводи своје чуђење како Филип мисли да убије Рељу, након тога хвали Рељу и препричава мајци како га је овај ослободио из тамнице Варадина:

„Казал, лесно, мајко, ме ще погуби
и още по лесно Дойчин ще погуби
Ала ким Релю не може погуби
че той е крилат и коня му е крилат
Той се бие сас силни юнаци,
и се бие с магли и облаци.“

Епизода ослобађања из тамнице: трећег дана Великдена (Ускрса) били су позвани на част, али убрзо и заробљени:

„Таман заповедахме да ядеме и па да пийме
Той ни спуци в кула висока,
Та лежахме три години време.“

После три године, да први дан Ускрса уместо да их Варадин погуби, Реља их избавља из тамнице:

„Тогава фана Релю Шестокрилец,
Фана Марко под десна мишница,
А Дойчина под лева мишница,
С криля трепна воз кула изфъркна.“

Након тога питају Рељу да ли им је био тежак, након чега следи одговор у ком се јунаци пореде са оружјем:

„Марко ми беше тежак колко
Боздогана,
А ти Дойчине, колко острата сабля.“

⁸⁹ Слепац Димчо Стоицов, рођен у с. Вакарел, отишао у с. Нови хан. 31. 8. 1888.

Након тога следи поново разговор мајке и Марка шта да ради са Филипом; креће на пут и на река Ситници сретне робиње; следи одлазак до Филипових двора, избија зубе Филиповој љуби, док је он у механи, потом сукоб у механи њих двојице и слобађање робиња, којима даје новац да купе обућу у Новом Пазару и на крају следи његов повратак у Прилеп.

Г)

Лубурићев запис (Архив Србије IX/61=662, Владо Мијовић из Дробњака) доноси варијанту у којој је Реља не само жељена жртва, већ и неко ко преноси вести Марку и неко ко се повлачи из потенцијалног сукоба: након хваљења Филиповог у ком износи намеру да погуби још преостале јунаке, Реља бежи и доноси упозорење побратимима:

„О Милоше Богом побратиме
Ја ти с'кунем Богом великијем
Каква гледам Вилип Маџарина
Он ће сјутра на отоку стићи
Свој тројци погубити главе.
Бјеж'те, браћо, дана да бјежимо,
Док смо здраво ни срамоте нема.“

Милош се на ту вест смеје, Марко седла коња и крећу Филиповим дворима, међутим, Милош бежи кад угледа Филипа, говори му о снази и суровости, позива Марка на бег. Марко одлази да се сукоби, али „Вилип“ није код куће, љуба Вилипова схвата да Марко није Вилипу побратим, а Марко увређен удара љубу и одлази у механу. Долази Вилип и љуба му говори шта се догодило и одлази у механу јер жели да се освети, међутим, Марко га погубљује.

Као што видимо из наведених варијаната, за нас је значајан тип **В** из тог разлога што је уметнута епизода о ослобађању/спасавању, коју често затичемо уз Рељино име, али и због чињенице да је евидентан уплив утицаја са источне и западне стране. Марко у три варијанте овог типа говори о ослобађању из тамнице, а песме су забележене на КиМ, Македонији и Бугарској. Најразвијеније је Марково приповедање о Рељи како их ослобађа у песми: „Марко Кралевич и Филип Маджарина – I“ (СБНУ XLIII, 14) и у песми: „Марко Краљевић и Филип Маџарин“ (Бован, 24:Дебељковић I, 30) Према запажањима Данијеле Петковић ова тријада је у песмама о Филипу Маџарину на српском корпусу из 19. века неједнака: „Снага ове везе потврђује се међу обрадама у којима се тројка појављује по инерцији, под чијим дејством Марко „дозива“ своје побратиме и када за њих нема сижејног оправдања. Тако се на крају варијанте из Милутиновићеве збирке о сукобу Марка и Филипа Маџарина, јунаку придружују Милош и Реља, тек толико да заједно испију вино и прославе победу над хвалисавцем (Пцх,94).“ (Петковић 2019:299). На нашем корпусу смо увидели да у моделу В, у новијем слоју певања, долази до јачања Рељиног лика кроз уметање епизоде о спасавању јунака. И док у првој и другој групи песама имамо помињање Реље као жељене жртве, песме које су из треће групе показују да Рељино име призива Марково приповедање о ослобађању, тако да је то сегмент у коме Рељина улога постаје видљивија, али не у главној нити, већ у једној споредној, у којој Марко ретроспективно сведочи о Рељиној снази, јунаштву и способностима, те на тај начин исмева Филипово хваљење као нешто сасвим нереално.

Будући да је грађа која тематизује женидбе јунака, а у којима се јавља Реља Крилатица, бројна, настојали смо да укажемо на извесне принципе на основу којих можемо разврстати овај корпус, те ћемо разматрати варијанте у оквиру: А. „Неостварене женидбе“ (Петковић 2008:78); Б. „Женидбе с препрекама“ (Pešić, Milošević-Đorđević 1984:112, Петковић 2008:16, Лома 1998: 196); В. Позиције јунака унутар сватовске поворке (у којој је некада само присутан у каталогу сватова, а некада има и значајније функције – попут „заточника“). У оквиру понуђених типова анализираћемо позиције јунака, њихов утицај на целокупан ток радње, као и његов однос са другим ликовима.

А.

Данијела Петковић овај тип женидби дефинише на следећи начин: „Тако је највећи број песама о неоствареној женидби у ствари нереализована женидба с препрекама или неуспешна отмица.“ (Петковић 2008:78) Исход женидбе је неповољан за нашег јунака, тачније не дешава се венчање јер нема неких од основних услова, као што је пристанак девојке, изостаје добра воља, а са друге стране, он не успева да се ожени јер неки други јунак има исти циљ и буде успешнији или сам јунак одступи од првобитне намере за женидбом. Када нема пристанка девојке, дешава се да она: 1. „[...] исмева их, самим тим и Рељу, називајући га најчешће копилетом и доводећи у питање његово порекло (СНП, II,40; СБНУ LIII, 319; СБНУ XLIII, 22; СБНУ XLIII, 23), девојка убија двојицу просаца (од којих је један и Реља), а трећи (Марко) бежи (СБНУ LIII, 311) [...]“ (Ђорђевић Пејовић 2017а: 464 -465) Групи песама у којој девојка одбија могуће младожење придодасмо и записе до којих смо дошли током нашег истраживања: „Марко и Новљанин Алија“, Бесаровић Е 12-18, 5, НН сакупљач, Е 351/V-16, „Погибија Реље од Пазара“, Лубурић Архив Србије XX/20. Песма „Сестра Леке капетана“ (СНП, II,40) из Вукове збирке спада у најстарије записе песама овог типа. Она је један од бисера Милијиног певања и потоње варијанте до којих смо дошли у великој мери се наслањају на основно језгро, а неке од њих га проширују и уводе друге јунаке:

1. Марко са побратимима одлази у просидбу (опремање, окупљање и долазак у Лекин двор)
2. Роксанда је Лекина сестра, девојка чудне лепоте; сусрет са њом
3. Одбија просце уз исмевање и истицање њихових мана
4. Освета и обогалживање девојке

У новијим записима учачамо проширење језгра песме, што подразумева да сазнајемо шта се догодило са Марком након нагрђивања девојке „Марко и Новљанин Алија“ (Бесаровић Е 12, 5), али тако што се радња одвија ретроактивно: на почетку вино пију побратими, Марко и Алија, али следи епизода о заробљавању Марка Краљевића од стране Новљанин Алије. Марко је заспао и Алија га је окувао, Марко пита прво да ли га куша, Алија каже да га је збиља заробио и Алија приповеда „лакрдiju“ о Марковој кривици и сакаћењу девојке Анђелије која је одбила, њега, Милоша и Рељу; намера му је спровођење Марка кроз Косово и убиство на раскршћу. Следи епизода са механциком Аном и обрт, механцика опија Алију, Марко га одводи на Косово, где га на раскршћу убија. Само одбијање просаца који су донели прстење и сакаћење

⁹⁰ Овај веома значајни сегмент епске биографије је анализиран у оквиру рада: „Женидба и певање о Рељи Крилатици у јужнословенском контексту“ (Ђорђевић Пејовић 2017а). У наведеном раду је посматран јунак из позиције различитих улога у којима се јавља и у складу са исходима просидбе. У односу на поменути рад корпус је проширен јер смо успели у архивској грађи пронаћи још песама које нису биле доступне раније, потом дајемо детаљнију анализу песама за које сматрамо да су значајне (варијанте песме „Сестра Леке капетана“, затим Лубурићеве записе). Увиди и поделе у оквиру овог рада су засновани на назначеном тексту, који је и настао током израде дисертације.

Анђелије препознајемо као језгро које постоји у другим варијантама. Разлика је у томе што је отац, а не брат тај који позива Анђелију да одабере момка. Марко превари лепу Анђелију: након одбијања, позива је не би ли је даровао зеленом јабуком и она тада пружа руку коју Марко одсеца. Разлози одбијања су готово истоветни: Марко је „покупита врата“ и „турска придворица“, док су Реља и Милош сумњивог порекла, тј. „босанско копиле“ и Милоша је „кобила дојила“. Веома необичан развој овог сижеа пратимо и у једном запису НН сакупљача из Архива САНУ: (*Вино тије Краљевићу Марко*) (Е 351/V-16) у ком препознајемо такође проширење језгра, али и извесну промену самих главних јунака, долази до подсмевања које унижава епске јунаке, али и саму невесту. Наиме, одбијени просци остају исти, међутим о разлозима њиховог неуспеха сазнајемо од саме јунакиње, у овој варијанти Алке забалалке, а о карактеризацији просаца и одбијање све тројице, сазнајемо када Секула дође у исти подухват, који на крају и преузима на себе завршни чин нагрђивања. Упадљиво је и име ове јунакиње, наиме „алка“ би могла бити предмет који је служио за надметање јунака,⁹¹ традиција која је и данас присутна: реч је о округлом предмету, налик „masivnom prstenu koji je trebalo zahvatiti kopljem i odnijeti.“ (Šundrica 1981:33) Занимљиво је да су учесници оваквих надметања носили маске јер се поклапало са празницима и традицијом карневала: „Alkari su, kako je rečeno, nastupali zakrabuljeni (pokladno vrijeme, a u ovom slučaju krabilje su im dobro došle da izbegnu sramotu promašaja). Krabulju je skidao samo pobjednik.“ (Šundrica 1981: 36) Као што видимо из песме, Секула креће маскиран, међутим, коло у ком играју младићи и девојке (очито да је по среди сеоска свечаност и дух веселја) престаје са игром и посматра њега, момци гледају у коња, а девојке у Секулу (што значи да се и није добро маскирао у девојку). Дакле, Секула креће да освоји Алку и то маскиран. Затиче у Алкином селу свечаност, људи из кола га одводе до њених двора, али Алка га грубо разоткрива и посрамљује, због чега ће се он осветити. Уколико њено име и надимак указују на игру и разоноду, јунак не очекује пријем у ком ће бити исмејан, у ком ће његово знање и вештина бити предмет ругања. Алка забалалка каже следеће:

„Што си дошо Секула дијете?
 И мене су бољи долазили
 Долазио Краљевића Марко,
 Марко јесте, ал је понагрбав;
 Долазио Милош Обилића,
 Милош јесте љута пијаница,
 Долазио Реља омалени,
 Реља мали а велики зуба,
 Па сам свима млада забавила,
 И тебе ћу млада забавити
 Ти си јунак коњу краденица!“
 НН (Е 351/V-16)

Старо језгро је сачувано, међутим, оно у овој варијанти функционише као предисторија, коју Марко прећути Секули, па га упуту да пресвучен у девојачко рухо оде у прошњу Алке забалалке. Предисторију саопштава Алка, исмева Секулу, који је кажњава због тога.

Марко и Секула

Секула → Алка забалалка → одбијање тријаде (Марко, Реља и Милош) → исмевање

⁹¹ Први пут је ова игра описана у једном краћем запису Де Диверсиса из 15. века (De Diversis): „Ponekad ta muška mladež (vlasteoska) postavi srebrnu alku od četiri unče pa na konjima trče s kopljima i tko tripu u trku zahvati kopljem prsten, dobija ga. Da bude što više zabave i da bi predstava bila što prijatnija, obično se uzmu tri takva prstena i kada netko jedan prsten tri puta zahvati, objesi se drugi prsten i to se tako ponavlja dok se sva tri prstena ne predadu mladićima koji ih u trku zahvate kopljima.“ (Prijevod preuzet od I. Božića, časopis Dubrovnik, br. 3/1973, str. 50), видети: (Šundrica 1981:41)

И у Бесаревићевој и у варијанти НН сакупљача сазнајемо шта се збило са Марком након одбијања. Међутим, док се Бесаревић држи чвршће основног језгра, варијанта НН сакупљача је отишла неколико корака даље. Наиме, уведен је и четврти просац, који на наговор Марка иде у просидбу Алке забалалке. Разлози одбијања просаца такође бивају потпуно другачији, она им замера физичке особине и исмева их, њено име сугерише да се она заправо само забавља. Нема ни трага моралних препрека које у Вуковој варијанти (Милијиној) изриче девојка. На тај начин, девојка посрамљује и вређа четвртог просца, а она сама је у варијанти НН сакупљача деградирана до те мере, да се чак могу довести у питање и њена морална начела, што је у супротности са Роксандом у Милијиној варијанти. Као варијанту песме „Сестра Леке капетана“ препознајемо и запис Андрије Лубурића, Архив Србије, Ф ХХ/20, под називом „Погибија Реље од Пазара“. У овој песми осим што тријада одлази у прошњу, читамо и делове о забрани певања кроз гору, спасавање јунака, као и устрељивање Реље и његову смрт. Реч је о запису који је у себе упио готово све прилике у којима овог јунака затичемо, синтеза је карактеристичних ситуација које се нижу једна за другом. У овој варијанти тријада одлази у Будим и просе ћерку будимског краља, Будимку девојку. Она показује више такта и готово дипломатски их најпре похвали, али потом наведе сваком по неку ману због које су јој неприхvatљиви као будуће младожење (Реља је копице, Милоша је родила кобила, а Марко је турска придворица). Марко је и у овој варијанти онај који нагрђује девојку одсецањем руке. Две бугарске варијанте из Трнске области су веома блиске Вуковом запису. У песми „Марко Кралевич и Роксандра девојка, сестра на Леко капетана“, СБНУ ХLIII, 22 чак постоји и „чудо“ као опис Роксанине лепоте („Едно чудо не е ни видело“). Тријада је истоветна српској варијанти у овом примеру: Марко, Милош и Реља одлазе у просидбу, раскошно се опремају и одлазе код Леке капетана, који је у Калеку граду. Лека капетан не може сестри ништа наметнути и одлази да је пита да ли жели неког од њих тројице. Песма се завршава њеним одговором, тј. одбијањем просаца јер: Марко је турска улизица, Милош је пазарско копице, а Рељу је орао отхранио. Изостаје део о кажњавању девојке. У другом запису СБНУ ХLIII, 23, тријада је промењена, поред Марка и Реље, ту је сада Јанко од Косова. Песма почиње Марковим страхом и стидом од Лекине сестре и жељом да се што боље опреми пред одлазак у Призрен. Одлучује да крене са побратимима, па нека она одабере кога год жели. Рељино опремање је описано ношењем свиле и злата. међутим то није довољно и она их одбија јер је Марко „турска подлизница“, Рељу само одбија без посебног разлога, док за Јанка каже да га је кобила ождебила. Девојку кажњава Марко тако што јој сече руку и вади очи. Постоји и још један запис у Бугарској: „Марко погубва Росанда девојка, коиата се присмива нему и на другарите му“, СБНУ LIII, 319, у овој песми се не каже експлицитно да су просци, али се разазнаје да су одбијени и исмејани, што се даље види и чином кажњавања. Примећујемо да су у бугарским варијантама разлози за одбијање тријаде, који су традиционално приписивани одређеним јунацима, замењени, па је тако у првој варијанти Милош доведен у везу са Новим Пазаром и тиме да је копице (што је на западном ареалу типична Рељина особина), а у другој је Јанко тај кога је кобила ождебила, што је традиционално особина која је припадала Милошу на западном ареалу. Постоји извесна сличност у поступцима Алке забалалке и Роксанте из варијанте СБНУ LIII, 319. Оне су једине јунакиње које немају свог мушког представника (брата или оца), оне дочекују просце и чим их угледају, одмах им постављају питање због чега су дошли, тако да оне исказују највиши степен самосталности и нико не преговара у њихово име, али су и сличне Роксанди, којој ипак нико ништа не може наметнути. У табелама приказујемо варијанте ове песме које смо пронашли на западном и источном ареалу, при чему је Вуков запис најстарији, док сви остали припадају новијем слоју певања.

Табела 11. „Сестра Леке капетана” и њене варијанте на западно ареалу:

	СНП, II,40	Бесаровић Е 12-18	НН сакупљач, Е 351/V-16	Лубурић XX/20.
уводна ситуа - ција	„Од како је свијет постануо./Није веће чудо настануло./Ни настало, ни се његођ чуло./ Што казује чудо у Призрену./У некаква Леке капетана./ Кажу чудо Росанду ђевојку.“	„Пију вино до два побратима/у планини под зеленом јелом/Једно ти је Краљевићу Марко/А друго је Новљанин Алија“	„Вино пије Краљевићу Марко/Вино служи Секула дијете“	„Пију вино до три побратима/Под чадором у пољу Косову (...) Ја сам чуо кажевали су ми/У Будиму граду бијеломе/У онога од Будима краља/ да ј’у њега лијепа ђевојка“
намера	„Мислим, сестро, данас полазити/ У Призрена под Шару планину./„Да испросим у Леке ђевојку;”	„Да се смијем у те поуздати/ ја бих леко санак боравити”	„Већ сам јунак/Оћу да се женим”	„Но ме чујте оба побратима/ да идемо у Будима града”
Опре - мање, окуп - љање војвода и полазак на пут	Фатио се поља Прилипскога./Прође поље и прође планине(...) И гори се од нас иженише./„Иженише и пород имаше./ „Ми остасмо, брате, за укора./ „Ми имамо трећег побратима./ „Крилатога Рељу у Пазару	-	„Ој Бога ти, Секула дијете, обуци се кано и дјевојка (...) Па ти иди у то село мало/ У том селу Алка забаљалка”	Појахаше пољем зеленијем/ па их ето горе уз планину (...) Побратиме Милош Обилићу, / Ти зајјевај из грла бијела!
Кажња - вање војвода (сукоб)	-	„Из хелбета гвожђе извадио/ на Маркове ноге ударио” Марко пита за разлоге заробљавања: „Алија му вели лакрдiju.”	-	„Пуче стрела ка од неба муња/Паде Милош насред друма пута“ „За мном ћерај дебела Шарина/док ја биље нађем у планину/да извдам војводу Милоша“

дочек војвода	„А ишета Лека капетане,/У авлији три војводе срете,/Руке шире, те с’ у лица љубе,/За јуначко питају се здравље,/За биле се руке уватише,/ Иду, brate, на танке чардаке.”	-	„У тим селу дивно коло игра/Стаде коло Секулу гледати/Момци гледу под јунаком коња/А девојке на коњу јунака (...) Два га воду/ а трећи му каже/ То су двори Алке забаљалке”	„А срете их од Будима краљу/Руке криле, у лица се љубе/Питају се за мир и за здравље/ Кад рекоше да су здраво били, /Велике им stole потурише/ Посједаше три српке војводе/ На бијеле од камена дворе.”
Проси- дба девојке	„Ми смо дошли, Леко капетане,/Да у тебе просимо ђевојку./Сва тројица јесмо побратими,/Сва тројица јутрос нежењени;/Подај сестру за кога ти драго, /Бирај зета, кога тебе драго;/Један да је хитар ђувеглија,/А двојица до су два ђевера,/С тобом да смо главни пријатељи.” Одговор Лекин: „Истина је баш што људи кажу;/Ал’ је сестра моја самовољна,/Не боји се ни кога до Бога,/ А за брата ни хабера нема:/ Седамдесет и четири просца/Што су сестри дослен доходила,/Сваком сестра находи махану,/Код просца брата застидила”	„Вет ти кнезу на конаке дође/ А су својем двојцом побратима (...) Дај ти нама китну Анђелију/ Од тројице коме теби драго”	„Божја помоћ, танана робињо (...)/Речи Алки да пред двор изиђе”	„Но сам чуо кажују ми људи/Да ј’у тебе лијепа ђевојка/ Подрасла је твоју одају/Па је просе људи по свијету/ Но изведи лијепу ђевојку/Нека види до три побратима/Нека бира једног господара/Они друга два њена ђевера/ Па добро је Краљевићу Марко/Ја ћу сада отић у одају/Те довести Будимку ђевојку/Па да бира од васке једнога“
одговор	„Вољела бих с’једу косу плести/У Призрену, нашој царевини./Но ја поћи у Прилипа града, /Маркова се називати љуба;/Јел је Марко Турска придворица,/Са Турцима бије и сијече,/Ни ће имат’ гроба ни упока,/Ни ће с’ Марку гроба опојати. /Што ће мене код љепоте моје,/Бидем љуба	„Што ми хвалиш Краљевића Марка/Кад је Марко покупита врата/Бога ми је турска придворица./ Шта ми кажеш Рељу Бошњанина, /кад он соја ни племена нема,/ вет је кажу босанксо	„Што си дошо, Секула дијете?/ И мене су бољи долазили/Долазио Краљевића Марко/ Марко јесте, ал је понагрбав/Долазио Милош Обилића/ Милош јесте љута пијаница,/Долази Реља омалени/ Реља мали, ал велики зуба/ Па сам свима млада забвила,/И тебе ћу млада забавити:/Ти	„А говори Будимка ђевојка/ Дobar ти је Реља од Пазара/Дobar јунак а на њега мана/Ја ти Рељу нећу од Пазара/Јер је Реља од курве копиле./Па Милоша погледа војводу/Дobar јунак кусура му нема/А на њега има једна мана/Јер Милоша родила кобила/Па на Марка цура нагазила/И овако бабу проговорила:/ Дobar јунак кусура му нема/Е да није турска придворица/ И окрену натраг у одају.“

	<p>Турске придворице?/Ни ту ти се не бих ражљутила,/Ђе се вараш Марку рад' јунаштва,/Но се на те јесам ражљутила/Шта с' видио, шта си смиловао/А на томе војводи Милошу,/Ђе је виђен, ђе је снажан јунак;/Јеси л' чуо, ђе причају људи,/Ђе ј' Милоша кобила родила,/А некака сура бедевија,/ Бедевија, што ждријеби ждрале,/Нашли су га јутру у ерђели,/ Кобила га сисом одојила,/ С тога снажан, с тога висок јесте?/Ни ту ти се не бих ражљутила,/Но се јесам, брате, ражљутила,/Што ми кажеш Рељу Крилатога./Како памет? Ти је изгубио! /Камо језик? Њим не говорио! /Што ти, брате, Рељу не упита,/Од кога је ђела и кољена,/Ко ли отац, ко л' његова мајка?/ ја сам чула, ђе причају људи,/Да је Реља Пазарско копиле./ Нашли су га јутру на сокаку,/ еђупкиња њега одојила,/С тога има крила и окриље./Не ћу томе поћи ни једноме."</p>	<p>копиле? Што ми кажеш војводу Милоша/ Кад га тамо Кобилићем вичу/ Ко да га је кобила дојила?/ Ја ти бабо ниједнога нећу."</p>	<p>си јунак коњу краденица"</p>	
Освета девојци	<p>„Обрни се, да ти виђу лице."/ А ђевојка одћушну ђевојке,/Поврати се и обрну лице:/ „Виђи, Марко, и сагледај Росу."/Љутиг Марко, па се придрнуо,/ Једном крочи и далеко скочи,/ И за руку дофати ђевојку,/ Остар пињал вади од појаса,/Те јој десну</p>	<p>„Ој ђевојко, китна Анђелијо, / дедер пружи руку/Да ти дадем зелену јабуку/ нек се можеш хвалит другарицам'(...) Ти не даде у руку јабуку/</p>	<p>„Пружи руку Алка забаљалка,/ да ти дадем дукат и јабуку/Да ти твоја срећа не угине!/ Ал је Алка попашна на благо/Пружи Алка и обадве руке/Ману сабљом Секула дијете/Оцече јој руке до лаката/Извади јој оба чарна</p>	<p>„Окрени се Будимко ђевојко, /Е ти оћах нешто говорити/Окрену се, затуну је гуја/Уфати је Краљевићу Марко/Уфати је за десницу руку/И сабљом јој откинуо руку/Паде рука на бијелу кулу/ Цикну цура ка и змија љута"</p>

	осијече руку,/Ос'јече јој руку до рамена,/Десну руку даде у лијеву,/А пињалом очи извадио,/Па их зави у свилени јаглук,/Па јој тури у десно њедарце,/Па јој Марко ријеч проговара:/Бирај саде, Росанда ђевојко! ”	Вет исјече до рамена руку”	ока/Оцече јој њену русу косу/Па је пусти Секула дијете/ Иди сада Алка забаљалка/Па забављај по избор јунака”	
девојка остаје, просци одлазе/ беже	„На добре се коње доватише,/Отидоше пољем широкијем;/ Оста Лека, као камен студен,/Оста Роса грдна кукајући.”	„Ено и сад сакате ђевојке/ Тадај си ми укривио Марко”	-	„А скочише сва три побратима/Побјегоше низ бијелу кулу/Па их ето у мермер авлију (...“
Реља спасава јунаке	-	-	-	„Од Будима затворен врата/Не моглоше никуда изаћи(...) Побратиме, Реља од Пазара/Зар остави нас два у Будиму? (...“
Освета/ смрт Рељина	-	Крећу пут Косова: „Ондје ћу те засјећ на пола” одлазак у механу код крчмарице Ане - ослобађа Марка, који убија Алију.	-	„А то вила виде из планине/ О, јуначе што два провуче, Окрени се да ти виђу лице (...) Паде Реља низ коња лабуда.” Односе Рељу у Нови Пазар

Табела 12. Бугарске варијанте (источни ареал) су углавном из западне Бугарске (Трн, Сливница) и забележене су у двадесетом веку:

	СБНУ XLIII, 22	СБНУ XLIII, 23	СБНУ LIII, 319
уводна ситуација	„Много оди Марко Кралевиче, /много оди, много чуда виде,/(...) Едно чудо не е ни видело, /саде с му јунаци казали. (...)де ие Лека голем чорбаџија, /сестру има Роксану	„Куде оди Марко Кралевичи./преодило ора и градове, од нищо се Марко не уплашило,/није се па устрашило,/ни се па усрамило/ Ка отиде у Призрен граду (...)”	„(...) Марко Кралевиче/ Че да иде у Дуката града”

	девојку”		
намера	„Леле сестро, леле Евросимо, я ми најди руо младоженско,/че си идем на Калека града;“	„Тако т’т Бога, сестро Ангелино, / я си узми девет ключеве,/та отвори господска оддела“	„Че да иде у Дуката града/ че да иде за Росанда девојка“
опремање, окупљање војвода и полазак на пут	„И сестра је брата послушала (...)/па изнела руо младоженско/(...)та си иде Рели на двореве (...) Лепо си је Релио поспремало, /облекло је руо младоженско/загърнало кожух сърманлиа (...) па си справя коняа крилатого/ па си иде Милошу на двори (...) Ка отоше на Калека града“	„Изнесе му сестра Англина/изнесе му руо поносито (...)Че да идем при Релю Крилата, /при моєга побратима,/и че идем при Јанка од Косово. (...) Ние сме троица гјувезие,/нека любви, кога сама сака.“	„Па покани Релю Крилатино/И покани Милош Кобилике,/па отиде у Дуката града“
дочек војвода	„сретоше ги Лекинете слуги/Лепо се су юнаци посретли,/уведоше нихни двореве,/уведоше на кули високи“	„И юнаци у двор у двор накараше,/и Лека слезе од високе куле./И юнаци Лека посретнуло, /усрет ги и у руку ги любви/у юначке здраве испитало; (..) И думе си они задумаше,/српски дума, влашки одговара.“	„Та излезе Росанка девојка“
просидба девојке	„Чули смо си дека сестру имаш/кога сака нека любе нему да е/ А Леко потио говори:/Фала вамо троица юнаци/Ја не могу сестри да старуем“	„Таког Бога, Леко капетане,/да ни дадеш Роксандру девојку./Ние смо трима побратима, дошли сме девојку да просиме. (...) Жена си е, брате, самоволна,/окнете й, кога сама сака.“	-
одговор	„Марка ли си ти за зет избрало,/дека Марко турска подлизица,/да му шетам рѣти по двореве!/Милоша ли за зет избрало,/де је Милош пазарско копице,/рано са го у яхър нашили! Релю ли си за зет избарло,/дека га је орел отранил!“	„Нечу любим Кралевича Марка,/ а оно је турска подлизица/На че любим Релю Крилатого, / На че любим и Јанко од Косово/ ниєга е кобила ждребила.“	„Проговара Росанка девојка:(...) Марко ми е турска подлизица,/а Милоша кобила ждребила, /а на Релю орлица извела“
кажњавањ е девојке	-	„Ј ми окни Роксандру девојку (...)/Че отидем на мои двореве/ ја си има сетру Ангелину, (...) Че ме пита не могу да кажем,/я не съм я у лице видело (...) Ка врьнуше Роксандру девојку,/она се е надзат поврънула, стану Марко на ноге лагане,/та отсече на девојку руку/ и изврте на девојку очи.“	- позив да се окрене како би сестри причао о њеној лепоти: Марко вади сабля дипленица/та Русанка на две и пресече

девојка остаје, јунаци одлазе	-	-	„Тура (...) злато преди неја: / Да се раниш додека си жива.“
--	---	---	--

Тројица јунака су уједињени у жељи да испросе девојку, уверени да ће бар једном од њих то поћи за руком. „Добри јунаци успостављају на више начина епске тријаде – као саборци, рођена браћа или побратими.“ (Самарџија 2020:43) Песма „Сестра Леке капетана“ и њене варијанте поставља тријаду као садржаоца одређених особина, које открива девојка. Песма је привукла истраживаче, неки су желели да одгонетну необичан Марков поступак, а неки су трагали за дубљом старином. Ова песма и њене варијанте открива јунаке и њихове тајне, оно што би можда желели да се прећути о њима. Док Ненад Љубинковић разматра морални поредак у песми „Сестра Леке капетана“ и констатује да је један „мегданџијски и епски чин однео превагу над лепотом и достојанством“ (Љубинковић_1987:103), анализира устројство ове тријаде у светлу компарације лепоте и Маркове несигурности (Љубинковић 1987:94), са друге стране, Александар Лома пише о песми „Сестра Леке капетана“ разматра тријаду из једног несвакидашњег угла, указујући на архаичан модел друштва утиснут у наслеђе. Мишљења смо да је ово један веома занимљив допринос тумачењу српске епике, те ћемо навести основне тезе које Лома истиче: „Његова (Димезилова – С.Ђ.П.) основна теза је да теолошке и митолошке представе старих Индоевропљана мање-више доследно одражавају „идеологију трију функција“. Прву функцију чинила би власт, свештена, државна и правна; другу телесна снага и борбена вештина; трећу обиље и плодност.“ (Лома 1997: 163) Лома даље анализира песму, њен сиже и функције ликова.

„Ова песма нам је посебно занимљива пре свега стога што у њој Марко наступа удружен са два своја побратима, тако да дистинктивне црте херојског типа друге функције, који он заступа, долазе до јаснијег изражаја у конфронтацији са типовима прве и треће функције под које се дају подвести Реља и Милош. У приказивању тројице просилаца изведена је градација: Милош је виши и шири у плећима од Марка, а лицем, очима и мрким брцима наочитији (стих 156-166). Но обојица нису ништа према Рељи, јер није шала крилат јунак на виловиту коњу (185-193). Маркова неспорна припадност другој функцији и овде је довољно наглашена: оно што њега одликује је јунаштво, а у опису његовог поласка из Прилепа пада у очи и црвена боја чохе у коју се одева и вина којим он добро напоји и себе и Шарца, тако да обојица дођу кржави, Марко до очију, Шарац до ушију (56 -63): у староиранској симболици боја, црвена означава ратнички, бела свештенички, а плава сељачки сталеж. Милошева лепота одлика је треће функције, што се слаже са његовим ниским пореклом. Додуше девојка куди и Рељино порекло, али је код Циганке дојиље пре нагласак на њеној вези са нечистим силама из које се изводе Рељине натчовечанске особине, него на њеном друштвеном положају. Рељина помајка оличава, као и сам крилати Реља, магјски аспект прве функције: моћ летења, која се, у крајњој линији, своди на способност преображавања.“ (Лома 1997: 173-174; 2002: 106-107)

Лома даље тврди да је у песми садржан древни епски модел, он не само да има прасловенско порекло (пореди са тријадом: Волх Всеслајевич, Свајтагор и Микула Сељанович), већ се рефлектује и у другим песмама, где год је испољена способност Рељиног скакања – „магична способност летења“ (Ибид, 175). Аутор наводи имена јунака који се такође свете због исмејане просидбе у једном старијем запису код Лукијана: „Као Марко, Милош и Реља, тако су и Макент, Лонхат и Арсаком побратими.“ (Ибид, 179). Природу њиховог побратимског односа и заједничку просидбу тумачи на следећи начин: „Са психолошког становишта тај Марков поступак изгледа чудан, но проблем нестаје ако се схвати да у овој песми није реч о личној амбицији тројице просилаца, већ о афирмацији наиндивидуалних вредности једног друштва.“ (Ибид, 182) Оно што сматрамо посебно занимљивим тумачењем које наведени аутор даје јесте и троструко кажњавање Роксанде: „унакажена, лишена је лепоте, а самим тим и изгледа на удају и потомство, што су аспекти треће функције; одсецање десне руке симболично пориче другу, ратничку функцију, а губитак вида прву, интелектуалну.“ (Ибид, 184). На крају овај

аутор указује да је овакво устројство веома старог порекла и да одражава поделу друштва: „Структура херојске тријаде коју, по нашој реконструкцији, чине умни врач, неустрашиви ратник и заводљиви лепотан одсликавала би сегментацију староиранског друштва на три основна сталежа: први свештенички и краљевски, други војнички, трећи земљораднички и сточарски (за који се везује идеја телесног здравља и плодности).“ (Ибид, 185) Овај веома занимљив поглед на епску тријаду несвакидашње маркира саме јунаке. Можемо заиста говорити о неким од архаичних аспеката јунака који се препознају у њиховој природи, а које знамо и из других песама. Нимало случајно сваки од ових јунака испољава своје доминантне особине у тренуцима када је то потребно. Марко увек иде први на мегдан, Реља се издваја у специфичним задацима (прескакање препрека или спасавање јунака), док је Милош пратилац који не испољава до те мере аспекте на којима се заснива функција, али који се у више песама ипак издваја лепотом.

Бошко Сувајџић је пишући о слојевима традиције и митског изнео занимљива тумачења у вези са Роксантином природом, кажњавањем лепоте и гордости, али и о особеностима Милијиног певања и везама са балканским наслеђем: „Сукоб Марка Краљевића са Роксандом девојком наслојава се на интернационални мотив уречене лепоте која због своје изузетности мора бити кажњена. Испод ове скривена је још архаичнија парадигма. Она представља борбу тријаде епских јунака са типом циновске противнице, заступницом дивље, митског простора, која је по правилу странкиња, жена друге вере и нације.“ (Сувајџић 2010а:198). Такође и сам простор одражава елементе који би могли бити схваћени као присуство једног архаичног модела света: „У склопу демонске карактеризације хронотопа, одговор би пре могао бити да се Марко као културни јунак обрео у аутентичном митском станишту цина и дивље ратнице која своју срдњу управља на све људе, без видљивог разлога и зазора. Митска седиментација ентеријера Лекиних дворова наглашена је садејством лунарних и соларних елемената описа (злато, сребро) и сакралном симболиком вина.“ (Сувајџић 2011: 621) Тако је изнео претпоставку да је Марко Краљевић јунак који се обрео у просторима митског, у високој кули у којој обитава лепа Роксанда, износећи и претпоставку да се на основу просторног одређења: „У песми „Сестра Леке капетана хронотопско уређење простора је вертикално. Јунакиња/вила из горње позиције силази у доње одаје. Јунак је у подређеном положају – не само у социокултурном и историјском, него и у просторно-митолошком погледу.“ (Ибид 625-626) Тако и на основу њеног имена може се говорити и о њеној вилинској природи: „Тако је вилинска природа Роксанде девојке сугерисана већ њеним именовањем, и етимолошком везом (веза у језику у дубинској структури увек оспољава митску везу међу појмовима) са симболичким комплексом поетонима *rose* у народним веровањима.“ (Ибид, 632). Такође Сувајџић се задржава и на самом чину кажњавања: на начину и средством којим се оно извршава. „Марко сестру Леке капетана лишава очињег вида. Вида као видела живота, као митског талогa светлости. Вида које виле одузимају јунаку као тешку бродарину крај извора животворне воде.“ (Ибид, 630) Средство којим Марко кажњава Роксанду јесте нож, а не покреће и нова питања која се могу с правом поставити: „Да ли је то део етичког посрнућа плаховитог и сујетног јунака или одраз древне митске парадигме? Или пак израз епске формулативности у песмама са темом о невери љубе?!“ (Ибид, 630).

У понуђеним интеретацијама ове песме дате су перспективе које могу бити од значаја за разумевање слојева народне традиције и онога што је основа на коју се ослања народни певач. Свакако јесу значајне и за наш корпус јер у варијантама које смо пронашли (СБНУ LIII, 319; СБНУ XLIII, 22; СБНУ XLIII, 23, Бесаровић Е 12-18, 5, НН сакупљач, Е 351/V-16, Лубурић ХХ/20) у новијем певању препознајемо неке од трагова најстарије варијанте (СНП II, 40), која и јесте била предмет интересовања наведених проучавалаца. У нашем корпусу тријада је активна у свим песмама, осим у песми НН сакупљача, где улогу Маркову преузима Секула, а који јесте Марков ученик на неки начин (на почетку песме га затичемо као неког ко служи вино код Марка и кога Марко саветује, што јесте у складу са представом младог јунака какав

је Секула). Такође о одбијању тријаде сазнајемо посредно, приликом сусрета Алке и Секуле. Потом, само нагрђивање девојке је у овој варијанти најсуровије, Секула, који је у песми Марков ученик, девојци сече обе руке, вади очи и сече косу уз веома циничан коментар да сада забави јунаке. Детаљ са кажњавањем је донекле сличан Милијиној песми, али је овде додат и детаљ са губитком још једне руке и косе. Рељина улога у овим варијантама је у саставу тријаде, он се се у готово свима појављује као јунак сумњивог порекла, као веома наочит и добро одевен (можда покушај да се скрене пажња са питања порекла или покушај прикривања невероватном појавношћу, што можемо такође видети као трик који лепа сестра види и смело разобличава). Значајна је и варијанта Андрије Лубурића јер у њој долази до синтезе сижејних модела карактеристичних за Рељу Крилатицу: певање у гори, неостварена женидба, спасавање јунака из невоље и смрт јунака Реље. Јунаци пролазе из авантуре у авантуру, на путу до девојке дешава се певање кроз гору и сукоб са вилом, потом после неуспеле просидбе, јунаци морају побећи, што омогућава Реља и на крају страда након овог подвига.

2.

Он је један од просаца, а до женидбе не долази јер девојку добија неко други:

Један круг песама је веома близак песмама типа „Сестра Леке капетана“ по томе што поново тројица јунака просе једну девојку, међутим, овога пута је неко други добија (иако има и варијаната у којима је Реља успешан). Песма из Бугарске: „Пръстенът е половин венчане“ (Р. Ангелова, ЕИМ, 287П 428-429), која је варијанта записа са КиМ, Дена, Етн. зб. САНУ, 10, бр.28. У бугарској, познијој, (запис из 1961.године) варијанти тријада гађа предметима девојку. Најпре Реља (Рело) баца јабуку, Вело баца дуњу, а Момчил баца прстен. Долази до сукоба између њих тројице и Реља одлучује да се обрати кадији у Солуну, који каже да је девојка за Момчила јер је прстен пола венчања. У Дениној варијанти, видели смо, Косовка девојка припадне Рељи јер ју је он даривао бурмом, а Милош и Марко дуњом и јабуком. У запису из 1935. године Јосифова, под бројем ЕИМ инв. 69- П, 405-408: „Дели Марко, Рала Ралушъ, Мала Малушъ и Сибинка девојка“ девојка припадне Малушу јер је тако сибински кадија пресудио због даривања прстеном.

У Беговићевој збирци, песма под бројем 30: „Ђевојка и цар“ говори о јунацима (Марко, Јанко Војводић, Реља од Пазара и господин Павле) који просе Марију и Анђелију, на гласу ђевојке. Марија бира господина Павла, потом је за кума Марко, прикумка Јанко Војводић, а за ђевера је Реља. Међутим, ни до венчања Марије и Павла не долази услед трагичног страдања младенаца.

Код Кашиковића (Е 245-402/83): „Несуђена женидба Реље од Пазара и Златарића Павла”, у којој Реља проси у Будиму девојку, она прихвата, међутим, бива препрошена, а Реља од женика постаје девер и не жели да прекши реч: Реља пије вино и одлучује да иде у Будим у прошњу, код будимског краља, мајка га одговара, али он се ипак спрема: ставља злато и сија се и јаше вранца. Стиже у Будим, тамо га примећује девојка и нада се да ће је запросити, тамо већ има просаца, са којима он два дана пије. Трећег дана позива Реља краља да изађе девојка да себи изабере „господара“. Она је изабрала Рељу, на крило му је јагрук (везену мараму) ставила са сликом, да се зна да је његова. Реља се враћа и прикупља сватове: Марка, Обилића, Косанчић Ивана, Топлицу Милана, Змај огњеног Вука. Књига стиже да је девојка препрошена од стране Златарића Павла од Софије. Они ипак одлазе у Будим, Павле моли Марка да му буду у сватовима. Реља јој је девер, девојка га препознаје, њега је стид и крије поглед, она га љуби и каже:

„Еј ти Реља срамота те било
Срамота те крилим' и јунаштву

Тебе кажу крилата јунака
Што га данас у свијету нема
А ти мене пушћа за другога.“
(Кашиковић Е 245 – 402, 83)

Упркос девојчиним молбама да је не препушта другоме, он каже да ће радије изгубити главу, него погазити реч коју је дао. Ипак један чин разоткрива праву природу односа, тј. наклоност коју Реља свакако осећа према девојци, сватови приметне да је Реља пољубио девојку (од милости), кажу Павлу, који ипак не верује у то. Пронеси се глас да је Реља обљубио девојку, па ипак долази до сукоба, у ком је Павле гине. Марко одлучује да не да девојку Рељи, због наводног нечасног дела, већ је даје Заим бегу.

У овој групи песама приметно је да јунак Реља остаје без девојке јер тако одлучују други (кадија, Марко) или сама девојка, међутим, и његове акције воде ка томе. Можемо рећи да у овој групи песама он заправо не исказује довољну решеност да се ожени. Управо то оклевање даје простора другим просцима да дођу до девојке. У Кашиковићевом запису донекле чак постоји и покушај правдања тог оклевања и проналажење разлога у моралном устројству јунака, међутим, један непромишљен гест девера ће изазвати низ других радњи које ће бити и трагичне за младожењу. Један засебан тип је и круг песама у којима тестирање снаге одлучује о избору младожење, а до чега не долази јер младожења убија невесту – девојку чудесних способности. Затичемо у песми у којој заједно са Марком и Милошем подиже аждајину главу, несвестан тога да је у том тренутку тестирана њихова снага и подобност као младожења („Жалосна смрт делије ђевојке“, Лубурић Архив Србије ФХХ, 10*226), слично томе и Цидовку затиче смрт од несуђених младожења (МН II, 49).

3.

Поред ових типова женидби, постоји и један круг песама у којима се јавља одустајање од првобитне намере: „Он је женик/просац који се предомисли: Реља Крилатица схвативши да је убио бољег од себе, одустаје и убија неверну Момчилову љубу (Качановскии, 183: Жена Момчила спозналасе с Релей Крылатицей, который, с ее помощью убивает юнака Момчила)“. (Ђорђевић Пејовић 2017: 465):

„Отворише Момчилове двори,
и дадоше Рели Момчилову кожив;
загърну га Реља Крилатица -
що Момчилу плечите держало,
а Рели се по земли влачило!...
И дадоше му Момчилове чизме;
обул е Реља Крилатица -
що Момчилу една нога стои,
а Реља и двете турило,
пай не може чизму да изпълни!...
Дадоше му Момчилову саблю,
що Момчило на прѣст въртело -
а Реља не може от земли да подигне,
а то не-ли на прѣст да увърти!“

Након спознаје да је Момчил био веома снажан и висок јунак, следи предомишљање и потом потпуни преокрет, Реља чини дело које је у супротности са идејом коју је имао на почетку, не само да одустаје од женидбе, већ, очито, и презре могућу невесту, Ангелину, и убија је:

„Продумал е Реља Крилатица:
- Вала Богу за чудо големо,
овај юнак зашто е погинуло?
Ка не може он да се чардоши,
а то не ли я да се чардошим?!

Уловио е то Момчилову любе,
посекло е Момчилову любе,
дека си е Момчила изтрови.“
Качановскии, 183

Песма се ту завршава, дакле, не само да је одустао од невесте, већ ју је и казнио за чин издаје таквог јунака попут Момчила. Лидија Делић је издвојила противнике који се јављају уместо краља Вукашина, те је ту присутан и Реља: „У оквиру сижејног модела „женидба краља Вукашина” као Момчилови противници јављају се три љуте але (СБНУ 12, стр. 60),¹³ Арапин (Качановскии, 182), „паша влаанлија” (СБНУ 32, стр. 518), „краљ капетан” (Шапкарев, 375), паша Шишманин (Шапкарев, 421), краљ Петрушиншиш (СБНУ 2, стр. 84), Скендер-паша (Веселиновић, 330), Реља Крилатица (Качановскии, 183).” (Делић 2022: 43). Она истиче да је на источном ареалу дошло до “дисперзије” и „рекомбинације” мотива, насупрот уједначености у западном ареалу. (Ибид, 47)

Б.

Када је реч о типу женидбе, који је у литератури већ познат као „женидба с препрекама“ (Решић, Милошевић-Ђорђевић 1984:112, Петковић 2008:16, Лома 1998: 196), важно нам је да истакемо да се јунак појављује у различитим улогама и да се од њега очекују, сходно тим улогама, одређене акције. Препознаје се као младожења/просац, заточник, противник, али и као име у каталогу јунака.

Младожења

Позиција женика пред јунака Рељу ставља нешто другачије захтеве, а будући да је реч о процесу у коме су млади јунаци активни, он је подвргнут преиспитивању способности, што решава сам или помоћу заточника у примерима песама о „женидби с препрекама“: „Тзв. „женидба с препрекама“ представља један од најомиљенијих сижеа српске епике. Да би одвео невесту, младожења сам или уз помоћ својих сватова мора извршити више узастопних задатака. Након тога у већем броју варијаната следи сукоб младожење или његовог помоћника са натприродним бићем, најчешће троглавим змајем које покушава да преотме невесту. Структурално овај мотив представља последњи и најтежи задатак, премда се експлицитно не задаје. Младожења често унапред зна за њега, или бива правремено упозорен.“ (Лома 1998: 196) О овом типу женидбе писала је и Соња Петровић приликом анализе варијаната о женидби кнеза Лазара: „У јуначкој женидби с препрекама мотив просидбе надалеко је окосница ритуалне и социјалне драматизације опозиције своје – туђе. Сукоб између младожењине и невестине стране обично се одређује етнички (Срби – Латини).“ (Петровић 2010б:255) Такође има и примера у којима пролази кроз искуство рањавања/смрти, па тек онда кроз искуство женидбе. Младожења је понекад активнији, а понекад је мање делатан током процеса женидбе. Ауторка текста о женидби овог јунака разврстава појединачне песме и уочава сличности са типовима младожења које предлаже Данијела Петковић (2008)⁹²: „Реља је женик са намером: окупља сватове, иде у тазбину, заточници или он савладавају задатке и добијају невесту (Лубурић IX,бр.592; 662) (...)“ (Ибид 2017: 462 - 463)

Песма „Женидба Реље Крилатице” Архив Србије IX/592 започиње формулативним испијањем вина и разговором између побратима, Марка и Реље, приликом ког сам Реља говори како је испросио у земљи Маџарској, код Коруна бана девојку, која је имала много муштерија, међу њима и Злопогледовића, који ће се касније јавити као непријатељ. Потом Реља

⁹² Типови које ауторка препознаје као могуће еквиваленте Рељином улози даје у напоменама: бр. 7: „организатор“ (Петковић 2008: 108 – 109), бр. 8: „делија“ (Петковић 2008: 105), бр. 9: „испрошени младожења“ (Петковић 2008: 125), бр. 10: „љубавник“ (Петковић 2008: 117), према: Ђођевић Пејовић 2017: 463.

ретроспективно приповеда о сусрету са девојком: о опажању девојке на прозору и њеној лепоти, о доласку код бана и просидби, али и о лажном представљању када је упитан о пореклу. Потом исповеда о свом неиспуњеном обећању и доласку по невесту, иако је изабран од стране девојке, што је и сам бан одобрио. Упркос Рељином оклевању јер је сво благо потрошио и прошло је шест месеци, Марко га упозорава да не изгуби тврду веру, преузима иницијативу и сазива сватове. Следи долазак сватова – војске пред банов град. Он поставља услов, а то је да се најпре победи Злопогледовић: Марко пита бана шта ће чинити – водити девојку и потом се сукобити са Злопогледовићем или одмах наћи зета да се он сукоби са њим, на шта бан одговара Марку да је боље да у Корун планину оду најпре јунаци који ће поделити мејдан са непријатељем. Марко дели мегдан са Злопогледовићем, он је ту уместо Реље, (Марко посустаје и зове вилу, а она му каже да долази Алија Ђерзелез, што охрабрује Марка који распори Злопогледовића и тада увиђа да он има три срца). Заједно се враћају и носе главу Злопогледовића, пред градом их чекају сватови, кажу да су их под изговором надметања и витешких игара избацили из града ненаоружане. Марко и Алија обијају градску капију, Корун каже да су то нижи генерали учинили, да он не стоји иза тога. Корун бан даје девојку и сватови крећу назад. Међутим, у повратку их војска чека у заседи, Реља тражи Милоша, који је чувао девојку и који је био рањен и проналази га. Одлазе у Нови Пазар и венчавају се. Ова песма има комплекснији однос међу ликовима. „Оно што њега (женика – С.Ђ.П.) чини пасивнијим је чињеница (...) да радње преузима заточник и чак помоћник заточника (Марко Краљевић и Алија Ђерзелез). ” (Ибид 2017: 463)

Други Лубурићев запис: „Женидба Реље Бошњанина из Стамбола”, (Лубурић Архив Србије IX/662*107) нам доноси другачијег младожењу, али и другачију девојку. Наиме, Златија из Стамбола расте у „кафезу“ и сама опажа дурбином јунака у магли и позива га; девојка преузима иницијативу и одмах му каже да уколико би се потурчио, да би њу бабо дао њему; он се представља и каже да ће је узети за жену уколико се покрсти. Овакав услов је разлог због ког долази до неслагања и сукоба. Наиме, иако би женидба била знатно једноставнија да је Реља тај који мења веру, они се одлучују за другачији избор. Златија објашњава оцу да већ пости и слави Ускрс, а он се наљути и тражи да се јави ко ће дочекати Рељине сватове и Рељи одрубити главу. Јавља се Црни Арапин да разбије Рељине сватове, девојка шаље писмо Рељи преко сиромаша и упозорава га. Рељи стиже писмо и мајка га саветује да окупи сватове (Марка, Бановић Страхињу и дијете Секулу као два змаја и друге јунаке). Црни Арапин позива на мегдан Рељу, Милош и Марко се нуде да уместо њега изађу, међутим, Реља то не прихвата. Следи сукоб између Арапина и Реље и Рељина победа. Милош кључеве града узима и султана ухвате и муче док им не да кавез; одводе Златију и венчавају се Реља и она у Новом Пазару:

„И лијепу Злату поведоше
Доведоше у Новог Пазара
Добавише и попа и кума
Те Златију цуру покрстише
И за Рељу цуру привјенчаше“

Поред њега и сама невеста показује одређени ниво иницијативе: она је та која га опази и са њим прави договор о венчању, али и говори оцу у нади да ће јој дозволити удају.

Наведене песме су примери тзв. „јуначке женидбе с препрекама“ (Pešić, Milošević Đorđević 1984:112, Лома 1998: 196) о којима су писали истраживачи и увидели да се овакав тип женидбе „држи једног историјски неутралног или, боље, индиферентног облика стварности, отпорног на промене и препознатљивог у континуираној пракси фолклорне свадбе.“ (Детелић 1992:221) Дакле елементи једног свадбеног чина које препознајемо чак и искусно су присутни у оваквим песмама. „Видели смо раније да се све фазе овог обреда могу описати као нека врста кретања: полазак, путовање, долазак, повратак, дочек, итд. Тачке

према којима се ово кретање оријентише - момачка и девојачка кућа - истовремено су и најмаркантнија места, она за која се везује све што се уопште има десити током свадбе.“ (Ибид, 229) Управо се кроз овакву динамику уочавају и догађаји који су описани у наведеним песмама, они имају карактеристичан след чак и када се ретроспективно приповеда. „Пресретање сватова у гори, што је мотив који формално одговара једном од кључних момената древног обрасца свадбене иницијације – сукобу сватова/заточника/ младожење с демонским отимачем невесте. Архаичан модел јуначке женидбе подразумевао је сусрет сватова с натприродним бићем – змајевитим јунаком/(троглавим) чудовиштем – које сачекује сватовску поворку на путу од невестине до младожењине куће и покушава да осујети женидбу јунака.“ (Делић 2017:126)

Поред тога, међу бугарским записима читамо и песму „Крали Марко и наречници“ у којој више сазнајемо о Марковом пореклу, о тренутку препознавања оца и сина, који је био бачен у Вардар не би ли се избегла судбина, Рељина женидба је само успутна: „Вукашин ће свога сина (коме је предсказано да ће „на татка си коске да му скрши“) слично грчком јунаку Едипу, бацити у воде „бела Вардара“ како би избегао могућност извршења онога што је једна од суђаја прорекла. Међутим када буде одрастао Марко ће у сватовима Реље Шестокриле кажњавати јунаке кукавице, не знајући да је међу њима и његов отац. Тек касније, они ће једно другоме открити идентитет, а Вукашин ће схватити да се судбински закони не могу избећи, опростивши Марку оно што је починио.“ (Златковић 2006: 75 – 76)

Након ових песама у којима јунак исказује намеру за женидбом, следи и један круг песама у којима се женидба одвија на неуобичајен начин, те се може говорити о њему као младожењи који се нашао у специфичним ситуацијама, које бисмо условно могли назвати „препрекама“, наиме до невесте долази после одлуке судије или након сукоба и излечења од стране саме девојке.

У запису са Косова и Метохије (Дена Е САНУ 10, 28) Реља је приликом просидбе донео адекватан поклон – прстен девојци (Марко је донео црвену јабуку, а Милош дуњу пожутену), што наводи кадију да суди у Рељину корист. Он потом узима Марка за кума, а Милоша за старог свата и жени се Косовком девојком:

„Куј је даја бурму позлаћену
Њему пада Косовка девојка
Реља узе Косовку девојку“
(Дена Е САНУ 10, 28)

У Делорковом запису (исто у МН I/2, 46) читамо о женидби Костурком девојком која стрелја Хрељу, који је успео да избави побратиме Марка и Јанка. Она га сугестивно дозива, чак хвали и обећава поклон, не би ли постигла оно што жели, а то је да га учини рањивим:

„De si, vuče, koji dva privuče,
Obrni se glavom put девојке,
Nek ti vidim lice u junačko,
Vesti ću ti u mahramu lišće,
te ti igda po Kosturu siđeš,
da te po čem umeti poznam.“

Хреља се зауставља, скреће поглед у правцу из ког је чуо глас и то постаје кобно за њега јер је по среди превара услед које ће бити ухваћен и љубавним чинима омађијан, што ће изгледати његовим побратимима као смрт:

„Obrće se Hrelja Bošnjanine
Rusom glavom put девојке mlade

A prokleta Kosturka devojka
udari ga strijelom mađijanom
od milosti Hrelju ustrijelila.“

Након тога Марко односи у гору и испод јеле сахрањују Хрељу, али Костурка га редовно обилази и доноси храну и пресвлади; три јуначке мајке разговарају и Марко их опомиње да је Хреља међу њима највећи јунак: „grinio je i mene i Janka/preko mosta od Kostura grada” и најављује освету, хвата Костурку девојку на води и одводи је у гору и удара. Она му говори да није убила Хрељу, и да ће га повратити уколико јој обећа да ће их венчати. Костурка је заправо учинила да он остане са њом, потпуно му одузевши могућност избора управо љубавним чинима: „Последице набацивања чини, у пракси и у песми, обично су биле тешке, изазивале су љубавну болест, лудило, чак и смрт.“ (Карановић 2017: 72) И у варијанти МН I/2, 46 такође Костурка девојка уз гаранције ипак оживљава Рељу и постаје Јела. Рељу у гори ослепљује вила јер чини преступ (БП II, 23, Лубурић Ф X 714/ X, 168; Петрановић II, 26), а вила га лековитим травама зацељује и касније се венчавају. До женидбе вилом на овај начин – након исцељивања долази и због Рељине жеље да има несвакидашњу невесту, дакле нешто је другачија мотивација у Зорићевом запису (Зорић Е42/2) и Лубурићевом (Лубурић Е355/845/Ф X,168), наиме, Реља сам жели да има девојку коју није људска рука загрлила, те му се након певања кроз гору дешава казна, а на Маркову интервенцију и исцељење и женидба.

V. У сватовској поворци

У понуђеном корпусу запазили смо да је Реља Крилатица често у сватовским поворкама у којима има различите улоге. Присутан је на истакнутим местима у сватовској поворци, као један од главних помагача младожењи, као кум, барјактар, чауш и слично. Међутим његове активности нису увек у складу са задужењем које је добио. Он може бити веома користан као сват јер на пример „задатке решава помоћу физичких способности (...) али и надмудривањем (...)“ (Ђорђевић Пејовић 2017а: 465 - 466), што видимо у следећим стиховима:

Табела 13. Заточник

СНП, II,79	Бован, 39	Димитријевић, Е 161-30, 6	БВ, 1891, 41
„Реља скочи на ноге лагуне Па оде под бијелу кулу И прескочи три коња витеза И на њима до три копла бојна“	„Дзипи Реља од земље на ноге / Те прерипи до три коња редом / Још три коња рипну на висину / А четири на високо поље“	„Све то гледа Реља од Пазара, / Па довати тешку каменчину, / Па он баца камена с рамена“	„Кад то чуо Реља Крилатица, / Рече јунак Радуловић Стоју: 'О, чу ли ме, мили побратиме, / Пребуци танану дјевојку, Па је предај на коњица мога. Тврду ја ти вјерицу задајем, Да је хоћу без боја извести.“

Ови задаци који су поверени заточнику⁹³ спадају у типичне задатке у епици, како примећује: „Препреке, њихов поредак и комбинација општа су места (затворене градске капије, мегдан,

⁹³ Позицију коју има овај члан сватовске поворке објаснила је Данијела Петковић на следећи начин: „Заточник у епској песми може бити помоћник, али само као споредан лик, тј. ако му припада мали део сижејног тока, а његово деловање не пређе границе епизоде. Када је заточников подвиг окосница сижеа, а то је најчешћи случај, онда он егзистира као посебна врста јунака.“(Петковић 2019:245)

прескакање коња, стрељање јабуке, препознавање невесте, печење девера и сукоб заточника са сватовима тазбине.)“ (Петковић 2008: 19)

Поред оваквих женидби, јунак Реља успева да спроведе отмицу девојке заједно за Обилићем и Топлицом Миланом у: „Ženidba Toplice Milana od Glamoškog Alije” (Grčić, 28). Три српске војводе и мали Радојица крећу у поход не би ли Милан Топлица добио невесту Емину, коју је већ покушао да добије, али му Алија није дозволио. Позвао је војводе да освоје кулу, одведу девојку и преузму благо које је Алија зулумом освојио. Реља каже да зову и Сењанин Тадију и са њим заједно одлазе у Гламоч. Реља и Милан успевају да заробе Алију, девојка моли за очев живот, Реља и остали желе да га погубе, што и учини Сењанин Лука. На крају одводе робиње, благо, пале турске куле и у сватовима су Милана Топлице. У запису Кашиковића (Е245, 85): „Женидба и тавновање Милоша Обилића”, у којој је Обилић у механи, у земљи Малтији. Реља на вранцу пролази и препознаје коња Обилићевог и долази у механу; саопштава му да краљ Малтије даје ћерку на трци и са њом товаре блага и убеђује Обилића да се трка. Коња опажају и краљеви војници и кажу да ће добити сигурно девојку, Реља наговара Милоша да учествује, Милош побеђује. Реља му је у сватовима. Не жели да остане код краља, не прихвата земљу, већ жели да води девојку кући; дешава се бура на мору и чека полазак. Клевета да је невенчану љубу обљубио, краљ узима Јефимију назад, а затвара Милоша, а љуба убрзо умире. Међутим, некада његово понашање изненађује:

„Песме о женидбама других јунака подразумевају да је Реља углавном показао извесну несигурност или непредвидивост у делању (...): СНП II,87;СНП,VI,37;38;39; СБНУ, XLIX, 23;Миковић, Е 28, 7; Срећковић, Е 1-1-195; Петрановић, Е64, 35; Мутић Е 47: „Марко Краљевић и Туре са стијене“; Лубурић, IX/665); мада има и примера у којима се лукаво сналази и избегава чин предаје, те улази у извесно надметање са противником, нпр. каже да му је дар код Краљевића Марка: Ту се Реља грдно уплашио/Дар ми мене Краљевића Марка. (Бован, бр. 39); не предаје ни дарове ни девојку, али показује кукавичлук и чак спремност на издају: Реља је девер и са девојком бежи од невоље, али и оставља Марка да сам савлада противика који напада сватове. Поред тога је и теши да уколико Марко погине, да ће је он узети: А ћеши је Реља од Пазара:/А не бој се лијепа девојко/Ако буде погинуо Марко, /Водићу те Новоме Пазару/Узећу те за вјерену љубу. (СНП,VI,24)” (Ђорђевић Пејовић 2017а: 465)

Јунак је у сватовима Јакшић Димитрија, по савету навесте и у супротности са молбом таста (заједно са Марком, Милошем, хусаром Лазаром, Пером Кршикапом и војводом Богданом), успева и да избегне канибализам и први препозна шта су им послужили у тазбини, самим тим успева да сурову подвалу обзнани свима и да сватови избегну страшну срамоту у „Женидби Јакшић Димитрија“ (СД бр. 80). Марко Краљевић решен је да се након тога освети и за њим сви крећу у напад, узимају младу Јефимију, невесту, а њеног оца убија Перо Кршикапа. Слично томе: „Реља је у сватовима војводе Јанка, делање се своди на помоћ Марку приликом уласка у град, где су на превару убили девере и испекли (СНП, VI,34); Реља је у сватовима Рајковим, учествује у борби против дивског старешине и ослобађа остале сватове (БП, III, 54); Реља Бошњанин са Змај Огњеним Вуком учествује у борби против Турака који су заробили прстеновану и испрошену девојку (БП, III, 43); он је сват који саветује женика да одустане, нпр. схвативши да је Сибињанин Јанку боље да се не жени други пут, саветује га да се врати првој жени. (Петрановић (Е64, 54).“ (Ибид, 466) Јунак је често виђен у поворци која се спрема да иде по девојку и да је преведе преко горе, у многим записима је само име у каталогу јунака. „Реља је кум коме је женик послао писмо и који се нашао у поворци, међутим у овој песми девер (Марко) остаје са девојком да је заштити од троглаве але (СБНУ, LIII, 384); барјактар без посебне функције, будући да песма има неочекивани крај (СБНУ, XLIX, 2) или да сукоб решавају други јунаци (СНП, САНУ, II, 81; Мутић, Е47/1,2); члан сватовске поворке који не успева чак ни да помогне главном јунаку (МН I, 65).“ (Ђорђевић Пејовић 2017а:466) Реља је у сватовима Шћепана Јакшића, барјактар, такође и у овој песми долази до преваре и убиства два девера (СНП, САНУ, II,81); Реља је барјактар и на челу сватова, са туђинским сватовима сукобљавају се остали (Мутић, Е47/1, бр.2); У песми „Кад се Марко препануо“:

Реља је барјактар у сватовима Сибињанин Јанка и на дар је добио златно крило које је одмах предао када је Делалија пресрео сватовску поворку:

„Турај, Реља, госпоцке дарове
Јал’ајдемо да се сијечемо!
Трипут ћу те тамо прескочити
У трку ти осиећи главу!
Даде Реља крило позлаћено. ”
(Лубурић ФХ/165)

Марко је одбио да преда девојку и након мегдана је повратио дарове и девојку предао Сибињанин Јанку. Реља је удвојен на Крилатицу и Бошњанина и у каталогу је сватова (Б. Вила); неке од ових збирки (Кирјак) повезују Рељу Крилатицу са јунацима песама средњих времена (нпр. Цмиљанић Илија) и певају о женидби. У бугарској епици: Он је кум СБНУ, XLIX, 23; СБНУ, LIII, 384; барјактар, СБНУ, XLIX, 2; Бурин Том 1, 38; у каталогу сватова. „Има и примера где се налази „са друге стране”, тј. представља узданицу тазбине: Кирјак, Е 26, 34. Реља Бошњанин се у овој песми везује за град Мостар (што је једини пример) и припрема заједно са Алијом (невестиним братом) „дочек“ сватовима. Реља учествује у надметањима: бацање камена с рамена, прескаче коње и изазива младожењу.” (Ибид 2017: 466) Како је примећено јунак Реља у сватовској поворци често изневери очекивања која су му улогом додељена: „Као доминантну црту у карактеризацији јунака налазимо нестабилност, која је је оличена што у директој предаји, што у досетљивости или борби на супротној страни. Разлоге због којих Реља посустаје у одбрани барјака, девојке или дарова, можда треба тражити у амбивалентном поимању змаја или змије у нашој заједничкој традицији и култури.“ (Ибид, 467)

Песме о женидби јунака су најбројније у нашем корпусу, било да је реч о Рељи Крилатици као младожењи, било да је реч о њему као учеснику и члану сватовске поворке других јунака. Један круг песама се издвојио као близак типу „женидбе с препрекама“ (Pešić, Milošević-Đorđević 1984:112, Петковић 2008:16, Лома 1998: 196), у којој су делања јунака распоређена у складу са улогама које имају; потом је један круг песама издваја као покушај женидбе/просидбе и до ње не долази јер су сви одбијени услед недостатака које девојка разоткрива; затим невеста бира једног младожењу уз помоћ судије. Јунак се и само помиње као члан сватовске поворке, као „прикумак“ у збирци Зорића Драгоша, међу „женским песамама“ (Зорић Драгош Е 218, 167/1, 14).

РИСА РИБА И ЗМИЈА МЛАДОЖЕЊА

Тријаду епских јунака, Марка Краљевића, Сибињанин Јанка и Рељу Бошњанина у песми „Змија mladoženja“ (HNP I/1, 33), затичемо у кругу песама који тематизују необично зачеће и несвакидашњи пород. Тајну зачећа знају њих тројица и песма почиње њиховим разговором, који је развијен из баладе о „риси/визи риби“: о вези између народне песме и бајке која говори о браку између жене и змије писала је Маја Бошковић-Стули и истакла да на основу њиховог односа постоје индикације да је народна песма сачиња из више слојева и да су неки од њих независни и старији: „Nameće se pitanje da li je navedena kratka pjesma o ribi nastala kao osamostaljeni torzo uvoda u epsku pjesmu o zmiji mladoženji, ili ona postoji već od početka kao posebna pjesma (možda i s kakvim drukčijim produženjem koje se zaboravilo).“ (Bošković-Stulli 1962:28) Томе иде у прилог и чињеница да Ђорђе Рајковић бележи и лирску песму „Шетала се виза риба“ (Гароња-Радованац 2003:127) која се сама хвали својим чудесним способностима.

Нада Милошевић Ђорђевић помиње структуру која се односи на бројне варијанте које опевају порекло змије младожење, његову женидбу и смрт: „Муж и жена немају деце. И неко (отац, чобаница, робиница, дворјанин, девер) му случајно ослушнутом разговору дознаје за лек против жаловости. Открије лек нероткињи али због подвале онога који јој лек приноси, жена рађа змију. На прави начин употребљен лек дат истовремено другој жени, доводи до правог резултата, и она рађа дете.” (Милошевић Ђорђевић 1971: 82) Тајна је лек за неплодност, својства рибе познају наши јунаци; тајну плодности имају они будући да је по атрибуцији један од њих у „сродству“ са рибом, а то је Реља као јунак који има често и атрибут Шестокрили у свом имену, баш као и „riba šestokrila“ (HNP, I,1,33). О једној вези са рибом која може обезбедити плодност читамо: „Има веровања и предања да женско може затруднети после употребе магијског биљног корења, лишћа и плодова, затим пераја или крила од рибе „златокрилне“.“ (Кулишић и др. 1970:146) У кругу варијаната видећемо да ипак тајну познају и још неки, можемо рећи „изабрани“, свакако, они чије знање није уобичајено, оно надилази границе људског, захтева извесну повезаност или познавање законитости природе, духа, бића која се ретко срећу. Необично је да епска тријада шета по Будиму, посматра краља и краљицу и размишља о њиховој неплодности, ситуација у којој су се обрели је потпуно несвакидашња за поимање епске слике света, али уколико имамо предзнање о змајској природи Реље Крилатице, а да је Сибињанин Јанко у сродству са змајем, тј. Секулом Дракуловићем, (који је његов сестрић) и налазе се у Будиму, где је очекивано да затекнемо Јанка, онда овај разговор може изгледати као брига јунака за будућност будимског двора и изналажење решења за њих. То подразумева изразу посебног средства за хватање рибе:

„Su čijem bi roda porodili?
 Da pokupe svilu po terzijam,
 I brišima po mlad'jem veziljam,
 I da spletu mrežu plemenitu,
 Da je bace u to more sinje,
 Pregledaju za petnaest dana,
 Da bi njima Bog i sreća dala
 Da ulove ribu šestokrilu“
 (MH I/1, 33)

Након тога следи и конкретни опис шта урадити са крилом рибе шестокрילה и како га употребити. Овакав „третман“ би помогао краљици да добије веома добар пород:

„Šesto desno da otkinu krilo,
 I donesu bjelu dvoru svome,
 Da kraljica sa ribljega krila
 Vodu pije za četerest dana.
 Zanago bi teška ostanula,
 Rodila bi čedo zlamenito,
 Malo čedo, ali mušku glavu,
 Sam bi kazo, da će junak biti.“
 (MH I/1, 33)

Овакав сиже неспорно привлачи одређени тип јунака⁹⁴, приписано онима који се братиме са вилама, жене вилама или и сами воде порекло од змајева, који је у традицији важан за обезбеђивање плодности. Такође, у овом кругу песама уочена је у литератури и једна спона

⁹⁴ О односу између Змај Огњеног Вука и Змије младожење видети: Ђорђевић (2012).

са архаичним обрасцима: „Траг те јединствене, нераздвојене прафункције воде и њених зооморфних видова налазимо, можда, у песмама типа "Змија младожења" (Вук 11,12,13; МХ 1,32,33; САНУ 11,6), преко којих митска вода остварује ону своју другу суштину, као симбол плодности и извор живота.“ (Детелић 1992:94)

УБИСТВО „ДРУГОГ“

Круг песама који је забележен на источном ареалу, означен је на овај начин јер је „други“ (онај који страда) странац: Јеврејин, Србин или Грк. Петар Драганов у северној Грчкој у граду Едеси (словенски назив: Воден) доноси песму „Вешта Вида Охриганка, Дете Србијанче, Марко К. и Рељо Шестокрилец и деветерцест“ (Драганов 2009:28) о Рељи и Марку како убијају Дете Србијанче не би ли узели Виду Охридјанку. Убиство се дешава на превару, Марко каже да нису дошли да се боре, већ су дошли на славу, што жртву, Дете Србијанче, услед традиције односа према гостима на слави чини рањивим:

„Ој, ти, Дете, Дете Србијанче!
Ниј не сме дошле војна да правим,
Борба да се борим,
Тук сме дошле на Светииванство
У тебе на госте.
Застанало Дете Србијанче и му рекло:
- Заповедајте у мене на гости! ”
(Драганов 2009:28)

И управо на Рељину иницијативу Марко убија Дете Србијанче:

„Му рек’л Релјо Шестокрилец
На Крали Марко:
- Ја извади кулак сабља,
Посечи Дете Србијанче. ”
(Драганов 2009:28)

Марко потом на свиреп начин убија Дете Србијанче (сече га на две половине) и увиђа да има девет срца. Када је пао барјак, који је носио (сигнал да Вида отвори врата), Марко и Реља долазе у дворе. Песма има обрт, будући да се њих двојица потом расправљају ко ће узети девојку, а Марко потом убија девојку, не би ли прекинуо овај сукоб који се може завршити смрћу.

„Па му рек’л Релјо Шестокрилец:
- Глава давам, Вида не ја давам! ”
(Драганов 2009:28)

Песма у другом делу садржи мотив убиства девојке, која је пре тога била сматрана потенцијалном невестом. Марко пресуђује да ако неко треба да погине, нека то буде управо Вида:

„Нека загине Вида Ориганка
Ка извадил кулак саблја
И ја посекал Вида Ориганка.”
(Драганов 2009:28)

У једном бугарском запису налазимо убиство Јеврејина које почини Марко, а у ком му помогне Реља. Ова песма је забележена у 20. веку у селу Владаји, Цв. Романска ЕИМ инв. 284

- II, 65-66. говори о Марковој жељи да буде највећи јунак и да помоћу „хитрости“ савлада непријатеља натприродних способности, међутим, он дозива Рељу да му помогне када схвати да не може савладати другачије оваквог непријатеља. Варијанта која је старија у бугарској епизици је и СБНУ V, 1, у којој то чини Марко, а помаже му Реља јер се непријатељ хвалио да ће напасти манастир „Илиндар“. И у овој варијанти непријатељ има три срца. Чини се да је противник у песмама јунак који је хтонских одлика, будући да има три срца и на свакој змију, то је „жуто Јеврејче“ или девет срца код Србијанчета. Веома је значајно и то што песма о убиству Србијанчета долази у ред песама које су блиске песмама о женидби Вукашиновој, где узурпатор жели да преузме љубу. Оно што је занимљиво је да Реља постоји у оваквом кругу песама, те је он јунак попут Вукашина у варијанти код Качановског (183). До женидбе у тој песми не долази јер је Реља схватио да је убио бољег од себе. Овде зато што Марко Виду убија, а Србијанче и Момчило имају заједничку хтонско-гигантску црту. Реља је тај који иницира убиство Србијанчета, а Марко је тај који убија Виду. Могло би се рећи да је овај пар у овој песми необичан, да је њихово делање неетичко, невитешко, што њихове епске ликове чини комплекснијим.

Деспот Бацовић бележи у битољском округу песму о Рељи како заједно са Секулом, Милошем, и Марком пије вино у Прилепу. Потом одлазе у лов и срећу Грче базирјанче (трговца, како Бацовић преводи) и са којим се баш Реља сукобљава:

„Па говорит Ридо шестокридо :
„Ајде да си двојца обидеме."
Кога Фрди (вргне) Грче базирјанче
Што го удри в' десну узенгију ·
Кога Фрди Ридо шестокридо,
Што го удри међу црни очи;
На час Грче на земљица падне,
И си зеде (себи узедоше) три товари азно.“
(Бацовић 1878:10)

Ово осионо невитешко понашање славних јунака у песми је мотивисано жељом за ловом и пленом, који спадају у витешке активности, међутим, обрт се састоји у томе што плен и жртва имају сасвим другачији облик. Зашто се баш Рељи додељује улога некога ко овако поступа није јасно. Мегдан између једног витеза и трговца је неравноправан, пресретање и узимање плена је чак блиско хајдучком понашању, тако да остаје овај сукоб као својеврсна мрља у епској биографији овог јунака. Славица Лукић о овој песми каже: „Секула први примећује да им је блага, вина и ракије нестало. Овог пута до новца се не долази преоблачењем и продајом младог јунака, већ отмицом блага из заседе. Тројица јунака у клисури сачекују трговца Грка којег Реља погуби и узме му три товара блага. Очигледно је новелистичко уобличење сичеа.“ (Лукић 2016а: 163)

Песме у којима су јунаци примећени као противници, чак и нападачи или узурпатори, поред својеврсног растакања епског модела, могли бисмо рећи да доносе и детронизацију јунака и да су они само носиоци препознатљивих имена, веома далеки обриси славних јунака.

КОСОВСКИ ЈУНАЦИ

Јунака Рељу Крилатицу затичемо заједно са јунацима опеваним у песмама о Косовском боју, из 1389. године, али и са јунацима опеваним у песмама о догађају из 1448. године, који се одиграо такође на Косову и када су се сукобиле хришћанска и турска војска. У оба случаја је у групи јунака о којима се износи одређена тврдња, позитивна пред непријатељским владаоцем, али и негативна пред сопственим владаоцем. Видели смо да се Реља Крилатица појављује у предањима као учесник и Косовске и Маричке битке, али у песмама и као учесник Косовске битке.

Јунаци који су оклеветани пред својим царем

У новијем слоју певања, тематизује се веома необичан однос између „добрих“ јунака (тријаде) и кнеза Лазара, њиховог сизерена. У основи се налази клеветање или неоснована љубомора према истакнутим јунацима, који касније задобијају поново Лазарево поверење. Трагове народног предања о издаји и поткупљивању највећег јунака примећујемо у песмама, али и тенденцију да се оклеветаном јунаку придружују и његови побратими. Ова оклеветана епска тријада, Марко, Милош и Реља, ипак не чини оно што сам Милош Обилић чини, сам финални доказ оданости сизерену остаје нетакнут и резервисан само за његово име, док је доказ о лојалности оличен у спасавању самог кнеза Лазара од Вука Бранковића, али и њега самог, неретко препуштен Марку Краљевићу. Оно што их уједињује јесте да су у позицији опаданих од стране Вука Бранковића и да им се умањује слава, али и да су жртве слабости самог кнеза Лазара, који на крају ипак спознаје истину. Константин Филозоф пишући *Житије деспота Стефана Лазаревића* даје значајне податке о издаји и подвигу једног од Лазаревих јунака: „Међу војницима који су се борили пред (војском), беше један веома благородан (Милош), кога оцрнише завидљивци пред господином и осумњичише као неверна. А овај, да покаже верност, а уједно и храброст, нађе згодно време устреми се ка самоме великом начелнику, као да је пребеглица, и пут му отворише. А када је био близу изненада појури и зари мач у тога самога гордога и страшнога самодршца. Ту и сам поде од њих.“ (Филозоф 1989: 84) Валентина Питулић је приметила да овај текст ипак доноси једну другу тему: „У житију деспота Стефана Лазаревића насталом између 1433. и 1439. године доминантан је култ јунака, а посебно мученичка смрт кнеза Лазара где се полако формира његов светачки ореол, настао под утицајем цркве.“ (Питулић 2012:104). Међутим, легенда ће своје препознатљиве облике добити нешто касније, по мишљењу проучавалаца: „Дубровчанин Мавро Орбин први доноси целовиту косовску легенду са њеним кључним мотивима – јунаштвом и издајом. Он први именује клеветника и издајника. Под утицајем предања поистовећује га са Вуком Бранковићем.“ (Михаљчић 1989: 24) Мавро Орбин пише и о женској страни која је умешана у сукоб, наиме Орбин доноси предање о завађеним зетовима и ћеркама и сталној нетрпељивости између њих: „Он (Лазар – С.Ђ.П.) је био удао (како је речено) своју ћер Мару за Вука Бранковића, а Вукосаву за Милоша Кобилића, који се родио у Тјентишту, близу Новог Пазара и био одгојен на Лазаровом двору. Између ове две сестре дошло је једном до свађе. Вукосава је, наиме, хвалила и претпоставила вредност свога мужа Вуку Бранковићу, а то је Вукову жену Мару јако увредило, па је ошамарила своју сестру. Кад је она то испричала своме мужу, он је сместа потражио Вука и сасуо на њега много увреда.“ (Орбин 1968: 96) Самим тим је женска страна та која иницира љубомору из које се ствара сукоб. У понуђеном корпусу пронашли смо запис о кнегињи Милици као женској страни која иницира љубомору самог кнеза Лазара, који затим удружен са Вуком Бранковићем жели да се освети војводама: песму „Љубомора кнеза Лазара“ је записао А. Лубурић од Глигорија Јовановића у околини Никшића (Архив Србије ФИХ/661). Она почиње запажањем Милице: „Дивне ли су три српске војводе“ (Марко Краљевић, Милош Обилић и Реља Бошњанин), а Лазар због тога одлучује да их отрује; стиже писмо Арапина и на двобој одлази Марко Краљевић, док Лазар, схвативши да је подлегао слабости, просипа вино. Женидба Обилића Лазаревом ћерком је епилог песме „Марко Краљевић жени Обилића“ (Архив Србије ФИХ/695 *146 по Крстићу) од Милана Бановића из

Никшића, наиме, кнез Лазар посматра своје војводе и жели да их унапреди. То говори Вуку, који их клевета износи тврдње о Рељи да је копиле, Лазар жели због тога да отрује војводе. Међутим, Арапин узима Лазареву Јелу, а тријада је враћа и на тај начин поново задобија поверење Лазара. Милош Обилић остаје у Крушевцу, „цару уз кољено“, на наговор Марка Краљевића и узима Јелу за жену. Оно што је посебно у овом певању тиче се односа тријаде и самог Милоша Обилића као традиционално оклеветаног јунака. Међутим, будући да се он налази у тријади, ова особина се преноси на све чланове, а повратак части је остављен Марку Краљевићу, што он и чини и недвосмислено доказује своју лојалност, али и верност тријаде кнезу Лазару. Мавро Орбини је одиграо значајну улогу у стварању легенде у коју уноси и тренутак када турски цар жели да поткупи јунаке: „Све до појаве Краљевства Словена Мавра Орбина, предање је Милошев лик градило на мотиву оклеветаног јунака, издвојено, независно од мотива издаје. Орбинови претходници дубровачки хуманисти Феликс Петанчић, Лудовик Цријовић Губерон знали су за хришћанско-турски сукоб на Косову, а њима је исто тако, била позната и Косовска легенда. Међутим, они своја магловита историјска сазнања о судбоносном догађају и предање о њему, стављају у хуманистичке оквире. (...) Он (прим. Милош) се ставља у оквире новог времена (...). Пре битке султан је покушао да у противнички табор унесе раздор. Богато је даривао највиђеније људе око кнеза Лазара кога Петанчић погрешно поистовећује са царем Стефаном.” (Михаљчић 1989: 21 - 23)

Мотив писама које турски цар шаље Вуку Бранковићу и у којима њему обећава немањићку круну затичемо у записима Николе Кашиковића. У једном запису читамо да је ова тријада на удару Вука Бранковића: „Вук Бранковић опада војводе” (Кашиковић Е 245, 10). Повод за издају је писмо које стиже од цара Мурата Вуку Бранковићу уз обећање да ће он бити тај који ће добити круну Немањића уколико буде издао и цара Лазара и војводе. На позив царев, они долазе у Крушевац, а Вук поново смишља како би их оклеветао. Вук опада војводе да причају турски и да желе Јелисавету да узму за Муратовог сина Бајазита и да свуда узбуњују и замећу кавгу: „Већ ти смичи три цара на земљи!” Царица Милица Лазару говори да не слуша Вука: „Докле су ти три твоје војводе/Неће нама додијати Турци!” Војводе су биле недељу дана код Лазара, а Вук се за то време разболео од жалости јер га није послушао Лазар. У другом запису о клеветњу тријаде: „Вјеридба Милошева с царевом Јелисаветом” (Кашиковић Е245, 72), у којој на почетку три војводе пију вино и Марко пита Милоша о намерама за женидбу, при чему он износи завет да ће Лазареву ћерку Јелисавету оженити. Одлазе код Лазара и Марко посредује у просидби Јелисавете, међутим Мурат пише писмо Вуку у ком тражи да му изда војводе, па да заједно деле царство Немањића. Следи одлазак у планину са Лазаром, али Вук каже да је вечера отрована и да не једе са њима; они пиво отровано препознају, а цар замало да се и сам отрује; Вук га удара по руци, што га оставља у чуду, зато Марко жели да погуби цара, спречавају га Реља и Милош и позивају на милостивост и на то да им не остаје такав спомен. Траже Вука, који је побегао; након три године га цар враћа, живот му је остао дарован јер је Марко допао тамнице, Реља погинуо у Бејруту, а Обилић је срца милостива. Писмо, издаја и здравица јесу делови косовске легенде која се временом развијала и у италијанској преради Дукине хронике (Хроника Јована Дуке) се могу наћи: „Најхрабријег српског ратника султан је више пута писмима или преко тајних гласника уз велике понуде покушавао да придобије и привуче на своју страну... Милош, због своје искрене љубави и вере, сва писма Муратова, која је с негодовањем примао, показивао је деспоту, своме господару (...).” (Михаљчић 1989: 21) Поред наведених песама, крилати Реља Бошњанин је заједно са осталим косовским јунацима (Милошем Обилићем, Марком Краљевићем, Косанчић Иваном, Миланом Топлицом и Марком Краљевићем) поменут од стране Турчина као могући (очекивани) јунак у магли, а то је заправо неочекивани јунак – Бановић Секул (СМ, бр. 79). Рељу од Пазара затичемо и као велможу (дуку) који долази на позив Лазарев у Крушевац у „Косовској песми”

Саље Угљанина,⁹⁵ одмах након Вука Бранковића и Југ Богдана и девет Југовића (ППНК 1938, 108-109).

Јунаци о којима се говори пред царем: непријатељским

Већ у једном од најстаријих записа налазимо га као Хрељу Бошњанина у „Пјесни цара Сулеимана” (Богишић, 101), као некога ко заједно са Секулом и Милошем јуриша на Турке код Ситнице воде, а о њему ће Секула, као сужањ, тако говорити турском цару. Такође, у Вуковој рукописној заоставштини читамо и варијанту „Бановац Секул“ (СНПр САНУ, II, 69), у којој Секула говори цару о Рељи, Јанку и себи самом; у млађим записима из Хрватске налазимо на овај детаљ у песми „Smrt Sekulina“ (МН I/1, 78) и читамо о сукобу хришћанске војске коју предводи Сибињанин Јанко и турске војске коју предводи Отмановић-цар. Заробљени Секула такође приповеда о подвизима Марка, Милоша, Реље, али признаје и своја јуначка дела свестан да ће погинути. Ипак, он у песми страда од руке свог ујака – Јанка. У бугарској епици смо пронашли песму о Бановићу Петру и турском цару: „Султан Мурад и Бановик Петър”, (БНТ т. I, стр. 541, такође у: СБНУ XLIII, стр. 259), у којима на сличан начин заробљени Бановић Петар говори о јунацима, њиховим коњима и делима. Блиско тој тематској нити је и сведочење самог Јанка султану о војводама у „Угричић Јанка избавља вила”, Кирјак Е 26-16, 16, а у којој се Реља Бошњанин јавља као један од војвода.

Овај круг песама о јунаку који приповеда противничком цару о признатим и делима доказаним јунацима има своје корене у даљој прошлости и предању, о чему су већ писали изучаваоци књижевности. Наиме, реч је о варијантама старијег записа „Попевка од Свилојевића” (записана од стране највероватније Петра Зринског 1663. године). Проучаваоци народне књижевности који су се бавили овом песмом покушавали су да докажу или оспоре историјску основу песме у податку да је Михаило Силађи био заробљен од стране турског цара након битке на Косову, 1448. године, али и каснијем заробљавању, те могућем испитивању о начинима заузимања Београда (реч је спису на латинском, који је написао Ђорђе Сремац).⁹⁶ Читајући наведене варијанте, можемо се сложити да је распрострањеност ове тематике и бројност варијаната веома значајан показатељ природе усменог стваралаштва, али и оригиналности, о чему говори Бошко Сувајџић: „Измене номенклатуре морале су уследити далеко од времена и места радње, као и од терена на коме су бележене најстарије бугарштите. Управо развијене варијанте у распону од непуних двеста година доказују усмену аутентичност песме „Попевка од Свилојевића” пружајући нам драгоцен показатељ у ком смеру су се развијали поједини мотиви у простору и времену.” (Сувајџић 2004:31) Како видимо, овај сиже је заступљен и на западном и на источном ареалу, с тим што примећујемо замену имена главних јунака. Међутим, основа је препознатљива: Секулин/Петров одговор варира, али песма јесте у дијалогу између представника непријатељских страна, турског цара и знаменитог јунака, који се истакао у борби. Дијалог између њих двојице приказује интересовање од стране цара за оне који су му нанели значајне губитке, али и искреност заробљеног јунака, који износи чак и намеру коју је имао, а то је погубљење цара. У табели видимо записе настале у распону од 18. до 20. века на западном и источном ареалу у којима се у одговору које даје заробљени јунак помиње Реља Бошњанин/Шестокрила:

⁹⁵ Шмаус истиче да је чуо “новопазарски гуслар Саље Угљанин (72 године) пре више од 55 година у свом родном месту Углу од колашинског слепца гуслара Ђор - Хуса Хусовића.” (ППНП, 1938 106 - 107.стр.)

⁹⁶ О томе детаљније видети: Динић М. (1939); Воšković Stulli М. (1972); о значају ове песме и централним мотивима: Пешић Р. (1976); о формирању и алтернирању имена унутар епске тријаде, варијантама и односа у сижејном моделу видети: Сувајџић Б. (2004); Лукић С. (2016).

Табела 14. Непријатељски цар

„Пјесна цара Сулеимана“ (Богишић, 101)	„Бановац Секуле“ (СНПр САНУ, II, 69)	„Smrt Sekulina“ (МН I/1, 78)	„Султан Мурад и Бановик Петър“, СБНУ XLIII, стр. 259)
<p>„Без страха му Секуо бесједаше: Султан царе, драги господаре, Што но јунак на на дорату коњу, Оно ти је Хреља Бошњанине Који јунак на зелену коњу Твоју дружбу копјем пробадаше И мртву је прико себе приметаше Оно ти је Кобиловић Милош; Који јунак на вранчићу коњу, У восјку се твоју нагоњаше, До чадора тенепе присјецаше, Ја сам борме, мили господаре, Хотго сам те погубити јунак!“</p>	<p>„Што јунака кажеш на путаља, Оно бјеше војевода Јанко; Што другога на коња вранога, Што топузом Турке туцијаше, Оно бјеше Реља Бошњанине; Што ли трећи на коња зеленка, Те три пута прејази Ситницу Од Турака и самур-ћурака, Ево ти га царе, под шатору! Кад ти догнах коња до шатора, Да сам тебе, царе познавао, Ја бих твоју главу изгубио!“</p>	<p>„Ко је оно први јунак био, А најпрви јунак на кулашу, На кулашу ко на горској вили? Dobar junak, a bolji je kulaš, Zagalio uz mišice ruke, Te progoni on po polju Turke Kano vuče po planini ovce. Al besjedi dijete Sekula To je bio moj mio daidža, Moj daidža od Sibirja Janko. Veli njemu Otmanović-care: O Sekule, vesela ti majka! Ko je bio junak na šarinu, Neobična oka i pogleda, Pa razgoni po Kosovu Turke Kano vuče prebijele ovce?“ To je bio pobratime dragi! Pobratim moj Kraljeviću Marko. Koji za njim junak napanuo, Na golubu, konju od megdana, S golom sabljom u desnici ruci, Pa no tere po Kosovu Turke Kano vuče po planini ovce?“ Al besjedi dijete Sekule: To je bio pobratime dragi! Pobratim moj Relja Bošljanine. Koji junak bi ono, Sekule! Na ždralinu, konju od megdana? Zagalio uz mišice ruke, S golom sabljom u desnici ruci, Pa progoni po Kosovu Turke Kano vuče prebijele ovce.“ Al besjedi dijete Sekule: To je bio vojvoda Miloše, Na ždralinu, konju od megdana. O Sekule, vesela ti majka! Ko bi ono na konju gavranu, Vas u srimi i u čistu zlatu, Niz pleći mu šipke od čelika, Te junaku vise preko pasa, Čuvaju mu bijeloga vrata, Da ga ne bi sablja porezala I bijela mesa dofatila, Poljepši je od svake djevojke. Među Turke juriš učinio Kano soko među golubove, Pa razgoni po Kosovu Turke Kano vuče po planini ovce. Dočera mi konja do čadora, Ukinu mi s čadora jabuku, Stao junak i smije se na me, Mogo mi je otkinuti glavu.“ A besjedi dijete Sekule: Slušaj care, vesela ti majka! Kad me pitaš, kazat ću ti pravo, Vidu junak, da sam poginuo. Ja sam bio to d'jete Sekule, Mogo sam ti otkinuti glavu, Ali, care, nijesam hotio.”</p>	<p>„Фала тебе, Бановике Петре, че те питам, право да ми кажеш - ка дойдохте троица јунаци, ка дойдохте у моя ордиа, кой язदेशе коња Шаренога? Он си разби моя силна войска! А шо рече Бановике Петър: Фала тебе, цар Султан Мурате, с лажа не йе сега да те лажем, да те лажем сега я не можем. Шо язदेशе коња Шареного, това беше Кралевиче Марко. Он си разби твоя силна войска! Тогай рече цар Султан Мурат: Фала тебе, Бановике Петър, че те питам, право да ми кажеш - ка дойдохте троица јунаци, кой язदेशе коња Ластовица? Коня язди, със сабля играе, та погуби мое мъжко дете. Тогай рече Бановике Петър: Фала тебе, цар Султан Мурате, шо язदेशе коња Ластовица, това беше Рельо Шестокрила. Он погуби твое мъжко дете! Тогай рече цар Султан Мурат: Фала тебе, Бановике Петре, ка дойдохте троица јунаци, кой язदेशе коња Карамана? Коня язди, със сабля играе, та погуби честита царница и менека шеше да погуби. Ја се сокрих под камилски самар, та не може мене да погуби. Тогай рече Бановике Петър: Фала тебе, цар Султан Мурате, я си яздох коња Карамана, я погубих твое пръвно либе и тебека саках да погубим!“</p>

Како примећује Славица Лукић, пишући о именовању и броју јунака у оквиру овог сижера, долази до проширивања у варијанти из Хрватске и то не само по питању наведеног низа јунака, већ и самог сижерног модела, па примећује да „сижејни модел се модификује утолико да се број „добрих“ јунака за које цар Отомановић пита Секулу попео са три на пет и објединио два круга јунака у јединствену целину.“ (Лукић 2016а: 90) У понуђеном корпусу о јунаку Рељи се сведено говори, дају се подаци о његовом коњу, оружју и делима, при чему је приказан у варијанти из Бугарске као најсуровији јер одузима живот царевом мушком детету, док се у записима на западном ареалу искључиво сукобљава са противничком војском. На тај начин је слика о његовој етичности боље сачувана у српским и хрватским записима.

У старијем и средњем слоју певања на западном ареалу примећујемо да је углавном присутан као један од тројице јунака о којима се говори непријатељском цару, у новијем слоју певања ова тема се обрађује само на источном ареалу. У новијем слоју певања на западном ареалу углавном је реч о оклеветаним јунацима пред сопственим владоцем. Сви догађаји су пре саме Косовске битке, али су јунаци грађени у складу са народном традицијом о самом Косовском боју, те догађаји о љубомори, клевети, завади и освети функционишу као нека врста најаве онога што је неумитно и што знамо да ће се одиграти. Како је Реља Крилатица у предањима углавном неко ко учествује у Маричкој бици, видимо да у песмама долази до померања ка Косовској бици. Један од механизма који је сигурно имао удела јесте значај тријаде Марко – Милош – Реља, те по сили инерције он дели судбину својих побратима и бива оклеветан за издају. Други могући начин је утицај хидронима, тј. могућност замене хидронима Ситница и Марица, као и уплитање временски и територијално не тако удаљених догађаја од великог значаја за даљи ток националне историје, свести и културе.

ПЕВАЊЕ КРОЗ ГОРУ

У нашем корпусу издвојио се један круг песама које тематизују пролазак јунака кроз гору. Овај сижер је у анализираном корпусу карактеристичан за западни ареал, углавном БиХ, Црна Гора и Србија. Мотив певања кроз гору у старијем слоју певања запажамо у Ерлангенском рукопису у песми под бројем 71: [Горw^м кез^{дн} поповић стољне], у којој јунак и његова жена путују заједно и он тражи да жена у гори пева, али она нерадо то чини. Након тога следи сукоб са хајдучима, потом издаја коју чини љуба и кажњавање у виду ослепљивања. Међу Вуковим записима чувена је песма у којој Марко и Милош пролазе кроз Мироч планину и један од њих пева (СНП II, 38). Вук је ову песму објавио 1845. године, а забележио ју је од Слепе Живане. Такође, варијанту ове песме забележио је и Јастребов на КиМ: „Марко Краљевић и вила“ (Бован, 12). Међутим, у новијем слоју певања, са Милошем алтернира управо наш јунак. Побратими путују кроз гору и због кршења забране певања, бивају нападнути од вила, чуварица неке воде – језера, а Реља Крилатица, прекршилац вилинске забране певања кроз гору, најчешће бива ослепљен, привремено мртав, а његово коњ осакаћен. Затим следи борба за живот једног од њих.

У нашем корпусу примећено је да се Реља често појављује у песмама које се баве сусретом са вилама и привременом смрћу услед певања (било да је реч о сасвим развијеној теми певања кроз гору, било да је то мотив који је део неке другачије структуре). Поред тога постоји још једна песма која би се прикључила овом кругу, али у њој изостаје мотив певања кроз гору (цела тријада је кажњена одузимањем очију, а након сукоба се дешава братимљење са вилама (Лубурић, XX/215*58(Архив Србије)).

О старини и распрострањености овог мотива писала је Зоја Карановић и истакла његов значај: „Космогонијска борба за животворну воду једна је од најраспрострањенијих митских парадигми. За њом трагају сви прастари богови и културни хероји, од Гилгамеша, библијских ратника и светаца, па до јунака епике. А кад од демонских непријатеља задобију праисконску воду, они је оживљавају, посвећују и враћају људима“ (Карановић 2009: 283). На тај начин овакви јунаци доприносе човечанству и дају му оно што је било до тада забарањено за њих. У неким од песама из нашег корпуса појаваљује се мотив жеђи услед вилинске забране, па због тога нема пијаће воде ни за стоку, ни за људе, а путеви до извора зарасту (Зорић Е42, 2). Међутим, борба за воду није једина са којом се јунаци сусрећу. Наиме након прекршаја забране певања, следи казна у виду ослепљивања или привремена смрти јунака, а након Маркове интервенције, долази до видања Реље од стране виле. Разрешење је такво да он након тог лечења најчешће ожени вилу (што је у складу са победом живота над смрћу), или, ређе, жели да се освети због нанетих рана, па убија вилу. Пронађене песме имају ипак и заједничке елементе који су важни у структури и могу се представити на следећи начин:

- Путовање и певање кроз гору
- Казна (одузимање очију јунаку и одузимање ногу коњу);
- Сукоб и видање (МН II,3; Krauss, 376; Krauss 1908, 373; Лубурић XX/17*233);
- Исход:
 - а) женидба (Matica Dalmatinska, 57; Зорић Е42,2; БП II,23; Лубурић Е355/845/Ф X, 168, ФХ714)
 - б) освета (Krauss, 373; Krauss 1908: 381)

Песма „Погибија виле загоркиње“ („Pogibija vile zagorkinje) коју је Краус (Krauss 1908: 373) забележио доноси мотив певања кроз гору и привремену смрт. Краус каже у коментарима да је ову песму чуо од гуслара Теша Богичевића, сељака из Угљевика у БиХ. Овде се такође инсистира на побратимству Марка са вилама и непријатељству између Реље и вила, те на Марковој моралности и способности држања дате речи, а Рељином осветољубивости. Ипак, Реља пева кроз гору Романију на Марков захтев:

„Kad pogjoše gorom Romanijom,
 Ondar veli Kraljeviću Marko:
 Pobratime, Reljo ot Pazara,
 Zapjevaj de tanko glasovito!
 Ne smiem ti pobro zapjevati,
 Velma sam se s vilma zavadio.
 Pobratime kraljeviću Marko,
 Мене оће justrijelit vile
 Megju puca gje mi srce kuca.

Pobratime Reljo ot Pazara,
 Ti se ne boj nikoga do Boga,
 Dok je tebi pobratima tvoga,
 Pobratima Krajevića Marka!
 A zapjevaj Relja ot Pazara!
 Dok zapjeva mu tanko glasovito.
 Šest je vila u gorici bilo.“
 (Krauss 1908, 373)

Потом најстарија вила тражи од најмлађе да устрели Рељу, па да одмах побегне небу под облаке зато што је с њим „жешћи“ јунак. Тихомир Ђорђевић запажа да се у нашим песмама могу видети главне виле и проналази паралелу са нерајдама: „У неким крајевима Грчке се мисли да нерейде имају старешицу чијим се наредбама морају покоравати.“ (Ђорђевић 1953: 116). Она убрзо устрели Рељу, који пада мртав, али њу у лету Марко погађа топузином и хвата је. Она му се заклице да ће повратити побратима, само ако је остави у животу. Вила потом вида Рељу:

„Turi vila u nedarca ruke
Pa izvadi srebrnu jabuku
Pa protrlja Relju Bošnjana,
Pa protrlja gje je udarila.
Skoči Relja od zemljena na noge
Pa uzima sablju dimišćiju
Pa on vili osiječe glavu.“
(Krauss 1908, 373)

Марко потом остаје затечен овим чином, готово да жали за учињеним и каже да се живом Богу заклињао да ће је поштедети. Јунак је учинио освету, а сам Марко није одржао своју реч, чиме у овој варијанти излазе из оквира јунака који показују милост, праштање и лојалност.

У следећој Краусовој песми, „Седам вила у Волујак гори“ (Krauss 1908, 376) забележеној од гуслара Мића Косовића, Реља и Марко пију вино и размишљају где би могли презимити од Митровдана до Ђурђевдана, тада Реља даје несвакидашњи предлог:

„Progovara krilati Reljica:
Pobratime kraljeviću Marko,
jesam čuo a kažu mi ljudi
tamo ima polje Gacko ravno,
a viš njega Čemerna planina,
a na više Volujak planina,
a u planini zeleno jezero,
a u jezeru sedam vila,
sedam vila sedam drugarica
kod jezera na rosnoj livadi.
Na livadi dva konja viteza,
Zlatne su im grive i repovi,
Na čelu im danica zvijezda,
Na prsima mjesečina sjajna,
Na sapima itra vidra igra.“
(Krauss 1908: 376)

Поново Реља на наговор Марков пева јер је Марко невесео; затим бива устрељен и привремено мртав, потом излечен, а након оживљавања, добија и несвакидашње дарове, односно коње:

„A kad začu krilati Reljica
On zapjeva tanko glasovito
Sve sa gore polijeće lišće,
A sa zemlje detelina trava.“
(Krauss 1908: 376)

Глас и певање у гори потиру очекивано понашање у свету ком не припадају јунаци: „Глас је у историји културе имао важну функцију. У космогонијским митовима он је на почетку стварања космоса, јер светлост и глас стоје на супрот мраку и тишини.“ (Раденковић 1996а:27) Међутим, јунак не само да пушта глас, он и саму природу мења. Из овог описа Рељиног певања кроз гору, увиђамо колико је сав живи свет у сагласју са њим, и да је орфејских карактеристика, са којим га иначе Краус и пореди. Природа се усаглашава са мелодијом, од статичног призора, настаје динамичан, природа оживљава, бива оплемењена песмом човека, што је у супротности са правилима горе и Доњег света, где поред тишине, владају још и тама и непомичност, а све наведено у Рељином певању представља продор и ремећење устројства горе: „Такође, одсуство гласа домаћих животиња и звука појединих оруђа (као што је секира) у „пустој планини“, потенцира разлику између *културе* и *природе*.“ (Раденковић 1996б:69) Таква диференцираност је у основи овог сукоба и јунаци су носиоци

начела које оплемењује. За овај запис је карактеристично и то да њих двојица траже место да презиме зиму управо у гори, Доњем свету. Овај мотив подсећа на архаичне митске слике о Персефони и њеном боравку у Хаду (које износи тачно четири месеца), те за то време мајка Деметра тугује и влада потпуна пустош.⁹⁷ Сам физички простор горе у наведеној песми је планина иза/изнад планине, наиме, изнад равног Гацка је Чемерна планина, а изнад ње је Волујак, а у њој језеро које чува седам вила, а поред језера су коњи несвакидашњих особина. Градацијом се закључује да је Волујак веома висока планина, и чак тамнија и суровија од Чемерне, што наводи на помисао да је непроходна, дивља и да има своја правила о којима се брину натприродна бића. Дакле у таквом контексту се одиграва драма у којој се јунак враћа из Доњег света. Након Рељиног певања, следи препознавање од стране вила:

„ - Čuj kopila krilatog Reljicu!
Govori im starješica vila:
- Čujete me sedam drugarica.
Koja ć ići Relju ustrijeliti?
Daću njojzi moje starješinstvo
Brez promjene za sedam godina!“
(Krauss 1908: 376)

Вила истиче Рељино порекло, препознаје га, обећава добру награду вилама уколико устреле Рељу. Кажњавање Реље је очито најстаријој вили веома важно, чим је спремна да да своје старешинство због тога. Да ли је то онда одраз увређености због које су „виле [...] врло осветољубиве“ (Ђорђевић 1953: 66) или потреба, по свему судећи, насушна да се успостави пређашњи поредак? Најстарија вила поима колико је поредак угрожен доласком таквих јунака у гору. Занимљиво је да све виле сем најмлађе немају храбрости или не желе да то ураде, очито да имају неко сазнање да није лако или није добро да буду непријатељи таквим јунацима. Оне гледају у земљу, али најнеискуснија вила је најспремнија, заседу прави на зеленој јели, (тамо где се могла сакрити јер је лишће са осталог дрвећа одлетело могућно због Рељине песме):

„Zape luke, osahle joj ruke,
A potegne ubojitu strijelu
Ustrijeli krilatog Reljicu!
Pade Reljo u travu na glavu
Obazre se kraljeviću Marko
Gje mu Relja u travi ostade.“
(Krauss 1908: 376)

Јунак Реља пада погођен стрелом. За то време Марко пушта хртове и соколове и хвата вилу, која му обећава да ће оживети Рељу ако јој поклони живот. Будући да је она савладана од стране Марка, који се бори за живот свог побратима, можемо се сложити и са представом Марка као јунака који доноси победу над природом и хаосом: „Марко је, дакле, наследио особине митског јунака, што потврђује чињеница да он може иступати као архаични племић који уништава чудовишта и демоне који се мешају у миран живот људи (вила, Муса, црни Арапин). Али он делује и као културни херој кад ослобађа воду и на нивоу митске подструктуре штити космос од сила хаоса, чиме се комплексност српске и јужнословенске

⁹⁷ Занимљива запажања износи Јунг о Персефонином боравку у Хаду и времену које проводи тамо:
„Трећина године се објашњава на тај начин – као пука алегорија пољопривредног процеса. Подела на три дела лежи у оној најстаријој форми велике богинје Деметре у којој се она могла звати Хеката и у којој се могла сматрати господарicom сва три дела света. Односи према Месецу, житу и царству мртвих чине три основне crте njenog бића. Богинjin свети број jeste poseban број Donjeg света: број три vlada hтonskim kultovima старине. Trojna podela године u mitu o Персефони не odgovара природном процесу, већ mitолошкој ideји.“ (Jung i Karenji 2007: 170)

епике показује у свој својој слојевитости“ (Карановић 2009: 295) Вила затим Рељу оживљава помоћу воде из скровитог језера:

„Pa da vidiš nagorkinje vile
Gje doživlje sedam drugarica
- Doneste mi vode sa jezera
Da poživim krilatog Reljicu.
Donese joj sedam drugarica
Donješe rose sa jezera.
Ona kuplje krilatog Reljicu
Eto Relja na noge skočio.“

(Krauss 1908: 376)

Оваква вода је по свом пореклу, али и по свом дејству веома комплексна. Она с једне стране има моћ повратка у живот, окупан у води са језера, Реља одмах скаче на ноге и има своју снагу као да се ништа није догодило, те на тај начин ова вода је „митска вода“ (Детелић 1992: 92). Мирјана Детелић уочава разлику између типова воде у различитим жанровима усмене књижевности: „Најчешћи држалац живе воде је неки женски лик, обично царица далеког царства, принцеза, вештичина или дивовска кћи и сл.“ (Детелић 2012: 297). Међутим, када је реч о вилама на језеру она истиче значај лиминалности: „У тумачењу овог топоса језеро се лако изједначава са граничним прелазом ка оном свету, а вила са чуварем прелаза (...).“ (Детелић 2012: 298) Веза између ових бића и воде лежи у томе да виле имају примарну блискост са водом, оне настају управо од воде: „Рађају се кад „сунце сија и кишица ромиња“.“ (Ђорђевић 1953: 70) Ана Вукмановић пишући о води, дотиче се и порекла вила, њихове природе и односа према људима:

„У песми се откривају синкретичност и сложеност бинарног система: у роси се спајају соларне одлике јутра и небеске воде, али је росом подојена вила у гори хтонско биће у хтонском простору. Млеко и роса/вода алтернирају и у коледарским песмама и у песмама о чудесном рођењу. Обе течности имају везе са рођењем и зато би подој росом могао да се тумачи као рађање из ње, али су и опречне међу собом јер су водом подојена бића која припадају дивљем свету природе, а млеком – људи.“ (Вукмановић 2009: 301)

Састав и својства росе Љубинко Раденковић објашњава на следећи начин: „Додатни симболизам има *роса* – она у себи садржи начело космичког додира неба и земље, које се десило у ноћно време, и начело привремености, пошто са сунцем нестаје.“ (Раденковић 1996а: 110). Симболика воде се усложњава, када поред животворног аспекта, посматрамо и њено лиминално обличје, али и присуство оностраних заштитника: „Оваква језера лако могу поистоветити са граничним прелазом у други свет, а вила са чуварем прелаза, као у песми „Марко Краљевић и вила бродарица“ (у свим њеним бројним варијантама)“ (Шаровић 2013:282). О води која је брањена Вукмановић каже: „Бистра и студена вода на којој вила узима бродарину, иако привлачна, пре свега је опасна и дивља јер на њој човека може да убије демонски чувар.“ (Вукмановић 2009: 307) Својеврсна „наплата“ прелаза дешава се и нашим јунацима које напада заштитница: „Вила чува воду (извор, језеро, реку), симбол границе између света мртвих и света живих. Затим, она наплаћује бродарину, која је типолошки пандан обола исплаћеног превознику душа, иако је бродарина за прелаз преко воде или накнада за њено испијање или замућивање далеко крвавија и бездушнија од плаћања новцем (класично место о плаћању очима или рукама јунака и ногама коња)“ (Шаровић 2013:285). Рачуни са оваквом господарицом воде су намирени тек на овакав начин, против чега ће се један од јунака побунити.

Попут описаног боравка јунака у Доњем свету је и пре свега интернационални мотив који, као што видимо, има своје порекло у митским представама о јунаку који задобија неку

врсту новог живота, зрелости или промене, те је боравак у гори модел, за који Мирјана Детелић сматра да је тешко конструисати архитектст, али да је могуће пронаћи стабилне чиниоце:

„Пролазећи кроз дуготрајну, најпре приповедну а потом епску обраду, мотив силаска у други свет (катавасиса како је схватан у античко доба) морао се много и битно мењати. На основу овог малог броја сачуваних морфолошких сличности, можда и није могуће успоставити целовиту слику претпостављеног прамотива, али је за карактеризацију митске воде и тај број довољан. Као њене специфичне епске одлике можемо, на основу тога, издвојити следеће: *гранични положај* (пзмеђу овог и оног света, при чему се онај смешта на острву или "иза горе"); *демонске чуваре границе* (било да се чува вода, било да је вода и сама чувар); *табунсани предмет или својство* које се чува (што може бити и исцелитељска моћ воде) *изузетност јунака* који сме да пређе границу (демонско или чудесно порекло и сл.).“ (Детелић 1992: 98)

У збирци Матице Хрватске налазимо варијанту у којој Реља бива ослељен од стране најмлађе виле, која због обећаног старешинства покушава да казни Рељу за певање. „Vila strijelja Markova pobratima“ (МН II,3). Марко тражи од Реље да запева и да чак и гору разгали и разоноди:

„Pjevaj, pobre, goricom zelenom,
Razgovori i tebe i mene,
I goricu, po kojem idemo.
(МН I/2,3)

Јунак Реља зна да ће га виле казнити вађењем очију, но ипак пева када му Марко каже да се нема чега бојати када је са њим. Тада Реља, упркос знању о постојећој казни, пева „*tanko iza glasa*“, то чују виле и њих тридесет већају која ће казнити Рељу, међутим, све у тло гледају, осим најмлађе која у зеленој јели прави заседу за Рељу и са које га напада. Вила нагрђује бело лице и вади црне очи, Реља се љути на Марка, да би Марко ухватио вилу тако што је одсекао је грану:

„Pala grana na zelenu travu,
A na grani prebijela vila.“
(МН I/2, 3)

Пристаје да вили поклони живот уколико поврати вид побратиму. Она бере биље којим вида и зацељује Рељин вид.

„Ode vila u duge planine
Pa nabere svakojakijeh trava
I vrati se k ranjenu junaku.
Brzi se je ona povratila,
Na junaku oči napravila.“
(МН I/2, 3)

Јован Зорић такође бележи варијанту са мотивима језера, јеле, вила и певања кроз гору у песми: „Женидба Реље од Пазара“ (Зорић Е42, 2), у којој такође примећујемо ослепљивање као кажњавање. Међутим, разрешење овог сукоба је неочекивано, он се након свега жени вилом. Песма почиње тако што побратими испијају вино у Прилепу и Марко пита Рељу шта би највише волео. Он одговара да све што је могао и хтео већ има, али да би му најдраже било да има девојку, жену, коју није загрлила рука, нити пољубила уста. Позива га Марко да крену „на Тројану, широку пољану“ и приповеда му какво је то место, те га изазива да ухвати вилу и виловите коње:

„А ја знадем тамо у Тројани
Тамо има студено језеро
И ја сам се јаду осјетио
У језеру да има вила

Забраниле пити на језеру
Забраниле туда пролазити
Па зарасли друми и богази
Ја не смедох коња наћерати
Да с напије воде на језеру
А бјеше ми жеђа додијала.“
(Зорић Е42, 2)

Након тога Марко креће на „лијеву старну“ и среће пет стотина деце које имају свако по стотину брава и од њих тражи воде. Они га препознају и кажу му да има три године како нису пили воде, нити су умивали лица, нити појили оваца. Тројана је велика, а нигде нема воде сем у језеру:

„У њој није ладне воде нема
Само једно студено језеро
Ево има три године дана
Језеро су присвојиле виле
Крај језера десет, дванаест јела
А на њима десет, дванаест вила
Под јелама до два коња врана,
до два коња оба виловита
што год виде, сакрит им се неће
што год гоне, утећи им неће.“
(Зорић Е42, 2)

Затим деца позивају Марка да убије виле да би они напојили своје овце, а Марко их одбија са изговором да је пребио ћорду и да нема чиме сећи виле. Затим позива Рељу да он то учини и да се ожени вилом, што он покушава да избегне под изговором да су те виле посестриме његове мајке и да би била грехота да то ради. Марко се љути и креће сам, а затим га сустиже Реља и каже да се увек заклињао да ће погинути тамо где и Марко. Тако њих двојица ипак крећу на овај задатак. Марко наговара Рељу да пева:

„Пјевај, Реља, те ме разговарај
А оде му Реља бесједити:
Ајде, Марко, немој лудовати
Не смијем ти овуд запјевати
По што ми је на рамену глава
Јер ће чути десет, дванаест вила
Па ће чути најстарија вила
Па ће сићи на Тројану пуну
Па ће мени осијећи главу.“
(Зорић Е42, 2)

Реља и у овом запису зна да не сме запевати, но он то ипак чини, на поновни Марков наговор. Затим најстарија вила тражи да једна од њих оде у пољану Тројану и да „пане на јелову грану“ и да нападне Рељу, али тако да то не примети Марко.

„Па ти узми очи у јунака,
И ти узми ноге у дорина
Ма полако да не чује Марко
Јер ћеш своју изгубити главу.“
(Зорић Е42, 2)

Сам чин нападања је кратко описан („паде вила Рељи на дорина/узе ноге у добра коњица/обе чарне очи у јунака“), из Маркове перспективе сазнајемо шта се догодило, он позива Рељу да пева, а Реља му одговара да више неће то радити, тада Марко увиђа да је Реља неприметно ослепљен и да му је дорат осакаћен. Спушта Рељу испод јелике и оставља два сокола да га чувају, под претњом да ће и они остати без вида уколико се Рељи нешто догоди. Он креће у потеру за вилом и обара јелу и вилу, а затим је хвата и кажњава канцијом, она га моли да је пусти и да ће питати своју мајку за биље којим може излечити Рељу. Марко јој узима крила и

пушта је да пронађе биље које јој је потребно да вида Рељу и коња, што и чини, а Реља убрзо прогледа. Занимљиво је да Марко у овој песми проверава да ли Реља види поново добро као што је некада видео:

„Видиш, Реља, ко што си видио?
А видиш ли на небу сунашце?
И у пољу коња и јунака?“
(Зорић Е42, 2)

Међутим, Рељин одговор није задовољавајући за Марка јер Реља „мало види на небу сунашце“, те наставља да се приморава вилу на видање, поново испитује јасноћу Рељиног вида, који је сада бољи, али још увек не као некада:

„Видим саде код себе дората,
Видим јарко на небу сунашце,
И у пољу коња и јунака,
Ал не видим под облаком ждрала.“
(Зорић Е42, 2)

Након тога, вила наставља да лечи Рељу, који, коначно, на Марково питање даје задовољавајући одговор:

„Видим боље, побратиме Марко,
Видим боље него сам и видио.“
(Зорић Е42, 2)

Потом Марко открива Рељи девојку коју није загрлила рука, нити су је мушка пољубила уста. Марко организује свадбу, каже Рељи да је води у Нови Пазар, а да ће он из Прилепа доћи са сватовима. Вилу су крстили Ружица ђевојка, „чудним“ именом и венчали је за Рељу. У овој песми препознајемо и мотив женидбе вилом, који је могућ зато што јој је Марко одузео крила: „Уколико човек успе да вили/нерајди одузме њену круну (оглав, санталат, фацол), одећу, прстен, крила или власи косе, она ступа са њим у брак и рађа децу.“ (Благојевић 2012:179), међутим не жени се он њом, већ се жени побратим Реља. Овим се потврђује и теза о њима као двојницима, јер Марко очито поступа у име Реље, заступа његове интересе, чува му живот и осигурава оздрављење.

У варијанти код Петрановића и у *Матици Далматинској* (БП II, 23/*Matica Dalmatinska* 57) у песми: „Женидба Реље Бошњанина вилом“, такође вила остаје без крила и окриља и удаје се за Рељу; Марко наговара Рељу да иду у Голуб планину:

„Јеси ли ти чуо јал видио,
На Голубу високој планини
Те имаде зелена ливада,
По ливади трава ђетелина,
По њој пасу два врана гаврана;
То не била два врана гаврана,
Већ два коња од једне кобиле,
Златне су им гриве до кољена,
И лијепе ките до очију;
То су коњи из планине вила;“
(БП II, 23)

У овој варијанти иако има помена о језеру, нема мотива жеђи. Задатак због ког се одлучују на полазак у планину је баш женидба вилом. У други план је скрајнута потпуно вода, шта више јунаци уопште нису жедни јер пре пењања уз планину испијају доста вина. Реља пева и његова

песма у овој варијанти утиче на природу, орфејски је повезана песма са живим светом око себе:

„Он запјева танко гласовито.
Како Реља танко попијева,
Планина се планини одзива,
А долина долини одзива,
А са горе полијеће лишће“
БП II, 23

Овај опис Рељиног певања је близак опису из Краусове варијанте („Седам вила у Волујак гори“ (Краус 1908: 376)), а сличност се огледа у ефектима које „танко гласовито“ певање има на лишће. Но, овде је због тог певања дошло и до буђења планина и долина, њиховог одзивања. Ово не може бити непримећено и од стране вила које прекидају своје коло и планирају казну за овај прекршај, а која је идентична као и у другим песмама. Оно што ову варијанту издваја јесте детаљан опис ослепљивања, што се не среће у другим песмама:

„Дочека га са јелике вила,
Пак под њиме ухвати алата,
Да ви'ш виле, весела јој мајка!
Како под њим ухвати алата,
Бирдем њему очи помрачила,
Помрачила, па их ископала,
Низ лице му црна лије крвца,
А салева крвцу у њедарца.
Како њему очи ископала,
Бирдем оде на јелову грану;
Стаде плакат Реља Бошњанине:
»Авај, Марко, богом побратиме!
Авај, мени, до Бога милога!
Ће погубох данас у планини,
Погуби ме вила нагоркиња!
Колико сам теби бесједио,
Немој мене нагонити, Марко,
Да ја пјевам данас у планини,
Вила ће ме нагрдити љуто.“
БП II, 23

Марко потом успева да обори на земљу вилу са јеле и да је удари, а онда се договоре да му она преда крила и окриље и да иде по лековите траве, највише „цмиља и босиља“ из „росне“ планине. Потом она исцељује Рељу, водом, травама, па чак и пољупцима:

„Пак полеће нагоркиња вила,
Те извида Рељу Бошњанина,
Умива га студеном водицом,
А отиче травом свакојаком,
А кади га сваком миродијом,
Док је Реља очим' прогледао,
И његово лице извидала,
Пак је њега рукам' загрлила,
Загрлила, па га пољубила,
А Реља је рукам' отискује:
»Даље стани, из горе хајдуче!
А хајдуче, нагоркињо вило!“
БП II, 23

Потом их обојицу служи вином, Реља жели да је пуне, а Марко не пристаје, и тако се договоре да се Реља ожени вилом Анђелијом по повратку у Нови Пазар. У песми је приметно и да Марко „припитомљава“ вилу. Не само да јој одузима крила, већ, она почиње да се понаша као свака

патријархална девојка, да љуби руку, ћути, служи и послушна је. Током овог процеса она и добија име, до тада је била само вила.

Лубурић је забележио такође варијанту о Рељиној женидби вилом са мотивом забране певања кроз гору од певача Саља Клименте, са напоменом да је муслиманска песма из Новог Пазара (Лубурић E355/845)⁹⁸. Песма почиње Марковим и Рељиним разговором о томе зашто се Реља до сада није оженио, он одговара да ће наћи љубу „да је нико нема на свијету“ или се неће никада ни оженити. Слично као и у варијанти код Зорића (Зорић Е 42:2), Реља жели необичну и несвакидашњу љубу. Марко га позива да онда из Новог Пазара крену ка Прилепу, не би ли му пронашли такву љубу. Приликом проласка кроз Шар планину на Марково питање зашто не би запевао, Реља каже да би, само када би видео добру девојку, затим Марко подстиче Рељу тврдњом да има посестриму вилу Евросију, која има још осам другарица, а најмлађу Палесију „што је нема у седам земаља“. Потом Реља ипак почиње да пева, а њега зачују виле. Ова варијанта даје стихове песме коју по свему судећи Реља пева:

„Шар планино дуга широка,
Раниш какву добру девојку,
Што би какву Реља оженио?“
(Лубурић E355/845)

Виле одлучују да на овакав изазов одговоре на свој начин и да казне онога ко пева и нарушава тишину. Вила Палесија, која је најмлађа и најлепша и због које се Реља и упушта у недозвољени чин у гори, вади очи. Марко њу ипак хвата помоћу два голуба. Веома је необично да је у овој варијанти уместо очекиваних сокола, који су присутни увек када јунаци иду у лов, сада има голубова. Још је занимљивије да и у Петрановићевој варијанти Марко и Реља одлазе у Голуб планину. „Љубавно-брачна симболика голуба представљена је у веровањима, у магији, у свадбеном обреду, у сватовским, љубавним и другим песмама“ (Гура 2005: 460). Будући да су Марко и Реља кренули на пут са намером да нађу девојку, отуда ове птице са њима и баш оне проналазе необичну девојку. Вила тражи да је Марко пусти не би ли пронашла биље:

„Дај ми, Марко, изум и алала,
Да ја тражим траве по планини
Кад ћу девет трава саставити
И наћи ћу траве цимиота
Ја ћу Рељи очи оздравити.“

Након ове молбе, Марко је ипак сумњичав и пита Јевросију да ли сме веровати вили и дати јој „изум“, али Јевросија гарантује да ће се Полесија вратити. Након трагања за биљем, она заиста и долази и вади Рељине очи „из џепова“ и би му их поново „насадила“:

„И Рељи се очи приватише,
Оздравише баш ка што су и биле.
Намаза их травом свакојаком
А најбоље травом цимиотом,
Очима се ништа не познаје.“

Марко условљава вилу потом да буде Рељи вереница, у противном ће пустити голубове на њу да јој изваде очи. Полесија пристаје, и виле певају у колу песму:

⁹⁸ Поред стенографског записа у Етнографској збирци САНУ, пронашли смо и преписану верзију у Архиву Србије под сигнатуром: X 168. Поредџи ове записе, закључили смо да је верзија из Архива Србије благо мењана, вероватно је Лубурић интервенисао на тексту како би приредио за штампање или је само дотеривао запис по сећању или свом осећају.

„Па су виле коло уфатиле,
Па пјевају танко гласовито,
Што те пјесме нико чуо није:
„Удадосмо вилу Палесију,
Оженисмо Рељу са Пазара.“

Лубурићева варијанта је веома особена јер у епску песму уноси елементе свадбених обичаја, што се огледа у песми коју пева младожења, голубови који проналазе младу, младине другарице које певају песму, а Марко и вила Јевросија као да су родитељи и преговарају о младенцима и њиховим интересима.

У Врчевићевом запису „Маркови сватови и вила Мандолина” (Врчевић Е 62-3-31:7) Реља је у сватовима и пева у гори упркос забрани. Марко је од таста добио писмо из ког сазнајемо да виле у пећини држе очи, ноге, дојке и соколово перје, и то „брчна перја“ која по Врчевићевом објашњењу у фусноти су најдужа пера на крилима, без којих птица не може летети уколико се уклоне; као и да виле узимају као „ђумрук“ односно царину за пролаз кроз гору, уколико се не прође у тишини:.

„У некаквој каменој пећини,
Којој нема врата ни пенцера,
А пунана очји од јунака,
А коњскије нога до шљанака,
И дојака млади ђевојака,
Од соколах силна брчна перја
Када гором пролазе сватови
Мучан ђумрук одузимљу виле.
Од јунаках оба ока црна,
А од коњох обе ноге прве,
Од ђевојке дојке из њедара.“
(Врчевић Е 62-3-31:7)

Марко даље прикупља сватове и позива Милоша за девера и Рељу за барјактара, као и сестрића Маријана. Када су сватови приспели, Марко је баш Рељу упозорио да се гора прође „мучки“ односно у тишини да их не би вила понизила:

„Те овако Рељи говораше:
Побратиме Реља Крилатица!
Кад прођете кроз Троглаву љуту
Кроз планину прегазите мучки
Чувајте се Виле Мандалине,
Да вам не би резил учинила.“
(Врчевић Е 62-3-31:7)

Упркос упозорењу, он не може одолети да не запева и то тако што ће провоцирати вилу, пуштивши и глас и крила у повратку из Будима где су испросили девојку за Марка:

„Ал да видиш Рељу Крилатога,
Бе му врази мироват не дају
Но запјева грлом иза гласа,
„Бе си Вило, ђе си Мандолино?
Што се кријеш гори у пећини?
Што не сиђеш на друм у планини?
Да узимаш ђумрук од сватова?
Изид амо да се огледамо,
Немој рећи да се иде мучки.“

(Врчевић Е 62-3-31:7)

Виле су спавале све до тог тренутка и пробудиле Мандолину реквши јој да „чудан“ јунак њу упорно дозива. Мандолина је најпре одбила јер је посестрима Маркова и јер зна да су то његови сватови. Међутим, Реља наставља са провоцирањем:

„Опет Рељу подбадају врази
Од зора је крила попуштио
А алалјли барјак размахује.
Те зацјева опет иза гласа
А у пјесми подражује виле.
Виле чуле те се разљутиле.“
(Врчевић Е 62-3-31:7)

Убрзо су дошле и повадиле очи јунацима, потом осакатиле коње, али нису девојци ништа урадиле јер је Мандолина то забранила:

„Јунацима очи повадише,
А коњима ноге подкидаше,
А ђевојку уграбише живу,
Оћаху јој извадити дојке,
Али не да стара Мандолина.“
(Врчевић Е 62-3-31:7)

Након тога, гласине стигну и до Прилепа и Марко заједно са слугом својим доноси хлеб и ракију да окрепе сватове, собом води и соколе, хртове и огаре. Марко затиче сватове, а међу њима и Рељу, који је смирен због стања у ком се налази и спуштених крила:

„У сљепилу попуштио крила
Те га крила и јуначка снага
У болести рахат учинили.“
(Врчевић Е 62-3-31:7)

Марко организује потеру за вилом Мандолином и њу хватају хртови. Она обећа да ће дати Роксанду, извидати ране и вратити ноге коњима:

„Те све свате биљем намазала,
А коњима ноге подметнула
А с Марком се боље братимила,
Сви јунаци бирдем прогледаше
Добри коњи на ноге скочише.
Оста вила, ђе је и прије била
А сватови здраво окренуше.“
(Врчевић Е 62-3-31:7)

Међутим, иако је све деловало да ће се завршити добро, девојку затиче смрт у гори, где је сватови и сахрањују. Ова песма је у себе упила традицију и мотиве које срећемо у разним песмама које јесу баладичног тоа. Она је особена јер представља песму о женидби са мотивом смрти у гори, али и уметнутим певањем кроз гору. Оно што је необично је да је Реља управо јунак који је за своје име везао одређену радњу – а то је певање. Поред тога, у овој варијанти јесте необично, он пева из жеље да провоцира виле.

Сличну ситуацију са прекршајем забране певања у Марковим сватовима читамо и у песми: „Друга женидба Краљевића Марка“ (Петрановић Е64/24), међутим овде није Реља Бошњанин прекршилац те забране, већ је он неко ко Марка обавештава о томе ко је певао и неко над ким је извршена вилинска освета. Прекршилац је Циганин Суљо, који се напио вина и ракије: „Чала! Чала! Моја браћо драга!/Запјевајте и запушкарајте/Ће прођоше кита и сватови/Приведоше лијепу ђевојку,/ Од Леђана, до Прилипа града, /На срамоту Бродарици вили!“ Намера је била да се вила извргне подсмеху и да се та забрана обесмисли, међутим, казна је била страшна и то за све сватове:

„Разви крила, па полеће вила
Предусрете коње и јунаке,
Те од њих јаде направила,
Учинила им бардарију љуту
Од јунака оба ока црна,
А од коња обје ноге прве
Од првога до најтражњег друга“
(Петрановић Е64/24)

Међутим, вила одводи девојку и Марко од својих побратима сазнаје на несвакидашњи начин (будући да су ослепљени) куда је вила однела девојку:

„Одклен сунце огријало лице
Онуд иде уз планину тутањ
Оде вила ка истоку сунцу.“
(Петрановић Е64/24)

Потера за вилом је у овој песми нешто другачија, наиме Марко пита лепу девојку, коју затиче у пећини како љуља чедо нагоркиње виле, када долази вила и када је буде следећи пут видеља да је пита кога се она плаши. Вила у овом питању препознаје могућу претњу, тако да одговара на следећи начин:

„Док је мени срне свилоруне,
И док ми је зелена језера,
У Прологу високој планини,
У језеру утве златокриле,
Не бојим се никога до Бога.“
(Петрановић Е64/24)

Марко хвата и срну помоћу хрта и огара, и утву златокрилу помоћу сокола; потом долази баба (вила) која тражи од Марка да јој поклони срну и утву јер јој је тако сломио крила, а она ће њему сватове, међутим, Марко најпре тражи девојку Ружицу, коју је вила нагрдила и након што врати Ружицу, вила га моли:

„Богом брате, Краљевићу Марко,
Понови ми крила и окрила
Пушти мени срну свилоруну,
И пушти ми утву златокрилу,
Да полетим млада у планину,
Ја без њих ни живит не могу.“
(Петрановић Е64/24)

Марко међутим тражи од виле да се братиме и да она да завет да неће више никоме заустављати сватове: „Више теби четоват' не дајем.“ Вила добија срну и утву, развија крила као млада девојка и одлази, док сватови настављају своје весеље и одлазе у Прилеп. Марко својом домишљтошћу успева да обезбеди безбедан пролаз за све будуће сватове, успостављањем завета и братимљењем са вилом.

Лубурић доноси још једну необичну песму о вилама које ослепљују овог пута три јунака (Марка, Рељу и Милоша), а њима у помоћ стиже Змај деспот Вук који се и сукобљава са вилама. Реч је о запису из Невесиња, од певача Јова Реповића (Лубурић XX/215*58) под називом „Змај деспот Вук и виле“. Иако нема мотива забране певања кроз гору, тј. тај део је потпуно изостављен, он се својим одсуством намеће као одговор на ситуацију у којој затичемо ову чувену епску тријаду; сазнајемо да је тријада крај језера кажњена и да моле за помоћ. Песма почиње Вуковим успињањем на Шар планину и изненадним заустављањем, и ослушкивањем вапаја Марка Краљевића који моли за то да му се прекрате муке, и њему и Шарцу; Вук одлази на Јастреб планину, на зелено језеро, одакле допире тај вапај и затиче српске војводе:

Кад да видиш чудо невиђено
Код језера три српске војводе (...)
Свој тројици очи засјенуте
Засјенула Андесиља вила.

Необичан је и опис Вукове трансформације у змаја и његовог кретања: Вук облачи своју „од змије кошуљу“ („Осам крила око срца жива/и девето крило оковато/па се Вуче кроз траву/вуче/Запаљује ђетелину траву/док се Вуче у воду увуче/ на виле је змаје ударио.“). Дакле сукоб се дешава у самом језеру између Вука и виле, он најпре туче Андесилу, која позива у помоћ друге виле, дванаест вила са Равијојлом. Потом Вук позива у помоћ Марка и каже му да то што је он ослепљен, али има здраве мишице, тако да се ипак и Марко укључује у сукоб: он „дотапа“ до воде где му Вук додаје вилу и онда је он туче, а вила моли за живот и обећава да ће пустити оба побратима и да ће вратити вид. Обуставља се сукоб у језеру и на зеленој трави се договоре да се вид врати у замену за Андесинин живот. Равијојла одлази на Мироч где бере биље: „Она бере биља свакојака/ па њихове очи осјенила.“ Милош је хтео да се освети, али га је зауставио Марко и рекао да ће се са вилама побратимити. Онда су пили хладно вино, војводе су отишле, а виле осташе на хладном језеру. Ова песма има и својеврсни обрт, таман када је деловало да је све решено, војводе срећу троглавог Арапина и дванаест Арапа који секу јеле и који намервају да пронађу виле и да се ожене њима. Потом следи сукоб са Арапима и поновно братимљење са вилама.

У песми: „Вила рањава (убија) Рељу“ (Лубурић XX/17 *233), из Невесиња, тријада (Марко, Милош и Реља) путује кроз гору и у којој Марко најпре Милоша позива да пева, али он одбија јер му је вила већ запретила, Реља је потом тај који пева на начин да цела природа учествује:

„Он зацјева танко гласовито
Како пјева Реља Бошњанине
Пада земљи трава ђетелина
Одлијеће лишће буковина
Па вилама ручак натрунио“
(Лубурић XX/17*233)

Овај потпуно ненамеран гест бива вилама знак да се неко оглушио о њихову забрану, вила Анђелија жели да добије обећано вилинско старешинство и због тога се Марку представља (на питање да ли је вила или је утварица) као девојка која је кренула славном манастиру, али се

боји да је не би животиње растргнуле, па чека три српске војводе да је проведу кроз Пролом планину. Марко предлаже најпре Милошу будући да је нежењен да прихвати девојку, Милош одбија и каже да је то нагоркиња вила. Потом Марко предлаже Рељи да преузме девојку и он то чини, међутим, само што је прихватио и ставио на коња, одмах је рекао:

„Јао, мајко, ја погубих, Марко!
У з’о час си ме оженио!”
(Лубурић XX/17*233)

У том тренутку је вила одлетела. Соколови нису успели да је дохвате јер је побегла у облаке, али Марко је дозволио Змаја од Јастрепца, који ватром својом пржи вилу, која потом бежи у језеро. Потом је огари јуре и она позива Марка да је спаси и нуди „три виље”, средства уз помоћ којих ће моћи да има мушку децу, рађаће се пшеница, виногради, а Марко све одбија и тражи да му поврати побратима. На крају вила пристаје на то и одлази на Мироч планину и тамо налази „виље свакојачко” помоћу којих успева да извиди и поврати Рељу.

„Па загаси ране на јунаку
Оста Реља к’о је прије био. ”
(Лубурић XX/17*233)

Вила Анђелија потом износи упозорење – клетву нагоркињама да настрада она нагоркиња која стреља три српске војводе. Ова Лубурићева варијанта не доноси нам много детаља о начину на који је вила ранила Рељу, такође је и заседа коју је припремила за тријаду необична, а такође је и тројна структура овде доследно изведена: Марко је предлагач, Милош мудро одбија све Маркове предлоге јер је близак са вилама и зна како све може да се заврши по онога ко прекрши вилине забране и на крају је Реља тај који своју послушност према Марку плаћа скоро па главом. У овој песми нема женидбе вилом (тачније постоји лажна женидба на коју наседа Реља). Оно што је такође занимљиво је да је Змај од Јастрепца укључен у потеру за вилом, те да је сукоб између њих готово сукоб између елемената (ваздух, ватра, вода).

У следећем Лубурићевом запису (XX, 239) Реља Бошњанин је у сватовима Марковим, који „Запјеваше, коње разиграше“ и који привуку пажњу нагоркиње виле:

„Ал ето ти нагоркиње виле!
Она јаше шаренога љељена,
Шареном га гујом зауздала
(...)
Јунацима очи засјенише.“
(Лубурић XX, 239)

И у овој варијанти Марко Краљевић интервенише, а након излечења не дозвољава освету, нити повређивање виле. Исход је повољан за све учеснике у овом сукобу.

У запису Јована Мутића препознајемо овај мотив, међутим, јунак Реља се само помиње уз Марка и Милоша, који заправо пева, реч је о песми: „Три побратима и вила нагоркиња“ (Е 47/2/IX).

Песма која по свему припада овом кругу варијаната је специфична јер у њој нема певања, а нема ни горе, већ има града. Њу је забележио Краус (Краусс 1908: 381) под насловом: „Погибија Јање виле од Прилипа”, у селу Бјелотићи у Херцеговини. Реља је у сватовској поворци барјактар и њега златном стрелом устрељује вила, која је пре тога пропустила Марка и Милоша. Након тога њу хвата Марко не би ли повратила Рељу, што она и чини тако што га залаже разним биљем које је набрала. Чим се Реља повратио, одмах је убио Јању, вилу која га је устрелила, сам Марко је остао у Прилипу. Град је припадао вилама нагоркињама, које су биле у страху да ће Срби њих протерати.

Поред ових песама пронашли смо и песму „Погибија Реље од Пазара“ (Лубурић XX/20) у којој читамо и епизоду са забраном певања кроз гору, али тријада пролази кроз гору (на путу ка Будиму, где ће просити ћерку будимског краља) и није Реља тај који пева, већ је то Милош. Јунак у наведеним варијантама испољава орфичку природу, што је примећено више пута (Краус, 1908 и Чајкановић, 1959). Велики је значај овог мотива јер се у великој мери наслања на митско наслеђе и тип јунака, тако да нам доноси убедљиву и веома необичну слику о јунаку који се враћа из доњих простора: „Κατάβασις или Descensus, силазак у доњи свет, или одлазак на овај свет. И овај мотив неизоставно припада епском инвентару, и познат је у епским песмама многих народа: довољно је споменити вавилонског Гилгамеша и Астарту, грчког Херкула, Орфеја, Тезеја и Пиритоја, најзад Одисеја, чији је катавасис постао образац за доцније многобројне катавасисе.“ (Чајкановић 1959: 88) Поред тога, велику распрострањеност мотива срећемо и кроз представе о Орфеју: „Orfizam je duboko prodro u književnost, filozofiju i umetnost antičkog sveta i čak ga je nadživio. Slika kako Orfej zanosi životinje uz zvuke svoje lire, jeste jedini mitološki motiv koji se više puta pojavljuje na slikama u hrišćanskim katakombama.“ (Renak 2005:5) Оно што је специфично за овај сиже јесте да се разликује разрешење које је потом у светлу наше епике разматрала Радост Иванова (1997). Она пише о овом мотиву ослањајући се на Гринцерово тумачење „мотива дугог путовања“, који каже: „В героическом епосе важную роль играет мотив дальнего путешествия, поисков, похода героя. И этот мотив композиционно и функционально изоморфен мифологическому нисхождению в страну смерти.“ (Гринцер 1974:235) Овај мотив и поход јунака кроз гору је виђен као силазак у свет ништавила. Иванова објашњава однос између Марка и побратима Иве (кога убијају виле јер пева кроз гору) као однос дуплих ликова:

„Опис горе као еквивалента подземног царства најилустративније је дат у песмама о Марку и његовом побратиму Иву, са познатим мотивом певања кроз гору. Зачувши песму, самовила погуби (устрели) Ива. У гори, као и у подземном царству мртвих, не сме да се пева. Песма је власништво живих, она сама симболизује живот. Сем тога, као супротност овог света – света делатне активности, постављен је онај свет – свет пасивности и непостојања било какве иницијативе. Није нимало случајна, стога, појава фигуре двојника који треба да услед својих предузећа погине уместо истинског носиоца епске радње. На тај начин се гора, као царство мртвих, одређује и карактеристичним раслојавањем целовитог епског лика на његове овоземаљске црте и магијске способности. Обревши се у подземном царству, Иве мора бити погубљен због онога што је земаљско у њему. Његова смрт представља саставни део боравка у подземном свету.“ (Иванова 1997: 85).

Ерих Нојман пише о силаску у доњи свет и тумачи из психолошког угла овај архетип: „Један од архетипских симбола Страшног Женског јесте Доњи свет, утроба земље, као опака земља мртвих кроз коју умрли мора проћи, било да би му се судило и да би стигао до htonског царства спасења или пропасти, било да би кроз ту територију прошао до нове и више egzистенције.“ (Nojman 2015: 190) Тумачећи ово са психолошког аспекта, Нојман у овој борби хероја и демонског света види освајање свесности, побеђивање несвесног.⁹⁹

Иванова даље пише о Марку као јунаку посреднику, а за Ива каже: „Двојник се враћа у живот захваљујући Марковим магијским способностима и његовом побратимству са натприродним бићима – самовилама.“ (Иванова 1997: 86) Она о овом стању говори као о „привременој смрти“, преузевши термин Гринцера (Иванова 1997:86). Међутим, у песмама у

⁹⁹ „Heroj koga je progutalo čudovište odseca komad njegovog srca i tako ga ubija. U ravni predstava taj simbolički proces odgovara svesnoj spoznaji.“ (Nojman 2015: 44) Ерих Нојман даље истиче динамику односа свесног и несвесног оличену управу у оваквом сукобу: „Међутим, пошто је Ја средиште свести, и свест је у тој фази у великој мери зависна од вођства несвесног. До конфликта, као и до живе напетости између несвесног и Ја - свести може доћи тек када у у развоју човећанства та Ја – свест постане relativно јака и самостална. Преображajни карактер Женског представља израз другачије основне психичке констелације, која је такође повезана с женском симболиком.“ (Nojman 2015: 46)

којима Реља пева у првом делу, углавном је реч о рањавању, тј. ослепљивању Реље¹⁰⁰ и сакаћењу његовог коња, док у другом делу песме Реља постаје обично женик. Овом кругу песама блиске су и песме у којима Рељу убија Костурка девојка, где он дословно на неко време умире, а након тога постаје женик (Delorko, br.29/ МН, II, 46). Виле нападају јер је њихов простор нарушен, како примећује Детелић, оне кажњавају због гласа, али и због самог чина:

„Улаз у тај свет наплаћује се тешко: вила бродарица као бродарину узима 'од јунака обе очи црне, / а од коња све четири ноге' (МХ 11,2); вила баждаркиња као цену за лов 'од јунака руку и мишице' (МХ 1,51), али бива да и сама (вила чоласкпња) остане саката 'чувајући на језеру стражу' (МХ 1,53). Све нас, дакле, наводи да у овом контексту гору изједначимо са хтонским простором првог реда, еквивалентним свету мртвих. Наговештај да заиста може бити тако, налазимо у мотиву казне за певање у планини. Као типична може нам послужити песма 'Марко Краљевић и вила' (Вук 11,38; МХ 11,3; САНУ 11,35,36), где се забрана певања објашњава вилином љубомором на јунаков леп глас. Међутим, у песми 'Вила стријеља Маркова побратима' (МН 11,3) ове рационализације нема увреда је само певање и само се оно кажњава.

па говори вила најстарија:

...

Ено гором Реља запјевао.
Која ће се између вас наћи,
да ће проћи горицом зеленом,
да обрани Рељу Бошњанина,

даћу њоме моје старјешинство (26-32).“ (Детелић 1992:65)

Разлоге због којих баш вила узима очи покушала је да одгонетне Зоја Карановић: „А како вила, као данак за ослобађање воде, тражи од јунака главу (Даница, према Карановић 1990: бр. 252) или обе очи црне, а од коња све четири ноге/двije ноге прве/коња поводника (Петрановић 1989: бр. 15; ННР II, 1897: бр. 2) и по то ме је аналогна Велесу²⁴ – који ослепљује Перуна (Иванов и Топоров 1974: 121–130). И у том смислу планински извор, студенац, врело (дубока вода с извором на дну), које се назива и горским очима, а за које се верује да је у вилином домену, представља очи ослепљеног јунака (око у извору, извор = око митског бића, Иванов и Топоров 1974: 129–130). Отуда и могућност замене очију за воду студенца – вила тражи очи, које су живот, јер даје воду/живот.“ (Карановић 2009: 289)

Поред ослепљивања, у једном запису потврђено је и мноштво костију или делова тела у пећини, као траг многобројних сусрета са вилама које кажњавају, што је нарочито присутно у варијанти код Врчевића (Е 62-3-31:7) ¹⁰¹. Потреба победе над оваквим бићима и делима је на тај начин појачана, она представља нужност и једини начин да се победи смрт.

Глас, односно звук је тај који нарушава тишину, који издаје јунаке, који би можда могли проћи непримећено кроз гору. Глас је обележје „овог“ света наспрам тишине која је обележје „оног“ света (Толстој, Раденковић 2001:123) „Вила се овде - ако игде - јавља као разгневно шумско божанство, по концепцији потпуно паганско, те је лако можемо замислити као биће из старог словенског култа шуме. Ако се сетимо онога што је о том култу данас познато, видећемо да је улаз у свете гајеве бмо строго забрањен непосвећенима који, ако би им се - ради жртвовања - улаз у култни простор и дозволио, нису док бораве у њему смели нм да говоре, нм да се осврћу. Сличне прописе запажамо и у култу мртвих, а познати су нам и из античких катавасиса. Обрнуто, ритуално понашање којим су се растеривали зли (хтонски) демони и

¹⁰⁰ Иванова у чину ослепљивања као еквивалент види смрт.; „Метафорички јунак пролази извесну врсту смрти: обитава у мраку и непокретан је услед сакаћења коња, а јунака и коња треба у епском духу схватити као неодвојиве.“ (Иванова 1997:86)

¹⁰¹ О овој врсти мотива у нашој усменој књижевности писао је Дејан Ајдачић: „*Hronotopi sakaćenja* (i kanibalizma) postoje i u dinamičkom organizovanju vremeprostora u okviru sižea i opisa nasilja, i u statičkom prikazivanju osakaćenih tela, kao npr. vilinog grada od kostiju junaka i konja, devojaka, momaka i dece.“ Ајдачић : <https://www.rastko.rs/rastko/delo/10038> (приступљено: 28.3.2024)

нечиста сила уопште, предвиђа - осим раскалашности још и галаму (којом се тера и змај), вику, опсцени или увредљиви говор.“ (Детелић 1992: 66) Казна је „рањавање пли смрт и увек за оног ко пева, а видели смо да тако виле кажњавају свако својевољно нарушавање граница њиховог домена.“ (Детелић 1992: 66). Некада се ова казна тумачи и завишћу јер су виле познате по томе да веома лепо певају: „на своје певање су врло сујетне и мрзе свакога ко боље пева од њих“ (Ђорђевић 1953:115). Међутим, простор у ком делају је по схватању Иванове, простор Доњег света: „Веза коју виле, самовиле и самодиве, остварују са шумом уопште или са шумским извором, кладенцем или језером, с клисуром или пештером, према митским представама означава њихову припадност свету оностраног, или још апстрактније, космичком доле, уколико се шума тумачи као трансформација космичког дрвета света.“ (Иванова 1997:79). Поред тога, њена моћ да трансформише воду чини да је потпуно ништавило део и њеног бића, да припада заиста хтонском: „Вила водарица претвара живу, пијаћу, текућу, изворску воду у мртву, неактивну, неупотребљиву, језерску. И зато је она аналогна сваком демону смрти“ (Карановић 2009: 288).

Заједнички елементи које смо приметили анализирајући наведене варијанте у нашем корпусу могу се издвојити на овај начин: Реља невољно започиње песму, даје се на значају како пева, али и шта пева. Једини пример где он свесно изазива виле је код Врчевића, где је у Марковим сватовима (Врчевић Е 62-3-31:7). Виле су углавном чуварице језера, обитавају поред њега, код јела, где има и виловитих коња. Песму Рељину зачују и одређују која ће казнити Рељу. То најчешће буде најмлађа вила и она седи притајена на јелиној грани очекујући да прођу Марко и Реља. Напада Рељу и коња, ослепљује га и сакати коња. Потом је Марко помоћу сокола и хртова, али и голубова хвата и приморава батинама да поврати Рељи вид. Она пристаје на то, али моли за отпуст да би набрала биље, Марко јој узима крила или верује на реч, она се враћа и исцељује тј. оживљава Рељу росом, биљем (смиље, босиље, цимиот) и враћа очи. Потом се Реља жени вилом, убија вилу из освете или оживљава и са Марком задобија коње. Вила оживљава Рељу, враћа му очи, тек након потраге за лековитим биљем. У неким песмама је оно прецизирано (цмиље, босиље, цимеот (Лубурић Е355/845/Ф X, 168), „миродија), док је у већини песама обележено као „траве“ („svakoјакіјeh trava“, МНП, 3; „девет трава“, Лубурић Е355/845 или „три траве“, Зорић Е42, 2) или „биље“ („планинско биље“, Зорић Е42, 2) или „виље свакојако“ (Лубурић ХХ/17*233). Умивање водом је такође присутно као видање. Овај мотив је потом удружен и са мотивом спасавања јунака и привремене смрти, али близак је „мотиву дугог путовања“ о ком је писао Гринцер (Гринцер 1974:235).

МЕГДАНИ

Епски јунаци своју славу задобијају путем подвига, борбе за истину, заштите оних којима је то потребно. Они некада не могу избећи сукоб због очекивања других, због осећаја части и угледа, тако да морају ући у двобоје у којима су им некада и веома мали изгледи за победу. Реља Крилатица често са побратимима – другим војводама учествује у сукобима, у песмама из прве и друге групе наишли смо на скроман број песама у којима бисмо видели израженије Рељино делање унутар тријаде. У трећој групи затичемо Рељу у доминантнијој улози у односу на прве две групе, а интеракција унутар тријаде носи интересантну динамику.

Јунак Реља Крилатица је тај који некада изазива сукоб, чини се нехотице, из незнања, незаинтересованости или обести (нпр. Љутици Богдану ломи виноград у СНП II, 39 и МН1/2, 45). Вук је забележио варијанту коју је чуо од Тешана Подруговића, док је хрватска варијанта из Славоније од Петра Којмића. Марко Краљевић се показује као глас разума, неко ко се с разлогом боји, наиме он у обе варијанте говори о свом пређашњем сусрету са Богданом, потом о жељи да избегне сукоб са њим јер у старијој варијанти седам година није туда пролазио, а млађој девет година. Подстакнут побратимима који га самоуверено подсећају на то да управо њих тројица најславније војводе, одлучује да се упусти у сукоб, понудивши им да бирају противнике, чији број варира у варијантама, наиме у млађој, хрватској, уз Љутицу Богдана иде тридесет војвода, док у старијој, Вуковој, имамо дванаест.

Табела 15. Љутичин виноград

	СНП II, 39	МН1/2, 45
Реља ломи виноград - изазивање	„Ударише покрај винограда, Винограда Љутице Богдана. Игра коња Реља од Пазара, Нагони га преко винограда, Па он ломи грозна винограда;“	„Pa on skače u te vinograde Pa on skače na svojem konjicu Pa on tira priko vinograda, Pa on lomi trsje i čokoće, I on trga što je lipše grozdje, Lipše grozdje Ljutice Bogdana. Više junak konjem pootipo, Neg bi mogli trideset pojisti.“
Марко и његов сусрет са Богданом - сведочење о Богдановом јунаштву	„Ја сам једном овуда прошао И ломио грозна винограда, Припази ме Љутица Богдане На кобили танкој бедевији; Ја не смједох шчекати Богдана, Већ побјегох уз кршно приморје; Поћера ме Љутица Богдане На његовој танкој бедевији: Да ми не би Шарца од мејдана, Доиста ме уватити шћаше;“	„Al me spazi Ljutica Bogdane Na kobili, tankoj bedeviji, Pa se pusti za mnom u potjeru, kanda sam mu trsje polomio, i litinu c'jelu uništio, Da i grozdje pusto pozobao, Kad ja vidi, što Bogdane kani, Ja ne smido čekati Bogdana, Već pobigo u tu gustu goru.“
Марко жели да побегне - упозорење побратимима да се сукоб избегне	„Он бесједи Рељи и Милошу: Чујете ли, до два побратима! Ето нама Љутице Богдана, Сва три ћемо изгубити главе, Већ ходите, да ми побјегнемо.“	„Eto ide Ljutica Bogdane. Bit će krša i dosta okršja, bit će krvi, bit će i mesare, Sve tri ćemo izgubiti glavu, Već hajdete, moja braćo draga! Već hajdete, da mi pobignemo.“
Одабир противника	„А ви ход'те, да их дијелимо;	„Boraj vama do dva pobratima!

	„Ил’ волите на сама Богдана, „Ил’ његових дванаест војвода?“ Вели њему и Милош и Реља: „Ми волимо на сама Богдана.”	A vi hajde da mejdan dilimo. Il volite na sama Bogdana, Il na njegovih do triest junaka, Men’ ostavite koga vami drago. Vele njemu do dva pobratima: Veli njemu i Miloš i Relja: Čuješ Marko, čuješ diko naša! Kako pravo, tako bio zdravo, Mi volimo na sama Bogdana, A ti hajde na triest junaka“
Сукоб: Марко - војводе; Реља и Милош са Богданом	„Пак поћера дванаест војвода; Док с’ окрену неколико пута, Свих дванаест од коња растави И бијеле савеза им руке, Поћера их око винограда; Ал’ ето ти Љутице Богдана, Ђе он гони Рељу и Милоша, Обојици савезао руке.“	„Trže Marko teškog buzdovana Pa potira trideset junaka. Dok s’ okrinu nekoliko puta, Sve trideset s konja oborio, I bijele povizo im ruke Ter je tira okol vinograda. (...) Ali se je junak prevario Jer Ljutica bolji junak bio On svladao Relju i Miloša, I svezo im ruke naopako.“
Помирење	„Гледа Марко Љутицу Богдана, Богдан гледа Краљевића Марка, А не смије један на другога; Доцкан рече Љутица Богдане: Ходи, Марко, да се помиримо: Пусти мене дванаест војвода, Да ти пустим Рељу и Милоша“	„Stade Bogdan ukraj vinograda, Pa pogleda u oči Markove I kakav je na očima Marko. Kada Bogdan Marka pogledaše, Pod Bogdanom oči obumrše (...) Al ne smije jedan na drugoga Boje ti se jedan od drugoga (...) Hodi Marko da se pomirimo, I zuluma danas ne činimo.“

Овакав тип мегдана Данијела Петковић дефинише као „случајни сусрет јунака” (Петковић 2019:71). Иста ауторка каже: „Према најпознатијој, Тешановој варијанти, три побратима нехотице залазе у Љутичин виноград. Али, Реља ломи виноград, што је гест бахатости, пркоса и изазивања. Најпре се Марко огледа са дванаест војвода, а Милош и Реља с Љутицом Богданом. Карактер надметања, игре, потврђује одсуство леталног исхода ових првих утакмица. Финале између Марка и Богдана ипак није одржано. Двојица јунака су се погледала, одмерила и схватила да је најпаметније одустати.” (Петковић 2019: 72)

Структура песме „Реља Бошњанин и троглав Арапин” (Петрановић Е64/12) у великој мери одражава карактеристичну схему мегдана, које је описала Снежана Самарџија¹⁰². Овај класичнији сукоб би кроз понуђену призму изгледао овако: А а¹ В С с¹ б² б³ D E D F. Присутна је тријада и побратими су помоћници, изазивач је и противник и он се не либи да употреби увреде које су уобичајено приписиване Рељи, он инсистира на пореклу и на обележјима

¹⁰² Поредиће структуре двобоја и бојева, Самарџија издваја следеће елементе двобоја: „А – изазов (а¹ – писмо, а² – пустошење дома, а²- извештај) В – Одбијање / прихватање изазова (b¹- увођење заточника, b²- тражење /одбијање помоћи (+), b³ план напада) С - Припреме (с¹- опремање коња, оружја, јунака, с² = b³) D – Сукоб - етапе борбе - дужина борбе E - Преокрет (увођење помоћника) F – повратак и доказ јунаштва“ (Самарџија 2002/3:278) у „Морфологија двобоја и бојева у епској народној поезији“. *Књижевна историја*, XXXIV,118, 2002/2003: стр. 278.стр.

Рељиним, па осим што га назива копиланом, прети да му ни крила неће помоћи када се буду сукобили.

Табела 16. Троглави Арапин

	„Реља Бошњанин и троглав Арапин” (Петрановић Е64/12)
<p>А а¹ Писмо – изазов;</p> <p>Увреда, претња, позив на двобој</p>	<p>„Књигу пише троглав Арапине Са границе од воде Марице Са тромеђе српске и арапске, Пак је спрема бијелу Пазару, На кољено Рељи Бошњанину”</p> <p>„Већ чуш ме! Мрки каурине, (...) Изиђи ми на мејдан јуначки (...) Осеђу ти главу на мејдану, Што се уздаш ће имадеш крила, Да с' извијеш небу под облаке, Хитар би те Арап спазио Бојно би те копље достигнуло Живо би ти срце извадило; (...)</p>
<p>В</p> <p>Одговор (истицање јунаштва, порекла и претња) – прихватање</p>	<p>„На колену књигу направио И у књизи вако говорио: (...) Љута ће те пољубити гуја, Бритка сабља Реље Бошњанина Рођенога српскога јунака, Родила га у планини мајка Одгојила на крилцу сека. (...) Брзо ћу ти на границу стићи.“</p>
<p>С, с¹</p> <p>Опремање за двобој</p> <p>(разговор с мајком која саветује да тражи помоћ)</p>	<p>„Слуге моје, коња опремите, Док се Реља за мејдана спреми, Хитро слуге коња опремише, Спремише крилата дората, Док се Реља на кули спреми И припаса свијетло оружје, (...)”</p> <p>„О мој сине, Реља Бошњанине, Уврати се побратиму своме, Побратиму Краљевићу Марку, Још и Милошу рођеном јунаку. ”</p>
<p>б²</p>	<p>„Све прегази друме и богазе, Куд год иђе, до Призрена сиђе, Танкој кули Обилић Милоша (...) Изведе га на бијелу кулу</p>

<p>Окупљање побратима (тријада – Марко, Милош, Реља им показује писмо, а они га саветују да сви крену заједно)</p> <p>(тријада креће на реку Марицу)</p>	<p>Кад ту сједи Краљевићу Марко. (...) Ми смо тврду вјеру zaloжили, Један другом кајно брату своме, Коме прије до невоље дође, Да се братац у невољи нађе.“</p>
<p>б³ Сусрет са Арапином (Реља је подигао чадор крај реке Марице, па га је приметио троглави Арапин; они припремају заседу за Рељу и сам троглав Арапин наређује да Рељу свакако нападну уколико је исход лош за њега):</p>	<p>„Опази га троглав Арапине, Са чардака од бијеле куле (...) Ено дошло босанско копиле, Украј воде чадор разапело (...) Ви кобиле ваше разредите, Око Реље на четири стране, Да ми никуд побјећи не море, Кад станемо мејдан дијелити (...“</p>
<p>D Сукоб са Арапином (300 Арапа напада Рељу када виде да је надјачао)</p>	<p>„Копиљане, Реља Бошњанине! Сједна коња, да се огледамо, Да видимо босанско копиле, Оће ли ти данас помоћи крила, Јали крила, јали горска вила! (...) Када виђе Реља Бошњанине Ђе је силан Арап под оклопом, Под оклопом и под панциром, Он потури сабљу оковану, Па га узе за прси јуначке, Јунаци се по плећи сподбише, А са коња у траву падоше, Пак се носе по зеленој трави, Реља срцу нурет учинио, Па Арапом атис ударио, Кад то виђе до триста Арапа, На мркијех триста бедевја, Сви за бритке сабље прихватише И на Рељу јуриш учинише“</p>
<p>E Помоћ побратима – преокрет – увођење помоћника</p>	<p>„Еј мој брате, Марко и Милоше!(...) Кад виђеше до два побратима, Ђе ће њима Реља погинути, Из лужине коње посједаше Покрај воде коње наћераше (...) У Арапе јуриш учинише“</p>
<p>D Реља убија троглавог Арапина F Подела Арапиновог блага</p>	<p>„Сабљом ману, одјече му главу, Кад му све три одсијече главе, Ту сједоше пак се одморише И рујног се винца напојише (...) Арапово благо покупише.“</p>

Песма „Реља Бошњанин и аждаха“ (Петрановић Е64/11) такође тематизује двобој. Међутим, за разлику од претходне песме која је ближа типичној песми о мегданима, овде постоји нетипичан противник. Песма почиње формулативним испијањем вина, а потом наставља мотивом пророчног сна, да би се сан обистинио кроз сукоб са аждахом, која је јунака почела прождирати:

Табела 17. Аждаја

	Песма Реља Бошњанин и аждаха” (Петрановић Е64/11)
Реља и Љутица Богдан пију вино Сан (пророчки) о притиснутим ногама Љутица тумачи сан	„Вино пију до два побратима У приморју у пјаној механи, (...) Побратиме, Љутица Богдане! Ја сам ноћас чудан санак снио, Ђе изиђох на Калдак планину, На планину на дугу пољану, (...) Док полеће јела низ планину, Низ планину на дугу пољану Послони се по дугој пољани, Притиште ми ноге до кољена“ „Бог ће дати, пак ће добро бити!“
Растају се; Реља одлази у Калдак планину	„Оде Богдан низ приморје равно, Оде Реља брду уз планину, (...“
Сан у гори; Несита аждаха почела да гута Рељу (до колена)	„Кад је био на Калдак планину, На планину, под јелу зелену, Под јасиком разјаха дората, Кад привеза за јелу дорина, Он примаче једну мјешку вина, (...) Па је њега санак освојио, Пак он заспа под јелом зеленом, (...) Стаде јека горе у планини, (...) А то није вјетар низ планину, Већ проклета несита аждаха,
Позива вилу у помоћ Вила стрела златном тетивом аждаху	„Ђе си вило, моја посестримо!(...) Ако чујеш, ти погледај на ме (...) Запе слутке са златне тетиве, (...) Ђе је гледа, ту је и погоди, Погоди је међу очи црне, За црну је земљу приковала (...)
Аждаха се претвара у гују, напада коња, вила пита Рељу где му је сабља коју му је поклонила, она му помаже и држи гујину главу; Реља сабљом удара гују	„Сад да видиш чуда великога, Кад се стаде праћакати гуја, И дората коња дохваћати, (...) Кам’ти сабља срмом окована, (...) Хитро Реља на ноге ноге скочио, А за сабљу руком прихватио, (...) Колико је лако удараше На двије је поле престављаше“
Сустрет са 12 вила и дарови Забрана говора о даровима	„Све га виле добро дочекаше, Испред њега на ноге скочише, Руке шире у лице се љубе, (...) Горске виле на ноге скочише, Побратима свога дароваше, Свака носи по киту цвијећа, Неке носе румене ружице, Те му ките лице и гроце, Неке носе бијела јаблана, Те Србина ките изабрана“
Повратак у Нови Пазар, сустрет са мајком, којој не открива ко га је даривао	„С Богом да сте моје секе миле, Оде Реља стрмо низ планину,

Славица Лукић је пишући о тематским круговима карактеристичним за Бановић Секулу издвојила сиже „Иницијација – гутање” и навела варијанте¹⁰³ у којима је управо јунак – иницијант током путовања силази у бунар по воду, а затим га гута аждаха до паса, а потом и до рамена. Он остаје у бунару и спасава га вила: „Воду износи из бунара седам пута, а када се спусти осми пут, ала/змија се пробуди и прогута га најпре до појаса, а онда и до рамена. Он тражи од краљева да му додају сабљу.“ (Лукић 2016б: 147). Секула је таквој ситуацији да се „као помоћник у иницијацији младом јунаку јавља се натприродно биће – вила.“ (Ибид, 149). Када упоредимо ове бугарске варијанте о гутању Секуле са нашом песмом о Рељи Крилатици, видећемо сличности које се огледају најпре у простору – гори, потом у начину на који хтонско биће гута змајевитог јунака (Секулу – Рељу) и на крају вила која се појављује као спасилац. Сам Реља није обликован као млади јунак, али о овом јунаштву разговара са Љутицом Богданом и издваја га од свих. Такође, Реља и Секула имају једну сродну црту, а то је управо змајевитост као њихова карактеристика. Овом тематском кругу је свакако близак круг песама о забрани певања кроз гору, о ком је реч у засебном делу овог рада, али чија се сличност огледа управо у искуству привремене смрти у гори.

Такође код Петрановића (Е64/6) наилазимо на песму „Милош Обилић и 500 делија” у којој читамо о сукобу између Реље Бошњанина и Усе Арапина, али у којој имамо и епизоду ослобађања уз помоћ Милоша Обилића. Песма почиње Рељиним обраћањем мајци да га припреми за пут у Призрен код Милоша Обилића јер је чудан сањао санак:

„Ђе разавих позлаћена крила
Па излећех на Шарган планину (...)
А та вода мутна и крвава
По њој плови Обилић Милоше (...)
Ја утопих и себе и парипа
Већ је Милош јунак од мејдана
Он избави и мене и себе.”
Петрановић (Е64/6)

Мајка тумачи сан и најављује невоље, али и помоћ која ће му доћи од Милоша. Реља је кренуо на пут и заспао у гори. Тада га је на спавању заробио Уса са пет стотина делија. Када се пробудио и видео да је заробљен, Уса га вређа и назива „копиљаном” и каже да ће век вековати у Шаму и Медини. Вила дозива Милоша Обилића како би избавио Рељу. Потом следи Милошево опремање, сусреће их и тражи да пусти Рељу, на шта Усо одговара да ће побити све јунаке и поробити земљу. Милош се пробио до Реље и седамдесет глава посекао, потом се Реља ослободио и тражио од Милоша да му „поклони” Усу и након тога описана је борба Реље и Усе:

„Онда рече Реља Бошњанине:
Стани, Усо, да се дарујемо!
Данас ћу ти спомен оставити,
Нека знадеш с ким кавгу имадеш!”
Пак погледа мрко, попримеко,
Зубим шкрину, а сабљом сијну,
Из зуба му жива ватра сипље,
А из сабље црна крвца капље.”

¹⁰³ Видети у: Лукић Славица: „Иницијацијски обрасци у бугарским и македонским народним песмама о Бановић Секули.“ *Филолошки студии*, 14 (1). Скопје: Институт литературата, (2016б): 144-162.

Петрановић (E64/6)

На овај приказ се Усо препао и почео да бежи, а сам Реља је на дорину крилатом успео да га сустигне и да се освети пресекавши га на пола. Потом је заједно са Милошем успео да посече преостале делије.

Песма „Рељино јунаштво”, Лубурић X/202, доноси мегдан са хтонским противником, Арапином, и као резултат тог мегдана следи ослобљавање Марка и Милоша:

Табела 18. Рељино јунаштво

	„Рељино јунаштво”, Лубурић X/202 /E355/153
Арапин сазна за три српске војводе од Радована, који не жели да призна да је Арапин највећи јунак	„Прођи ме се црни Арапине, Немој мене више ударати, Но ако си јунак над јунаком, Иди тамо пољу зеленоме Ту ћеш наћи три српске војводе, Све да ти их по имену кажем: Једно он је од Прилипа Марко, Друго је Обилић Милошу, Ово трећи је Реља од Пазара.“
- изазивање на двобој - Арапин пише писмо	„Де чујте ме, сва три Каурина, Избирајте најбољег међ себе, Пошаљите га мени на мејдана, Ил ми ваше сабље оправите, Па преслице женске доватите”
- након овог писма прво одлази Марко на мегдан, међутим, он бива савладан	Кад је Марко књигу погледао, Он је даде Рељи од Пазара, И поскочи на ноге лагане, Па овако говорио Марко: „Чујете ме л' до два побратима, Ви сједите, пијте рујно вино, Да ја видим мало Арапина (...)“
- сукоб Марка и Арапина	„Колико се наљутио Марко, На Арапа наћера Шарина, Дофати га за прси јуначке, Оба паше на зелену траву, Па скочише на ноге лагане, Ту се двије силе помијешаше(...)“
- вила дозива Милоша и Рељу	„Кличе вила, озгор из облака, Зове вила Рељу и Милоша“
- Милош одлази на мегдан, али и он бива заробљен	„Тада уста Обилић Милошу, Па појаха својега Ждралина, И овако Рељи проговара: Чујеш Реља, мој брате миљени, Нерођени, боље ко рођени! Да ја идем на мејдан Арапу, Дако Бог да да посијечем, И избавим из (?) Марка Ако чујеш е сам погинуо, Бјежи, брате, немој гинут лудо. (...)“

	На Арапа натјера Ждралина, Дофати га за прси јуначке, (...) Савезаше војводу Милоша.“
- вила дозива Рељу	„Опет кличе из облака вила, Зове вила Рељу од Пазара, Побратиме, зло ти јутро било, Погибе ти и Милош и Марко, А ти сједиш, да те Бог убије!“
- Реља од Пазара креће на мегдан	„Кад то зачу Реља Бошњанине, Итро скочи до коња вранчина, Па полеће преко поља равна, Ка бијела по облаку вила.“
- Арапин “хвали” Рељу не би ли одустао од мегдана; мегдан	„А гледа га црни Арапине“
- вила подсећа Рељу да има “тајно оружје”, тј. стрелу и тетиву	„Но ђе ти је стрела и тетива, Које сам ти брате даровала?“
- Реља стрелом обори Арапина и ослободи побратиме	„Гад погледа небу Арапине Ко то озгор из облака виче Соко Реља упали стријелу Те обори Црног Арапина Ка што му је рекла посестрима.“

У песми „Рељино јунаштво” видимо да Реља није свакако био баш први избор за сукоб са Арапином, као и да његови побратими имају готово заштитнички однос према њему, међутим, испоставиће се да онај који је био у сенци може победити Арапина јер има неко посебно знање и вештине, тј. има посебног помоћника – вилу и њене дарове. Видели смо да Марко и Милош имају готово истоветну тактику и на сличан начин бивају заробљени, али Реља има посебно оружје и њиме успева да победи непријатеља. Реља излази на мегдан и Арапину након његовог подсмевања јер су Марко и Милош хтели да изађу уместо њега у песми (Лубурић IX/662). Након размена увреда и вербалног сукоба, следи и прави мегдан:

„Баш ја посла ништа с вама немам!
 Ја ђе вам је цури муштерија?
 Што се курва крије кроз сватове?
 Онда Рељу изједе срамота
 Па под собом наћера гаврана
 И Арапу вако проговара
 О, Арапе, курвино копиле,
 За ме питаш и ја тебе тражим.”

Након тога следи опис сукоба, Реља погађа Арапина цилитом и на крају га преполови. Ефекат који постиже Реља овом победом, појачава и сам Марко својом акцијом да се затворе врата града.

Реља дели мегдан са Марком Краљевићем у бугарској епици: СБНУ, XVI-XVII, бр. 8 и ту видимо како се они приликом сусрета одмах представе један другом и одају признање да су добри јунаци, али Марко одмах износи и разлог свог доласка, након тога се боре три дана:

„Бориле се три дни и три ношти
Од Релите бели пени течат.

Након тога Марко призива вилу и од ње тражи помоћ:

Провикна се Марко кралевики:
- Леле вило, леле белогорко!
Леле вило, леле посестримо!
Загина ти Марко побратима!“

Потом га вила подсећа на нож који има у чизми и он скреће поглед Рељи и вади тајни нож:

„Та погледни горе у у небеса
Те да видиш това јасно небо“

Мегдани и сукоби између јунака говоре нам какве су вредности јунака и шта желе да одбране (свој живот, туђ живот, дом, поредак заснован на добру и на миру). У нашем корпусу у новијем слоју певања овај сегмент епске биографије јунака је развијенији него у средњем и старијем слоју, али је и често испреплетан са другим сижеима (нпр. о заробљавању и ослобађању или о змајеборству). Ипак, издвојили смо песме које би по својој структури могле одговарати препознатљивој матрици о сукобу са непријатељима. На источном ареалу јунак се сукобљава са Марком Краљевићем, што је ипак преседан јер су традиционално саборци и побратими. У сукобу са Арапином (Лубурић X, 202, Лубурић IX, 662) односи победу; са Усом Арапином (Петрановић Е 64/69), аждахом (Петрановић Е 64/11), троглавим Арапином (Петрановић Е 64/12). У Вуковом запису (СНП II, 39), затичемо га у варијанти у којој до сукоба не долази услед разумне одлуке Марка Краљевића.

ЗАКЉУЧАК

Након ишчитавања и анализе прибављене грађе, консултовања релевантне литературе и поновног читања, дошло се до закључака који су открили или делимично осветлили празна места у досадашњем познавању овог јунака. Неки од најзначајнијих увида тичу се типолошких карактеристика јунака, али и његових особености унутар палете змајевитих јунака. Он је јунак који у доброј мери испуњава обрасце матрице епске биографије змајевића и до одређене мере у њој функционише чак и као јунак који у сижеима може заменити друге јунаке (мотив змајборства, певање кроз гору и привремена смрт), а у одређеним околностима испољава само њему карактеристична својства (избављивање других јунака ношењем на крилима или прескакањем воде/јендека, где је он поново змај–медијатор, што срећемо у анализираним ареалима, али и издаја као вид понашања који у одређеној мери може бити и поистовећен са њим). Занимљиво је да само у источном ареалу постоје песме о „другом“ као непријатељу ког убија. Реч је о малом броју песама, али ипак забележене су само на македонском и бугарском поднебљу. У њима се стиче утисак да се Реља у знатној мери трансформише и удаљава од слике класичног епског јунака. Веома је занимљива појава преплитања источног и западног ареала у песмама забележеним на Косову и Метохији и у Македонији (модел В о хвалисавцу Филипу Мацарину), у вези са спасавањем јунака, а то ће бити у источном ареалу једна од најзаступљенијих епизода (избављивање из тамнице Арватке девојке). Поредити ове ареале, увиђамо да је тешко извести јединствену епску биографију будући да је реч о неуједначеним сегментима епске биографије, како на пољу каталога епских тема у којима фигурира јунак, тако и када је реч о различитим ступњевима развоја епског певања.

Несумњиво је да су врло архаичне народне представе о змају у значајној мери обележиле епско стилизовање овог јунака и усмериле токове његове усмене карактеризације у традицији: од имена које истиче натприродна својства, преко физичких особина (лепота и наочитост, крила, три срца, велики зуби) и начина његовог појављивања (светлост, жива ватра, сјај, ветар), преко начина кретања (лет и скок), брзине – хитрине, до поседовања особених коња (са крилима, виловити, итд.) и оружја (сабља, копље, шестопер...). Ту је и специфичан однос са вилама и женама, које су некада и противнице и љубе; смрт и сукоби са противницима (Арапима, Арватком, змајем и другима); пријатељски односи са осталим знаменитим јунацима; учешће у женидбеним поворкама и др. Све је то допринело да је слика Рељи Крилатици у српској и јужнословенској традицији изузетно комплексна. Веома је интересантан и могући повратни утицај историје и историјских предања на обликовање овакве биографије. Пажњу привлаче грбовници Охмућевића, који су утицали на измештање јунака са једног поднебља на друго; отуда и српски владалац Македоније Хреља и Реља Бошњанин подједнако стоје у његовом епском идентитету; јунак је истовремено и учесник великих битака као саборац Мрњавчевића, али и њихов противник. Може се рећи да је плуралитет гласова из далеке прошлости створио наносе и слојеве око лика овог јунака, које је понекад веома тешко разлучити, али да су своје одјеке свакако пронашли у његовој епској биографији. У предањима доминирају теме које се тичу често родослова, али и заснивања града/села, изградње неке грађевине, порекла топонима. Појавују се слике његових невероватних физичких способности, као што је прескакање или ношење стена. Неки од најранијих извора о Хрељи, Душановом велможи, указују на тачке које би могле бити одједи погодни за портретисање овог лика: Григора истиче Хрељину тврђаву у Струмици „вишу од облака“, те његову неухватљивост и мењање страна, услед позиције „између“, а Кантакузин говори о томе како је то имати Хрељу за пријатеља, а како за непријатеља. Простор границе, град у висинама, те величанствена појава и моћ, одају утисак да је ту било историјских основа на којима би се могла изградити слика змајевитог јунака. Међутим, може бити речи и о реверзибилном процесу. Могуће да су развијене митолошке представе о змајевитом јунаку устичале на карактеризацију историјске фигуре.

Поред наведених закључака и проматрања, уочили смо и могућности за продубљивање нашег истраживања, која ћемо, надамо се, остварити у будућности у сегменту о формулама и формулативности, варијантности и географским контактима, али и у језичкој анализи.

ЛИТЕРАТУРА

Примарни извори и скраћенице:

Ангелов, Вакарелски – Ангелов, Божан, и Христо Вакарелски. *Трем на българската народна историческа епика. От Момчила и Крали Марка до Караджата и Хаджи Димитра*. Съст. Божан Ангелов и Христо Вакарелски. София, 1939.

Ангелова, Р. Софија: БАН, ЕИМ 287- II, 58-64, 287 II 428-429.

Арнаулов, Михаил. *Български народни песни. II. Епос*. Отбор и характеристика от проф. М. Арнаулов. Второ издание. София: Хемус, 1942.

Балабанова, Анелия, „Райово – кѳтче красота в полите на Плана планина“ објављен: 21.1.2015. г. на сајту: *Самоков 365*, Райово – кѳтче красота в полите на Плана планина - Новини от Самоков и региона (samokov365.com) (датум преузимања: 6. 3. 2023.)

Бацовић, Деспот. *Којој словенској грани припадају Словени у горњој Албанији и Македонији* Београд: Државна штампарија, 1878.

Беговић, Никола. *Народне пјесме из Лике и Баније*, Загреб: Штампарија Ф. Фишера, 1885.

Бесаровић (Е 12) – Бесаровић, Петар. *Збирка српских народних пјесама из Босне и Херцеговине*. Београд: Етнографска збирка САНУ, 12

Богишић, Валтазар. *Народне пјесме из старијих највише приморских записа*, Београд: Гласник Српског ученог друштва, 1878.

Бован, Владимир. *Народна књижевност Срба на Косову и Метохији. Јуначке песме*, прир. Владимир Бован, Приштина: Панорама – Јединство, 2013.

Бранковић, Ђорђе. *Хронике славеносрпске*. прир. Ана Кречмер. Београд: САНУ, 2008.

Брство. књ. 15, Београд: Друштво Свети Сава, 1887-1941.

БП I – Петрановић, Богољуб, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, Књ. II. Прир. Новак Килибарда, Сарајево: Свјетлост, 1989.

БП II – Петрановић, Богољуб, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, Књ. II. Прир. Новак Килибарда, Сарајево: Свјетлост, 1989.

БП III – Петрановић, Богољуб, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*, књ. III, прир. Новак Килибарда, Сарајево: Свјетлост, 1989.

Божовић, Крста. *Гусларске песме из Жупе Крушевачке*. Београд: Етнографска збирка САНУ, 197

БВ – *Босанска вила* VI, X, XX. Сарајево, 1886-1914.

БНТ I – Бурин, Иван. *Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. 1 Юнашке песни*. София: Български писател, 1961.

БНТ IV – Арнаулов, Михаил. *Българско народно творчество в дванадесет тома. Т. IV. Митически песни*. Отбрал и редактирал Михаил Арнаулов. София: Български писател, 1961.

- Верковић (E282) – Верковић, Стефан. *Народне песме македонских Бугара*. Београд: Етнографска збирка САНУ, 282-57
- Врчевић (E 62) – Врчевић, Вук. *Јуначке херцеговачке пјесме које само Срби турскога закона певају* (1864 – 1869). Књ. III, IV. Београд: Етнографска збирка САНУ 62.
- Вукановић, Татомир. *Српске народне епске песме*. Врање: Народни музеј у Врању, 1972.
- Вучева, Д. Софија: БАН, ЕИМ 57- II, 25-27.
- Гароња-Радованац, Славица - Рајковић, Ђорђе. *Српске народне песме из Славоније*. Нови Сад, 1869. фототипско издање, приредила и поговор написала Гароња-Радованац, Славица. Београд: Удружење Срба из Крајине и Хрватске : Књижевно друштво "Свети Сава", 2003.
- Гопчевић, Спиридон. *Стара Србија и Македонија*. Београд: Царна штампарија Димитрија Димитријевића – Јеленска ул. бр. 1, 1890.
- Дена – Дебељковић, Дена. *Народне песме са Косова*. Београд: Етнографска збирка САНУ Е10:1-11
- Драганов, Петар. *Македонија и Македонците, Македонскословенски зборник, I*. Подготовка, редакција и коментари, Блаже Ристовски, Скопје: МАНУ, 2009. (С. Петербург, 1894)
- Драгош Зорић (E 218) – Драгош Зорић, Душан. *Српске народне умотворине. Женске пјесме*. Београд: Етнографска збирка САНУ 218
- Думба – Јовановић Е 225 – Думба, Лазар, и Јовановић Јован. Београд: Етнографска збирка САНУ 225
- Димитријевић (E161-30) – Димитријевић, Тодор. *Српске народне песме из неокупиране Херцеговине, Пријеполја, села Јабуге*. Београд: Етнографска збирка САНУ Е161-30
- ЕР – Геземан, Герхард. *Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама*. Сремски Карловци, 1925.
- Зорић (E 42) – Зорић, Јован. *Јуначке пјесме из Босне I*. 1899, Београд: Етнографска збирка САНУ 42.
- Ђорђевић (E 90) – Ђорђевић. Тихомир. Београд: Етнографска збирка САНУ 90.
- Јосифов, Ј. Софија: БАН, ЕИМ 69- II, 405-408.
- Каравелов – Лавров – Каравелов, Любен. *Болгарскія народныя песни, собранныя Любеном Каравеловым*, изданныя под наблюдением П. А. Лаврова. Москва, 1905;
- Качановский, Владимир. Памятники болгарского народного творчества, Вып. I. Сборник западноболгарских песен. СПб., 1882. Сборнику отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, т. XXX, 1882.
- Кашиковић (E 245) – Кашиковић. Никола, *Српске народне јуначке пјесме из Босне и Херцеговине*. 1898. Етнографска збирка САНУ 245.
- Кирјак (E 26) – Кирјак, Лазар. *Народне јуначке песме* 1896. Београд, Етнографска збирка САНУ 26.
- Летопис матице српске* – Матицки – *Народне умотворине у Летопису Матице српске*, прир. Миодраг Матицки, Нови Сад, Београд: Матица српска, 2003.

- Лубурић – Лубурић, Андрија. *Збирка Андрије Лубурића*. Београд: Архив Србије, фасцикла IX, X, XX, XXI.
- Лубурић (Е 355) – Лубурић, Андрија. Београд: Етнографска збирка САНУ, 355.
- Лукић и Златковић – Лукић, Милан, и Иван Златковић. *Антологија народних песама о Марку Краљевићу*. Београд: Нови дани. 1996.
- Мекензи и Ирби. *Путовање по словенским земљама турске у Европи*, Београд: Државна штампарија, 1868.
- Миковић (Е 28-57) – Миковић, Дионисије. *Српске народне пјесме (из Боке Которске и Црне Горе)*. 1872 – 1887. Београд: Етнографска збирка САНУ, 28.
- Мирковић (Е 53) – Мирковић, Петар. Београд: Етнографска збирка САНУ, 53
- Милеуснић (Е 74-1-65) – Милеуснић, Сима. *Српске народне јуначке пјесме*. (Славонија, Хрватска) 1901. Београд: Етнографска збирка САНУ, 74.
- Мутић (Е 47) – Мутић, Јован. *Српске народне гусларске пјесме (1898-1900)*. Београд: Етнографска збирка САНУ, 47.
- НН сакупљачи – Непознати сакупљачи. Београд: Етнографска збирка САНУ, 351/ I, IV, V; 23-2.
- НПЗ – Хоџић, Ибрахим. „Хреља (Реља) од Пазара као јунак муслиманске народне песме.“ *Новопазарски зборник* књ. 3 (1979): 101-104.
- Павић, Милорад. *Месечев камен*. Београд: Нолит, 1971.
- Палавестра, Влајко. *Хисторијска усмена предања из Босне и Херцеговине*, Београд, 2003.
- Петрановић (Е 64) – Петрановић, Богољуб. *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине*. Етнографска збирка САНУ 64
- Попов, Пане. *Историята На село Рельово*. Самоков: Боро - Принт, 2001.
- ПЦХ (СМ) – Милутиновић, Сима Сарајлија. *Певанија црногорска и херцеговачка сабрана Чубромљ Чойковићемљ Црногорцемљ, у Лайпцигу, печатано код Берн. Таухница јуниора, 1837.*
- ППНП – *Прилози проучавању народне поезије*. Београд, 1934 – 1939.
- Рајић, Јован. Ђирковић, Сима, предговор. *Немањићи, Мрњавчевићи, Грбљановићи, Бранковићи*; Београд Златоусти, 2003.год.
- Романска, Ц. Софија: БАН: ЕИМ 284 - II, 65-66.
- Росић, Тиодор, *Долина јоргована*. Београд: СКЗ, 1991.
- СБНУ - *Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина* II, V, XIII, XVI-XVII, XLIII, XLIV, XLIX, LIII. София: Државна печатница (1889 –)
- СД, Матицки – *Народне песме у Српско - далматинском магазину*, Милорад Радевић, Мидраг Матицки, Нови Сад – Београд : Матица српска – ИКУМ, 2010.

- СНП II – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. II. Сабрана дела. Књ. 5. Радмила Пешић, прир. Београд: Просвета, 1988.
- СНП III – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. III. Сабрана дела. Књ. 6. Радован Самарџић, прир. Београд: Просвета, 1988.
- СНП IV – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. IV. Сабрана дела. Књ. 7. Љубомир Зуковић, прир. Београд: Просвета, 1986.
- СНП VI – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. VI. – 2. државно издање. Љубомир Стојановић, прир. Београд: Државна штампарија, 1935.
- СНП IX – Караџић, Вук Стефановић. *Српске народне пјесме*. Књ. IX. – 2. државно издање. Љубомир Стојановић, прир. Београд: Државна штампарија, 1936.
- СНПр САНУ II – *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. Књ. II. Живомир Младеновић и Владан Недић, прир. Београд: САНУ, 1974.
- Срећковић (Е 1), Јован Л. А, *Српске народне песме* (Левач), Београд: Етнографска збирка САНУ, 1.
- Стеић, Јован. *Саборъ истине и науке*. Београд: Княжеско-Србској Книгопечатњи, 1832.
- Стефановић Караџић, Вук. *Народна србска пѣснарица*. У Виенни: У Печатњи Јоанна Шнирера, 1815.
- Стефановић Караџић, Вук. *Народне српске пјесме II*. У Липисци: У штампарији Брејткопфа и Ертла, 1823.
- Стефановић Караџић, Вук. *Живот и обичаји народа српскога*. У Бечу: у наклади Ане удове В. С. Караџића, 1867.
- Стефановић Караџић, Вук. *Српске народне приповјетке*. У Бечу: у штампарији Јерменског манастира, 1853.
- Стрезов, Славчо, „Легенди и свидетелства за Хрелфовия или Лютовия род”, *Родознание* кн. 4. Софија : Българско генеаложко дружество Родознание (1995):33-37.
- Стойкова – Стойкова, С. Софија: БАН, ЕИМ 286- II, 146-147, 286- II, 86-87, 286- II, 84-85.
- Цепенков – Цепенков, К. Марко. *Народни песни, книга прва, Македонски народни умотворби*, Скопје: Институт за фолклор, Македонска книга, 1972.
- Цветковић и Станојевић (Е 38) – Цветковић. Милан, Станко Станојевић. *Народне песме из Црне Реке (јуначке и женске)*. Београд: Етнографска збирка САНУ, 38
- ЦГ – *Црногорске гусле или народне песме, приче, подскочице и напјялице*, издао Стефанъ Поповић, у Београду, у Књигопечатњи Княжевства Србскогъ, 1858.
- Шапкарев, Кузман. *Сборник от български народни умотворения*. Т. 1-6 (в 9 кн.). Софија, 1891-1892. (2 изд. - В 4 тома. Софија, 1968-1973.)
- Шаулић, Новица. *Српске народне песме*. Београд:Графика, 1929.

Grčić, Stjepan. *Kotarske narodne pjesme*. II, Šibenik: Tisak L. Tiskare, 1930.

Gelchich, G. *I Conti di Tuhelj*. Ragusa, 1890.

Delorko, Olinko. *Epske narodne pjesme*. knj.2, Pet stoleća hrvatske književnosti, Zagreb: Matica hrvatska, 1964.

Kačić, Andrija. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*. Knj.2. Beč: J.Venedikta Slavenska Knjigarnica, 1836.

Krauss, Friedrich. *Schlavische Volksforschungen*. Lepzig: Verlag von Wilhelm Heims, 1908.

Krstić, Branislav. *Indeks Motiva narodnih pesama balkanskih Slovena* Beograd: SANU, 1984.

Legende i kronike. uredništvo. Nikola Di Sopra, Cvito Fisković, Jure Franičević Pločar, Vedran Gligo, Živko Jeličić, Hrvoje Morović, Vladimir Rismondo. Split: Književni krug – Čakavski sabor, 1977.

Matica Dalmatinska – *Narodna pjesmarica*. uredio Mihovio Pavlinović, Zadar: Narodni list, 1879.

Mažuranić, Vladimir. *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1908.

MH I/1 – *Hrvatske narodne pjesme*. Skupila i izdala Matica hrvatska, odio prvi, knjiga prva. Zagreb: Matica hrvatska, 1896.

MH I/2 – *Hrvatske narodne pjesme*. skupila i izdala Matica hrvatska, odio prvi, knjiga druga, uredio dr Stjepan Bosanac, Zagreb: Matica hrvatska, 1897.

Radoman, Čirgić – Radoman, Aleksandar, i Čirgić Adnan. *Pjesmarica Nikole Burovića*. Cetinje – Podgorica: FCJK, Sekretarijat za kulturu i sport, 2017.

Radoman, Čirgić – Radoman, Aleksandar, i Čirgić Adnan. *Pjesmarica Nikole Mazarovića*. Podgorica: FCJK, 2018.

Rečnik simbola – Ševalije, Žan, i Alen Gerbran, *Rečnik simbola: mitovi, snovi, običaji, postupci, oblici, likovi, boje, brojevi*. Prevod Pavle Sekeruš, Kristina Koprivšek, Isidora Gordić, 3.izd. Novi Sad: Stylos art: Kiša, 2013.

Zora Dalmatinska. Zadar: Bratja Battara, 1844-1849.

Секундарни извори:

Ајдачић, Дејан. „Земљораднички и хришћански календар балканских Словена.“ *Кодови словенских култура* год. 5. Београд: Слио, (2000): 127-130.

Банашевић, Никола. *Циклус Марка Краљевића и одјеци француске и италијанске витешке књижевности*. Скопље: Скопско научно друштво, 1935.

- Барјактаревећ, Мирко. „Од куда назив насеља Рваше, Рвати, Рваласи.“ *Гласник Етнографског музеја* књ.46. Београд: Етнографски музеј, (1982): 89-94.
- Беновска-Сљбкова, Милена. *Змејат вљ българския фолклор*. Софија: Българска академия на науките, 1992.
- Благојевић, Гордана. „Женидба вилом и нерајдом: јужнословенско-грчке фолклорне паралеле.“ У: *Заједничко у словенском фолклору*. ур. Љубинко Раденковић. Београд: Балканолошки институт САНУ 2012. 177-190.
- Борели, Рада. „Трагови авункулата код Срба“, *Гласник етнографског института VII*. Београд: Етнографски институт САНУ, (1958): 71-86.
- Бочков, Пламен. *Непознатият јонак*. Софија: Издаелство на Българската академия на науките, 1994.
- Бочков, Пламен. „Забранената гора.“ *Годишник на департамент „Антропологија“, „Културни наследства – политически залози и реконструирани на територии“* (2012 г.) Бокова, Ирена (сљставител). *Нов български университет*. Нов български университет, http://ebox.nbu.bg/ant14/view_lesson.php?id=12 (приступљено: 24. 3. 2023.)
- Бошковић, Ђурђе. „Археолошка истраживања пећине - испоснице у Расу.“ *Новопазарски зборник*, бр. 1. (1977): 15-36.
- Веселовски, Александар. *Историјска поетика*. Београд: ZEPTEK BOOK WORLD, 2005.
- Ван Генеп, Арнолд. *Обреди прелаза, систематско изучавање ритуала*. Београд: Српска књижевна задруга, 2005.
- Влаховић, Петар. „Трагови авункулата у јужнословенској народној поезији.“ *Гласник Етнографског музеја* књ.19. Београд: Етнографски музеј, (1956): 205-215.
- ВИИНЈ – *Византијски извори за историју народа Југославије* књ. VI обрадили: Љубомир Максимовић, Иван Ђурић, Сима Ђирковић, Божидар Ферјанчић, Нинослава Радошевић, уредници: Баришић, Фрањо Ферјанчић Београд: Византолошки институт САНУ, 1986.
- Вукмановић, Ана. „Водена вила и вилина вода.“ У: *Моћ књижевности*. ур. Мирјана Детелић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2009. 299-315.
- Гиљфердинг, Александар. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: Издавачко предузеће Веселин Маслеша, 1972.
- Геров, Найдан. *Речник на български језик*. бр. 5, Софија: БАН, 1975-1978.
- Гринцер, П. А. *Древнеиндийский эпос. Генезис и типология*. Москва: Академия наук СССР Институт мировой литературы, 1974.
- Грковић, Милица. *Имена у Дечанским хрисовулама*. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду – Институт за јужнословенске језике, 1983.
- Гура, Александар. *Симболика животиња у словенској народној традицији*. Београд: Бримо – Логос, 2005

Делић, Лидија. *Живот епске песме: Женидба краља Вукашина у кругу варијаната*. Београд: Завод за уџбенике, 2006.

Делић, Лидија. *Вукове збирке епских песама у контексту ранијих бележења (теме, јунаци, сужејни модели)*. Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2009. (необјављена докторска дисертација), Универзитетска библиотека у Београду, РД 20915.

Делић, Лидија. „Провре вода мутна и крвава. Епска атрибуција воде.“ У: *Aquatica*. ур. Мирјана Детелић и Лидија Делић, Београд: Балканолошки институт 2013. 231-246.

Делић, Лидија. „Дијахронија епског модела: Удар хајдука на сватове.“ *Филолошки студии* 15.1. Скопје: Институт за македонска литература (2017):124-141.

Делић, Лидија. *Змија, а српска*. Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 2019.

Делић, Лидија. „Моделативни потенцијал јунака – случај војводе Момчила.“ *Култура* 174 – 175. Београд: Завод за проучавање културног развоја (2022): 37-50.

Детелић, Мирјана. *Митски простор и епика*. Београд: Одељење језика и књижевности САНУ, 1992.

Детелић, Мирјана. „Витешке животиње у усменој десетерачкој епици“, *Глас CDIX САНУ*, Београд: Одељење језика и књижевности 24 (2008): 131-190.

Детелић, Мирјана. „Епска хидронимија“, *Ономатолошки пtilози XX - XX*, Београд: САНУ, (2009): 449 - 521.

Детелић, Мирјана. „Фолклорна вода.“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књига 60, свеска 2. (2012): 295-306.

Детелић. Мирјана, Лидија Делић. „Кула и двор као елементи епског простора.“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик* књига 66, свеска 3. Нови Сад: Матица српска (2018:751-762.

Детелић, Мирјана, Лидија Делић. „Тавница је кућа необична.“ У: *Савремена српска фолклористика 2*. (ур.) Смиљана Ђорђевић Белић и др. Београд: ИКУМ – Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2015. 191-213.

Динић, Михаило. „Ђорђе Сремац и наша народна епика“, *Прилози проучавању народне поезије* год. 6, цв. 2. Београд: Народна просвета, (1939): 158-166.

Динић, Михаило. „Реља Охмућевић – историја и предање“, *Зборник радова Византолошког института* књ.9. Београд: Византолошки институт САНУ, 1966. 95-118.

Ђорђевић Јован: „Српски војвода Хреља оснивалац манастира св. Јована Рилског“, *Братство* 51, 31. Београд: Друштво Свети Сава, (1940): 103-111.

Ђорђевић, Сузана. „Змај Огњени Вук и Змија младожења“. *Годишњак Катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима* Година VII. Београд: Филолошки факултет (2012): 257–269.

Ђорђевић, Сузана. „Мотив анђела у старозаветним апокрифима“. *Годишњак Катедре за*

српску књижевност са јужнословенским књижевностима Година IX. Београд: Филолошки факултет, (2014): 293–304.

Ђорђевић Пејовић, Сузана. „Женидба и певање о Рељи Крилатици у јужнословенском контексту.” У: *Мултикултуризам и многоезичие Сборник с доклади от Тринадесетите меѓународни славистични четения*, Софија 21 - 23 април 2016. том 2, Велико Търново: Издателство Фабер, 2017а. 460-469.

Ђорђевић Пејовић, Сузана. „Смрт Реље Крилатице у јужнословенском контексту”, *Савремена српска фолклористика 4*. ур. Бошко Сувајџић. Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2017б. 253-261.

Ђорђевић Пејовић, Сузана. „Тој ти сад причам, а ти да знаеш, па некад да причаш на твоју децу.“ У: *Тимок: фолклористичка и лингвистичка теренска истраживања 2015-2017*. ур. зборника Светлана Ћирковић. Књажевац : Народна библиотека „Његош“ , Београд : Удружење фолклориста Србије, 2018. 57-64.

Ђорђевић, Тихомир. „Коњ и оружје као знаци положаја и старешинства.” *Наши народни живот*, књ.1, Београд: Просвета, 1984.

Ђорђевић, Тихомир. *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању. Вампир и друга бића у нашем народном веровању*. СЕЗ, књига LXVI, Београд: САНУ, 1953.

Ђурић, Војислав. „О Рељи Крилатици у песништву”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 42/1-4. Београд: Филолошки факултет, (1976): 61-65.

Зечевић, Слободан. *Митска бића српских предања*. Београд: Службени гласник, 2007.

Зечевић, Слободан. *Српска етномитологија*. Београд: Службени гласник, 2008.

Зиројевић, Олга. „Попис манастира Смедеревског санцака из 1516. г.” *Саопштења XXVI*. Београд: Републички завод за заштиту споменика (1994): 157-160.

Златковић, Иван. *Епска биографија Марка Краљевића*. Београд: Рад – Институт за књижевност и уметност, 2006.

Златковић, Иван. *Епска биографија Марка Краљевића*. Београд: Завод за уџбенике, 2011.

Иванов В. В. и В. Н. Топоров. *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*, Москва 1974.

Иванова, Радост. „Епическият герой във фолклора на јужнославянските народи”, *Българският фолклор в славянската и балканската културна традиција*, том 8, Софија: Българска академия на науките, Институт за фолклор, Институт за музикознание, 1991.

Иванова, Радост. „Повраћена вода (одлике митолошког слоја епског циклуса о Марку Краљевићу)”. *Расковник* 23, бр. 87/90. Горњи Милановац : Народни универзитет, (1997):67-128.

Илић, Дејан. „Ратничка тактика у хришћанској и муслиманској епизи о хајдучима и ускоцма.” У: *Савремена српска фолклористика VI*. ур. Данијела Петковић, Бошко Сувајџић. Београд – Тршић: Удружење фолклориста Србије. 2019. 65-83.

Жиречек, Константин. *Историја Срба, прва књига до 1537. године, политичка историја*. Београд: Научна књига – Издавачко предузеће народне републике Србије, 1952.

Јовановић, Бојан. *Магија српских обреда*. Ниш: Просвета, 2001.

Јовановић, Војислав. ркп. „Зборник (антологија) лажне народне поезије” Фалсификати - Плагијати - Мистификације 1683 - 1956, Београд 1956. приредио академик Мирослав Пантић, Посебан отисак из књиге *Словенски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума*. посебна издања, књ. 101, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2008.

Јовановић, Дим. „Хреља Охмућевић у народу познати Хреља Крилатица”, *Отаџбина* 1.1. Београд: Државна штампарија, (1881): 263-270.

Јовановић, Томислав. *Апокрифи старозаветни*. Прир. и прев. Томислав Јовановић. Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига двадесет трећа, I том. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 2005.

Касирер, Ернст. *Језик и мит прилог проучавању проблема имена богова*, превео Сретен Марић, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића Сремски Карловци, 1998.

Катић, Татјана. „Вилајет Пастриц (Паштрик) 1452/53. године.” *Мешовита грађа* 31. Београд: Историјски институт, (2010): 39-73.

Катић, Татјана. *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*. Београд: Историјски институт, Посебна издања, књига 58, Београд, 2010. г.

Карановић, Зоја. „Мотив забрањене воде у јуначкој традицији балканских Словена, једно могуће тумачење“. *Књижевна критика XXVII*. Београд: Књижевни клуб Обелиск, (1998):35-45.

Карановић, Зоја: „Митске реминисценције у песмама о јунацима српске епике и вили бродарици.“ У: *Моћ књижевности*. Ур. Мирјана Детелић, Београд: Балканолошки институт САНУ. 2009. 283-298.

Карановић, Зоја. „Љубавне чини биљем у српској народној поезији, рефлекс магије.“ У: *Гора божурова*. Ур. Зоја Карановић, Београд: Удружење фолклориста Србије, Универзитетска библиотека Светозар Марковић, 2017. 57-75.

Клеут, Марија. „Презимена у народним епским песмама.“ *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII*. Нови Сад: Матица српска (1994):279-285.

Кнежевић, Саша. *Велики пјевачи поствуковске епохе из Босне и Херцеговине*. Андрићград – Вишеград: Андрићев институт, 2021.

Ковачевић, Иван. *Семиологија мита и ритуала*, књ. I. Традиција, Београд : Српски генеалогски центар, 2001.

Ковачевић, Јован. „Најновији резултати на истраживању старог Раса” *Зборник Историјског музеја Србије* 13-14. Београд: Историјски музеј Србије, (1977а): 5-30.

Ковачевић, Јован. „Пазариште, резултати археолошких радова”, *Новопазарски зборник* 1. Нови Пазар: Завичајни музеј Нови Пазар, (1977б): 5-13.

Костић, Драгутин. „Старост народног епског песништва нашег“. *Јужнословенски филолог* XII. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, (1933):1-72.

Костић, Драгутин. „Преноси народних песама с једног јунака на другог.“ *Српски књижевни гласник*. Београд, Електрична штампарија Павловића и Стојановића (1935):452-457.

Костић, Драгутин. *Тумачења друге књиге Српских народних пјесама Вука Ст. Караџића*. Београд: Државна штампарија, 1937.

Костић, Драгутин. „Два косовска цикла“, *Прилози проучавању народне поезије* 6/1. Београд: Народна просвета, (1939):1-18.

Костова, Елена. „Хрелњо Охмучевич между Византија и Србија (в търсене на политическа самостоятелност).“ *Исторически преглед* 1-2. София: Институт за исторически иследвания при БАН, (2010): 23-33.

Куюмџиев, Александър. „За датирането на кулата, църквата и надгробната плоча на Хрелњо в Рилският манастир. И още нешто...“ *Проблеми на изкуството* 38/3. София: Институт за изкуствознание при БАН, (2005): 30-36.

Кулишић, Шпиро., Петар Петровић, и Никола Пантелић. *Српски митолошки речник*. Београд: НОЛИТ, 1970.

Лома, Александар. „Епски лик Краљевића Марка у светлу нове компаративне митологије (песма Сестра Леке капетана и трагови трофункционалне идеологије у српској епизи).“ *Расковник* 23, бр. 87/90. (1997):163-204.

Лома, Александар. „„Женидба са препрекама“ и ратничка иницијација.“ *Кодови словенских култура* бр. 3. Београд: Сlio (1998): 196-217.

Лома, Александар. *Пракосово*, Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања 78, Београд: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитет у Крагујевцу, 2002. Уредник Љубинко Раденковић

Лома, Александар. „Два врана гаврана, *Corvus corax* у словенској епизи - компаративни преглед“, *Кодови словенских култура*, бр. 8. Београд: Сlio (2003):109-132.

Лукић, Славица. „Епска биографија Бановић Секуле у јужнословенском контексту.“ Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду 2016. докторска дисертација Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“ РД 25549, 2016а.

Лукић, Славица. „Иницијацијски обрасци у македонским и бугарским епским песама о Бановић Секули.“ *Филолошки студии* 14 (1), Скопје: Институт за македонска литература, (2016б): 144-162.

Љубинковић, Ненад.: „Губитници Старца Милије“, *Расковник*, год.13, бр. 50; (1987): 85-104.

Меденица, Рад. „Делија девојка“, *Прилози проучавању народне поезије*, год. V, (1938): 260 - 265.

Милошевић-Ђорђевић, Нада. *Заједничка тематско-сизејна основа српско-хрватских неисторијских епских песама и прозне традиције*. Београд: Филолошки факултет, 1971.

- Милошевић-Ђорђевић, Нада. *Од бајке до изреке*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2006.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада. *Радост препознавања*. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- Михаљчић, Раде. *Јунаци косовске легенде*. Београд: БИГЗ, 1989.
- Михаљчић, Раде. *Јунаци косовске легенде*. Књ. III. Београд: Српска школска књига Knowledge, 2001.
- Младенов, Марин. *Бугарско-српскохрватски речник*. Београд: Нолит, 1967.
- Мушовић, Ејуп. „Нови Пазар у прошлости.” *Новопазарски зборник*, бр. 2, Нови Пазар: Музеј Рас. (1978):7-13.
- Николић, Илија. *Етнографска збирка архива САНУ: преглед рукописне грађе*. Прир. Пандуревић Јеленка, Гароња Радованац Славица Бања Лука: Филолошки факултет 2019.
- Орбин, Мавро. *Краљевство Словена*. Београд: Српска књижевна задруга 1968.
- Орхановић, С. М. „Један есхатолошки мотив у старој косовској поезији“, *Прилози проучавању народне поезије*, књ. 1, св. 1 - 2, (1934): 208-214.
- Острогорски, Г. *Пронија: Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Београд: Научна књига, 1951.
- Острогорски, Георгије. *Историја Византије*. Београд: Просвета, 1993.
- Палавестра, Александар. *Београдски грбовник II*. Београд: Музеј примењене уметности 2005.
- Пантић, Мирослав. „Рукопис ‘Зборник (антологија) лажне народне поезије’”, приредио академик Мирослав Пантић, Посебан отисак из књиге *Словенски фолклор и фолклористика на размеђи два миленијума*, Београд: Балканолошки институт САНУ, посебна издања, књ. 101, 2008.
- Перић, Драгољуб. *Териоморфни јунаци словенске епике*. Београд, 2008.
- Перић, Драгољуб. докторска дисертација, *Поетика времена српских усмених епских песама предвуковског бележења и Вукових збирки*. Филолошки факултет Универзитета у Београду, 2013. <https://fedora.bg.ac.rs/fedora/get/o:6100/bdef:Content/get> (приступљено: јануар 2023)
- Перић, Драгољуб. *Пламен магле поље притиснуо Необични јунаци српске усмене епике*. Академска књига, Нови Сад, 2022.
- Петковић, Данијела. *Типологија епских песама о женидби јунака*. Београд: Чигоја, 2008.
- Петковић, Данијела. „Структура сижеа у епској поезији“, *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2012.
- Петковић, Данијела. „Тријаде у српској епизи.” У: *Промисљања традиције, фолклорна и литерарна истраживања*, ур. Бошко Сувајчић, Бранко Златковић, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2014.а 191-205.

- Петковић, Данијела. „Геометријске слике сижејних модела”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. књ. 62, свеска 1, Нови Сад: Матица српска, (2014.б):25-39.
- Петковић, Данијела. „Јунак и сиже епске песме – типологије и интеракције“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. књ. 62, свеска 2, Нови Сад: Матица српска, (2014.в):413-422.
- Петковић, Данијела. *Јунак и сиже епске песме*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2019.
- Петреска, Весна. „Огнот во свадбениот обреден комплекс во македонската традициска култура.“ *Кодови словенских култура*. бр. 10.Београд: Сlio, (2010): 234-247.
- Петровић, Соња. „О покушајима разврставања ликова у народној епици” (91 - 103) *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд: Филолошки факултет. 2002-2003, књ. 68, св. 1-4, (2004): 91-103.
- Петровић, Соња. „ 'Од камена ником ни камена': структурални модели песама о зидању Раванице“. *Традиција – фолклор – идентитет*. тематски зборник, ур. Г. Благојевић, И. Тодоровић, коуредник А. Мирковић, Сремски Карловци: Институт Академије – Високе школе СПЦ за уметност и конзервацију. 2010а. 350-372.
- Петровић, Соња. „„Женидба кнеза Лазара: епски модели и варијанте.“ *Philologia Mediana, II*, 2, Ниш: 2010б. 247-265.
- Петровић, Тања. „У Уже ждрале“, *Кодови словенских култура*. бр. 8, Београд: Сlio, (2003):98-108.
- Пешикан, Митар. „Зетско-хумско-рашка имена на почетку турскога доба.“ *Ономатолошки прилози*. 3, Београд: САНУ, (1982):1-120.
- Пешикан Љуштановић, Љиљана. *Змај деспот Вук - мит, историја, песма*. Нови Сад, 2002.
- Пешић, Радмила. „Два стара епска мотива”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 42, 1-4, Београд: Филолошки факултет, (1976): 86-94.
- Питулић, Валентина. „Порекло јунака у варијантама епских песама косовског циклуса”, *Зборник радова Филозофског факултет у Приштини*. бр. 37, (2007):173-186.
- Питулић, Валентина. „Косовска битка између историјских извора и епске легенде.“ *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLII(2) Косовска Митровица: Филозофски факултет, (2012): 99-112.
- Поповић, Вл. „Драго камење у народној књижевности”, *Прилози проучавању народне поезије*, св. 1 - 2, , (1934): 215-216.
- Поповић, Марко. *Тврђава Рас, The fortress of Ras*. Београд: Археолошки институт, 1999.
- Путилов, Николаевич Борис. *Јуначки еп Црногораца*. Титоград: Универзитетска ријеч, Побједа, 1985.
- Путилов, Николаевич Борис. *Методологија сравнително-историческог изучења фольклора*. Лининград: Академија наук СССР, 1976.

- Пухвел, Јан. *Упоредна митологија*. Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића 2010.
- Раденковић, Љубинко. *Народна бајања код Јужних Словена*. Београд: Просвета Балканолошки институт САНУ, 1996а
- Раденковић, Љубинко. *Симболика света у народној магији Јужних Словена*. Ниш : Просвета, Балканолошки институт САНУ, 1996б.
- Радуловић Немања „Две метаморфозе у нашој епизи.“ *Свет речи*. IX/19 - 20. Београд: Друштво за српски језик Србије, (2005):40-42.
- Радуловић, Немања. „Дрво света. Проблем поетике једноставних облика на примеру једне формулне слике.“ У: *Жива реч*. ур. Мирјана Детелић, Снежана Самарџија Београд: Балканолошки институт, Филолошки факултет, 2011. 535-550.
- Радуловић, Немања. *Слике, формуле, једноставни облици*. Београд: Чигоја штампа, 2015.
- РМС - *Речник српскохрватског књижевног језика, књига прва*. Нови Сад – Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1967.
- РМС - *Речник српскохрватског књижевног језика, књига четврта*. Нови Сад – Загреб: Матица српска, Матица хрватска, 1971.
- Рудић, Срђан. *Властела Илирског грбовника*. Београд: Историјски институт, 2006.
- Савић, Милисав. *Долина српских краљева*. Београд : Друштво Рашка школа, 2014
- Савић, Милисав. *Епска Србија*. Београд : Друштво Рашка школа, 2017.
- Самарџија, Снежана. у „Морфологија двобоја и бојева у епској народној поезији“. *Књижевна историја*, XXXIV, 118. Београд: Институт за књижевност и уметност, (2002):267-292.
- Самарџија, Снежана. *Биографије епских јунака* Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2008а
- Самарџија Снежана „Три добра јунака у усменој епизи и српској култури средњег века.“ *Митолошки зборник*, 18. Рача – Београд: Центар за митолошке студије Србије. 2008б.
- Самарџија, Снежана. *Бројеви у српском фолклору*. Београд: Албатрос Плус, 2020.
- Самарџић, Радован. *Београд и Србија у списима француских савременика, XVI - XII век*, Београд: Историјски архив Београда, 1961.
- Станојевић, Ст. *Политика*. Београд, (10. 10. 1930):6
- Стефановић Карацић, Вук. *О српској народној поезији* Београд: Просвета, 1964.
- Стефанов, Петър. „Светци - змееборци в български фолклор“, *Български фолклор*, кн. 1, год. 8. Българска академия на науките, , (1982):75-84.
- Стојковић Срета *Краљевић Марко* збирка 220 песама и приповедака народних, покупљених из свих крајева српских и осталих југословенских земаља, Друштво Свети Сава, 28. књига, Задужбина Ленке Бељинице, књига прва, Нови Сад, 1922.

- Стојановић, Љуб. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Књ. 2, св. 1. Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, (1922): 88.
- Сувајцић, Бошко. *Епске песме о хајдуцима и ускоцима, антологија*, Гутенбергова галаксија, Београд, 2003.
- Сувајцић, Бошко. „Три добра јунака”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. 70/1–4, Београд: Филолошки факултет, (2004):27–68.
- Сувајцић, Бошко. *Јунаци и маске*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 2005.
- Сувајцић, Бошко. *Иларион Руварац и народна традиција*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007
- Сувајцић, Бошко. *Певач и традиција*. Београд: Завод за уџбенике, 2010а.
- Сувајцић, Бошко. „Млад јунак у јужнословенској усменој поезији.“ У: Ликови усмене књижевности. Ур. Снежана Самарџија, Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010б. 29-64.
- Сувајцић, Бошко. „Певач и подземни токови традиције“ ур. Мирјана Детелић, Снежана Самарџија *Жива реч*. Београд: Балканолошки институт, Филолошки факултет 2011.
- Сувајцић, Бошко. „Змија у бугарштицама”, *Гује и јакрепи*. Београд: Балканолошки институт, 2012.
- Сувајцић, Бошко. *Орао се вијаше : предвуковски записи српске усмене поезије*. Ниш : Филозофски факултет; Београд : Филолошки факултет, 2014.
- Толстој, Светлана и Љубинко Раденковић. *Словенска митологија Енциклопедијски речник*. Београд: Zertex world book, 2001.
- Тројановић, Сима. *Ватра у обичајима и животу српског народа*. Ниш. Талија издаваштво, 2021.
- Ћирковић, Сима. „Хрељин поклон Хиландару”, *Зборник радова Византолошког института*, 1982, књ.21 стр.102 – 117
- Ћирковић, Сима. Раде Михаљчић , *Лексикон српског средњег века*, Београд, Knowledge, 1999.
- Ћоровић, Владимир. „Стварање српског царства“. *Пројекат Растко*. http://www.rastko.rs/rastko-bl/istorija/corovic/istorija/3_7.html (приступљено: 12. 12. 2023.)
- Чајкановић, Веселин. „О постанку и развоју српске народне поезије.“ *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 6/7, Нови Сад: Матица српска, (1959): 81-96.
- Чајкановић, Веселин. „Секула се у змију претворио”, *Студије из српске религије и фолклора 1919 – 1924*, Сабрана дела 1, Београд, 1994. а
- Чајкановић, Веселин. *Стара српска религија и митологија*. Сабрана дела из српске религије и митологије, књ. 5, Београд: Српска књижевна задруга, БИГЗ, Просвета, Партедон, 1994. б

Филозоф, Константин. *Повест о словима (Сказаније о писменах). Житије деспота Стефана Лазаревића* Прир. Гордана Јовановић, Стара српска књижевност у двадесет четири књиге, књ. 11, Београд: Просвета - Српска књижевна задруга, 1989.

Шаровић Марија, „Бродарица и ундина.” У: *Aquatica*. ур. Мирјана Детелић, Лидија Делић, Душан Батаковић, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2013. 281-300

Шмаус, Алојз. „Косово у народној песми муслимана”, *Прилози проучавању народне поезије*, 1938, год. 5

Шпадијер, Ирена. „Ioannis C. Tarnanidis, The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine’s Monastery on Mount Sinai, St. Catherine’s Monastery, Mount Sinai – No 3, Hellenic Association for Slavic Studies, Thessaloniki 1988, 363 str.” *Археографски прилози*, 12, (1990):341–347.

Ajdačić, Dejan. „Demonски hronotopi u usmenoj književnosti.” *Projekat Rastko*. <https://www.rastko.rs/rastko/delo/10038> (приступљено: 28.3.2024)

Bartusis, MC. „Chrelja and Momcilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia.” *Byzantinoslavica* 41(2). (1980): 201-221.

Bašlar, Gaston. *Zemlja i sanjarije o počinku* Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2006.

Bettelheim, Bruno. *The uses of Enchantment, the meaning and importance of fairy tales*. New York: Vintage books, 1976.

Bošković-Stulli, Maja. „Sižei narodnih bajki u hrvatskosrpskim epskim pjesmama.” *Narodna umjetnost* 1, br.1 (1962):15-36.

Bošković-Stulli, Maja. „Popevka od Svilojevića (iz ostavštine Petra Zrinskog).” *Narodna umjetnost*. 9, br. 1, (1972): 23-38.

Božović, Rade. *Arapi u usmenoj narodnoj pesmi na srpskohrvatskom jezičkom području*, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1977.

Gellich, Giuseppe. *I conti di Tuhelj: contributo alla storia della Marina Dalmata ne suoi rapporti colla Spagna*, Ragusa: Pretner, 1890.

„Grob Ohmućevića u Dominikanskoj crkvi u Dubrovniku”, *Slovinac*, 1884.

Grevs, Robert. *Grčki mitovi*. Beograd: Nolit 1995.

Ćosić, Stjepan. Zelić, D. „Petar Iveljić Grgurić Ohmućević – čovjek s tri prezimena i tri domovine.” *Anali Dubrovnik* 60 (2022): 133-170.

Delić, Lidija. „Usmena Predanja: Now You See!”. *Od Narativa Do Narativnosti : [Pola Veka Naratologije : Tematski Zbornik Radova]*, Niš: Filozofski fakultet, 2018. 141-150. _____

Detelić, Mirjana. *Epski gradovi. Leksikon*. Beograd: Balkanološki institut SANU, 2007.

Elijade, Mirča. *Sveto i profano*. Beograd: Alnari 2004.

- Jakobson, Roman. *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit, 1966.
- Jagić, Vatroslav. „Marko Kraljević u narodnim umotvorinama”, Berlin 1881, preveo Miroslav Alačević, *Slovinac*, god. V, br. 24, Dubrovnik, (1882a): 370-376.
- Jagić, Vatroslav. „Marko Kraljević u narodnim umotvorinama”, Berlin 1881, preveo Miroslav Alačević, *Slovinac*, god. V, br. 25, Dubrovnik, (1882b): 386-389.
- Janićijević, Jovan. *U znaku Moloha: antropološki ogled o žrtvovanju* Beograd: Vajat 1986.
- Jason, Heda. „Dzidovka djevojka in the world of epic”, *Жива реч: Зборник у част Нади Милошевић-Ђорђевић*. Ур. Мирјана Детелић, Самарџија Снежана. Београд : Балканолошки институт САНУ : Филолошки факултет, 2011. 235-255.
- Ćosić, Stjepan. *Hrvatski bigrafski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8400> (приступљено: 18. 1. 2023.)
- Jung, Karl Gustav, Kerenji, Karl. *Uvod u suštinu mitologije*, Beograd:Fedon, 2007.
- Lič, Edmund. *Kultura i komunikacija*. Beograd: Prosveta. 1983.
- Lotman, Jurij. *Struktura umetničkog teksta*, Novi Sad: Akademska knjiga, 2021.
- Maretić, Tomo. *Naša narodna epika*. Zagreb: Knjižara Jugoslovenske akademije, 1909.
- Meletinski, Jeleazar. *Poetika mita*. Beograd: Nolit. 1983.
- Nojman, Erih. *Velika majka fenomenologija ženskih oblika nesvesnog*. Beograd: Fedon 2015.
- Prop, Vladimir. *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta, 1982.
- Prop, Vladimir. *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- Rank, Oto. *Mit o rođenju junaka: pokušaj psihološkog tumačenja mita*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2007.
- Ravančić, Gordan. „Prilog proučavanju crne smrti u dalmatinskom gradu (1348 – 1353)”, *Povijesni prilozi*. 26, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, (2004): 7-17.
- Renak, Salomon. *Orfej, opšta istorija religija*. Beograd: Utopija, 2005.
- Samardžija, Snežana. „Usmeno predanje između verovanja i umetnosti reči.“ *Polja XXXIII* (340), (1987): 243–248.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga prva*, Zagreb: JAZU, 1971.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga druga*, Zagreb: JAZU, 1972.
- Soulis, George Christos. *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tzar Dušan (1331-1355) and his successors*. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks. 1984.
- Tarnanidis, Ioannis. *The Slavonic Manuscripts Discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies, 1988.

Šabanović, Hazim. *Krajište Isa-bega Ishakovića zbirni katastarski popis iz 1455*. Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1964.

Šimundić, Mate. *Rječnik osobnih imena*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1988.

Šundrica, Zdravko. „O igri alke u starom Dubrovniku”, *Dubrovnik, časopis za kulturu*, 1 - 2, (1981):31-46.

БИОГРАФИЈА АУТОРКЕ

Сузана Ђорђевић Пејовић је рођена 1984. год. у Зајечару, где је завршила основну школу и гимназију. Студије на Филолошком факултету у Београду је започела школске 2003/04. године на Катедри за српску књижевност са јужнословенским књижевностима, на групи: Српска књижевност и језик са општом књижевношћу. Дипломирала је школске 2009/10. године и почела да ради у основној школи у Београду. Уписала мастер студије школске 2010/11. године, а наредне школске године, 2011/12. и докторске академске студије на Филолошком факултету. Током студија учествовала је на научним конференцијама и објављивала радове у зборницима и периодици, учествовала у раду Удружења фолклориста Србије, чија је чланица, (пројекат: „Живи фолклор Србије“), бавила се теренским истраживањем из области језика и фолклора, монтажом и израдом протокола за Дигиталну базу Балканолошког института 2016. године (пројекат: „Чувари нематеријалне баштине тимочких говора“).

Педагошким радом бавила се у школама у Београду. У Регионалном центру за таленте у Земуну од школске 2017/18. г. ради као менторка и предавач. Учествовала је на стручним конференцијама о педагошком раду са даровитим ученицима.

Ауторка је две збирке песама: *Иње* (Београд, Књижевно друштво Свети Сава, 2016) и *Ђелије неба*, (Београд, Књижевно друштво Свети Сава, 2021). Објављивала је песме у књижевној периодици и дневним новинама (*Књижевни магазин*, *Квартал*, *Савременик*, *Ескертманн*, *Буктиња*, *Вечерње новости*), учествовала на регионалном фестивалу („Реч у простору“, Београд, СКЦ), поезија јој је заступљена у зборницима и песничким панорамама. Чланица је Српског књижевног друштва од 2022. године и има статус самосталне уметнице.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Сузана Ђорђевић Пејовић

Број досијеа: 11069/Д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом: „Епска биографија Реље Крилатице (јужнословенски контекст)”

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1.4. 2024.г.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Сузана Ђорђевић Пејовић

Број досијеа 11069/Д

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада „Епска биографија Реље Крилатице (јужнословенски контекст)“

Ментор проф. др Бошко Сувајцић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 1. 4. 2024. г.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: „Епска биографија Реље Крилатице (јужнословенски контекст)“ која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1. 4. 2024. г.

1. **Ауторство.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.